

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSMAİL GASPIRALI’NIN EDEBÎ ESERLERİNDE
EĞİTİM SORUNLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Esra DİNÇAY

İzmir, 2016

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSMAİL GASPIRALI'NIN EDEBÎ ESERLERİNDE
EĞİTİM SORUNLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Esra DİNÇAY

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Sabahattin ÇAĞIN

İzmir, 2016

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “İsmail Gaspıralı’nın Edebî Eserlerinde Eğitim Sorunları Üzerine Bir Araştırma” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıflar yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

27.05.2016

Esra DİNÇAY

Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Programında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Özlem FEDALİ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Sabahattin ÇAĞIN

Üye : Yrd. Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA

Onay

Yukarıda imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../.....

Prof. Dr. Ali Günay BALIM
Enstitü Müdürü

11.07.2016

Ulusal Tez Merkezi | Tez Form Yazdır

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	10116704
Yazar Adı / Soyadı	ESRA DİNÇAY
Uyruğu / T.C.Kimlik No	TÜRKİYE / 52216220000
Telefon	5068736335
E-Posta	ESRA8787@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	İSMAİL GASPIRALI'NIN EDEBİ ESERLERİNDE EĞİTİM SORUNLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
Tezin Tercümesi	A Review on Educational Problems in the Literary Works by İsmail Gaspirinski
Konu	Eğitim ve Öğretim = Education and Training
Üniversite	Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Anabilim Dalı	Ortaöğretim Sosyal Alanlar Öğretmenliği Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2016
Sayfa	127
Tez Danışmanları	YRD. DOÇ. DR. SABAHATTİN ÇAĞIN 43705289042
Dizin Terimleri	
Önerilen Dizin Terimleri	İsmail Gaspiralı= İsmail Gaspiralı Rusya Türklerinin eğitimi= The education of Russia Turks aydın= Intellectual eğitimde modernleşme=Modernism in Education medeniyet=Civilization
Kısıtlama	Yok

Yukarıda bilgileri kayıtlı olan tezinin, bilimsel araştırma hizmetine sunulması amacı ile Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında arşivlenmesine ve internet üzerinden tam metin erişime açılmasına izin veriyorum.

11.07.2016

İmza:.....

ESRA DİNÇAY

ÖNSÖZ

1783 yılında Rusların Kırım'ı işgaliyle başlayan ve yüzyılı aşan süreç Kırım Tatarları için karanlık bir dönemin başlangıcı olur. Kırım Türkleri kendi ülkelerinde yıllarca yabancı bir hâkimiyet altında yaşamaya mecbur kalır. Halk baskılara maruz kalır, devlet tarafından ihmal edilir. Sosyal, kültürel ve ekonomik kurumları eskimeye yüz tutar ve çağın gerisinde kalır; ayrıca bu kurumlara hiçbir maddi kaynak sağlanmaz. Kırım halkının topraklarına devlet tarafından el konulur. Bunun sonucunda Rus hâkimiyetini hiçbir zaman kabullenemeyen Kırımlıların bir kısmı göç etmeye mecbur kalır; geride kalanlar, Ruslara her zaman uzak ve mesafeli bir hayat sürer. Bu durum ise Tatarların kendi kabuğuna çekilmesine ve Ruslarla ilişki kurmasına engel olur.

Kırım Tatarları her alanda olduğu gibi kültürel alanda da asimilasyona maruz kalır. Millî kimlikleri yok edilmeye çalışılan Tatar halkı için eğitim imkânları sınırlı ve eski usuldedir. Eğitimde iki seçenek vardır: Biri kendi mektep ve medreselerindeki pozitif bilimlerden ve belirli bir sistemden uzak geleneksel eğitim, diğeri ise Rus okullarında verilen modern eğitim. Rus okulları ise Kırım Türkleri için Hristiyan kültürüne maruz kalma ve kendi kimliğinden kopma anlamına gelmektedir. Adeta cehalete ve kendi kaderine terk edilen Kırım Türkleri aynı zamanda kendi ana dillerinde eğitimden, matbuattan ve kitaplardan mahrum bırakılır. Millî edebiyattan ve millî tarihten yoksun kalır. Kısacası çağın şartlarından habersiz, okuma yazma ve eğitim seviyesi düşük, her alanda geri kalmış ve gelişmemiş bir toplum hâline gelen Kırım Türkleri modern bir millet olmanın çok uzağında kalır; fakat ne yazık ki bu durumu gören ve anlayan Müslüman sayısı yok denecek kadar azdır. İşte böyle bir ortamda Kırım'da dünyaya gelen ve yetişen İsmail Gaspıralı, Kırım Türklerinin hatta Rusya Müslümanlarının kaderini değiştirecek fikir ve faaliyetlerle Türk Dünyasındaki yerini alır.

İsmail Gaspıralı, Rusya Müslümanlarının siyasî açıdan var olma mücadelesi vermesinin yanı sıra sosyal anlamda da yoğun bir değişim geçirdiği bir dönemde yaşamış ve milletin çektiği acılara, sıkıntılara şahit olmuş, bunun da ötesinde bu acıları yüreğinde hissetmiş bir aydın olarak Türk dünyasında var olmuş; fakat ne yazık ki Yavuz Akpınar'ın deyimiyle “ihmal edilmiş bir yazar"dır. Son yıllarda

yapılan çalışmalar ve incelemeler onu tanımamız ve fikirlerini anlamamız için atılan önemli adımlardır; fakat yine de onun fikirlerinin ve ülküsünün ne kadar anlaşıldığı sorgulanması gereken bir konudur. “Dilde, fikirde, işte birlik” ülküsüyle yola çıkan İsmail Gaspıralı yalnızca kendi halkı olan Kırım Tatarlarını değil, genel anlamda tüm Rusya Müslümanlarını modern bir millet hâline dönüştürmeyi kendine amaç edinmiştir. Modern ve ileri bir toplum olmanın yolunun ise cehaletle mücadeleden geçtiğini iyi bilen İsmail Bey’in yaşadığı dönemde üzerinde ısrarla durduğu iki kavram vardır: Eğitim ve medeniyet.

Eğitim alanındaki geri kalmışlığın Müslüman toplumun diğer meselelerinin de sebebi olduğunu düşünen yazar, bu meselelerin çözümünün ve modern bir millet olabilmenin ancak eğitimde reform ile mümkün olacağını düşünmüş ve tüm faaliyetlerini bu alanda yoğunlaştırmıştır. Biz de modernleşme yolunda özellikle eğitim ve basın alanında çok çaba harcamış bir fikir adamı, siyasetçi, gazeteci, yazar ve aynı zamanda aksiyon adamı olan Gaspıralı’nın roman ve hikâyelerindeki eğitim unsurlarını incelemeye ve bu çalışmayla bir nebze de olsa onun geri planda kalmış edebî eserlerine, Müslüman toplumun eğitim sorunları çerçevesinde ışık tutmaya çalıştık.

Bu çalışmada Türk dünyasının öncü isimlerinden İsmail Gaspıralı’nın edebî eserlerinden yola çıkılarak o dönemdeki Müslüman toplumların eğitim sorunları ve yazarın bu sorunlara yönelik görüşleri, çözüm önerileri ortaya konmaya gayret edilmiştir. Çalışmamızın amacı İsmail Gaspıralı’nın roman ve hikâyelerinde yazarın ele aldığı zaman diliminde Müslüman toplumun -özellikle Rusya Müslümanlarının- eğitim sisteminin ve sorunlarının tespit edilmesi, Avrupa’nın eğitim sistemi ve yazarın bu gelişmelere karşı bakış açısının ortaya konmasıdır.

Gaspıralı’nın edebî eserlerinde dikkat çeken konuların başında hayatı boyunca mücadelesini verdiği düşünce ve ilkeler daha keskin ifadelerle yer almış; yani basın gibi edebiyat da onun mücadelesinin bir parçası hâline gelmiştir. Baskıcı devlet düzeni, değişen sosyal yapı ve Müslümanları cahilliğe terk eden eğitim politikaları içerisinde toplumun içine düştüğü çatışmaları yansıtan yazar, özellikle aydın sorumluluğu üzerinde durmuş ve eğitim anlayışı eserlerinin esas unsuru haline gelmiştir. Yazar, eğitimin toplum üzerindeki etkilerini yarattığı olumlu ve olumsuz

karakterlerle somutlaştırıp Rusya Müslümanlarının yaşadığı kültürel, sosyal ve ekonomik sorunları ortaya koymuştur.

Çalışmamızda öncelikle İsmail Gaspıralı'nın, Yavuz Akpınar tarafından seri hâlinde hazırlanmış roman ve hikâyelerini, makalelerini ayrıntılı bir şekilde okuyup inceleyerek eğitim unsurlarını ve sorunlarını tespit etmeye çalıştık. Tespit ettiğimiz bilgiler tezimizin planını ve içeriğini oluşturmamızı sağladı. Çalışmamızın asıl kısmını oluşturan *İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Eğitim Unsurları* bölümüne geçmeden önce bu bölümün başında Gaspıralı'nın fikirlerinin, verdiği eserlerin, dönemin şartlarının, Müslümanların sosyal ve kültürel hayatının daha iyi anlaşılabilmesi için yazarın hayatı, eğitim ve basın faaliyetleri, seyahatleri ve siyasî hayatı hakkında kısa bilgiler vermeyi uygun gördük. Bu bilgiler kaynakçada ve de dipnotlarda belirttiğimiz, yazarın hayatı, kişiliği, faaliyetleri üzerine yapılan inceleme ve araştırmalardan derlenmiştir.

Çalışmamızda yazarın edebî eserleri incelenerek işlenen karakterlerin eğitim durumları üzerinden Gaspıralı'nın eğitim konusundaki görüşleri –özellikle kadın ve çocuk eğitimi- hakkında çıkarımlarda bulunulmuştur. Roman ve hikâyelerde Avrupalı insanların eğitim durumu ve eğitime bakışı, çizilen eğitimli insan profili, ideal toplum ve kadın anlayışı, idealize edilen kişilerin ve toplumların hangi eğitsel özellikleri taşıdığı üzerinde durulmuştur. Bu kısımda bazı hikâyeler birbirinin devamı niteliğinde olduğu için ve tespit edilen eğitim unsurlarının daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla hikâyelerdeki olay akışının kısa özetleri verilmiştir. Bazı hikâyelerde eğitim unsurlarına rastlanmadığı için bu hikâyeler çalışmamızın dışında bırakılmıştır. Ayrıca Gaspıralı'nın edebî eserleri dışındaki eğitim, medeniyet ve kadın eğitimi konulu fikir yazıları da çalışmamızın konu çerçevesi dahilinde incelenmiş, düşünce yazılarında öne sürdüğü fikirler ile roman ve hikâyelerindeki fikirleri zaman zaman karşılaştırılmıştır.

Çalışmamızda yine yazarın edebî eserlerinden yola çıkılarak Kırım Türkleri'nin eğitim durumu, İsmail Gaspıralı'nın Müslüman toplumdaki eğitim sistemine dair fikirleri, Avrupalı insanların eğitim durumu ve eğitime bakışı, Gaspıralı'nın Batı toplumundaki eğitim sistemi ve Batı medeniyeti hakkındaki düşünceleri ele alınmıştır.

İsmail Gaspıralı dönemine göre ileri görüşlere sahip, fikir ve idealleriyle yüz yıl sonrasında bile yaşayan ve Batılı; fakat geleneklerinden kopmayan Müslüman bir Türk aydınıdır. Onun ülkü ve idealleri bugün bile Müslüman dünyası için geçerliliğini korumaktadır. Öncelikle değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Sabahattin Çağın'a Türk Dünyasını seçmemde, İsmail Gaspıralı'yı her yönüyle tanımam ve anlamamda vesile olduğu, tecrübelerini benimle paylaştığı, tezimin oluşumunun her aşamasında rehberlik ettiği için teşekkür ediyorum.

Uzun zamandır İsmail Gaspıralı üzerinde çalışan ve *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri* serisiyle üç ayrı kitap yayımlayan bunun dışında yazmış olduğu bildiri ve makalelerle de Gaspıralı'nın eserlerine ışık tutan Prof. Dr. Yavuz Akpınar'a ve Gaspıralı'nın henüz yayımlanmamış eğitim yazılarını bizimle paylaşan Yrd. Doç. Dr. Selçuk Türkyılmaz'a teşekkürü borç biliyorum.

Bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinde her zaman yanımda ve yardımcı olan, çalışmalarımı teşvik eden eşim Mehmet Ali Dinçay'a ve aileme anlayış ve sabırlarından dolayı teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

Yemin Metni	i
Değerlendirme Kurulu Üyeleri	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi Tez Veri Formu	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
İçindekiler	viii
Abstract	xiii

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Problem Durumu.....	1
1.2. Amaç Ve Önem.....	1
1.3. Problem Cümlesi.....	2
1.4. Alt Problemler.....	2
1.5. Sayıtlılar.....	3
1.6. Sınırlılıklar.....	3
1.7. Tanımlar.....	4

BÖLÜM II

İLGİLİ YAYIN VE ARAŞTIRMALAR

BÖLÜM III

YÖNTEM

3.1. Araştırma Modeli.....	7
3.2. Evren ve Örneklem.....	7
3.4. Veri Toplama Araçları	7
3.5. Veri Çözümleme Teknikleri.....	7

BÖLÜM IV

4. BULGULAR ve YORUMLAR

4.1. İSMAİL GASPIRALI’NIN HAYATI	8
4.1.1. Çocukluğu, Ailesi, Eğitimi.....	8
4.1.2. Evliliği.....	11
4.1.3. Seyahatleri	12
4.1.4. Ölümü	15
4.2. FAALİYETLERİ.....	16
4.2.1. Basın Faaliyetleri ve Tercüman Gazetesi	20
4.2.2. Eğitim Faaliyetleri: Usul-i Cedid	22
4.2.3. Siyasî Faaliyetleri ve Kongreler	28
4.2.4. Edebî Faaliyetleri.....	31
4.3. GASPIRALI’NIN ESERLERİNDE EĞİTİM UNSURLARI	33
4.3.1. Aydınlanma Yolculuğunda Molla Abbas.....	33
4.3.2. Gaspıralı’nın Ütopik Ülkesi: Darürrahat.....	43
4.3.3. Kadın Eğitimi.....	54
4.3.3.1. Müslüman Kadınlar.....	56
4.3.3.1.1. İdeal Kadın Feride Banu.....	56
4.3.3.1.2. Arslan Kız Gülcemal	57
4.3.3.2. Avrupalı Kadınlar.....	60
4.3.3.2.1. Batılı Kadının Simgesi: Jozefin ve Margarita	60
4.3.3.3. Afrikalı Kadınlar.....	67
4.3.3.3.1. Bir Distopya: Kadınlar Ülkesi	67
4.3.4. Çocuk Eğitimi ve Annenin Rolü	69
4.3.4.1. Danyal Bey ve Anne Mergube Hanım	70
4.3.4.2. Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan	72
4.3.4.3. İvan ve Süleyman	76

4.4. TÜRK -İSLAM DÜNYASINDA ve AVRUPA'DA EĞİTİM.....	82
4.4.1. Kırım'da Eğitim ve Tatarların Eğitim Durumu.....	82
4.4.1.1. İslamın İki Belası : Âlim Mat Molla ve Şair Şad Molla	92
4.4.2. Avrupa'da Eğitim	96
4.4.3. Avrupa ve Osmanlı'da İki İdealist: Jonh Walter ve Ahmet Mithat	113
 SONUÇ.....	118
 KAYNAKÇA	124

ÖZET

İsmail Gaspıralı'nın Edebî Eserlerinde Eğitim Sorunları adlı bu tez Gaspıralı'nın (1851-1914) roman ve hikâyelerindeki eğitim sorunları üzerinde odaklanarak onun eğitim konusundaki görüşlerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Amaç Rusya Müslümanlarının eğitim sisteminin ve sorunlarının tespit edilmesi, Avrupa'daki eğitim sistemi ve yazarın bu gelişmelere karşı bakış açısının ortaya konmasıdır.

Türk-İslam dünyası için modernleşme arayışı içinde olan İsmail Bey'in bahsettiği ve üzerinde ısrarla durduğu konuların başında eğitim meselesi gelmektedir. Halkı aydınlatmak, eğitmek amacıyla birçok faaliyette bulunan, üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra Türk dünyasına hizmetleri daha iyi anlaşılan İsmail Bey Gaspıralı tüm bu faaliyetlerinin yanı sıra hikâye ve roman türünde de eserler vermiştir. Bu roman ve hikâyeler incelendiğinde en dikkat çeken konunun Müslüman-Türk toplumunun eğitim meselesi olduğu görülmektedir.

Gaspıralı'nın yaşadığı dönemde Türk ve İslam dünyası –Osmanlı Devleti dışında- büyük bir gerilik ve cehaletin içindedir. Bu cehalet ve gerilik, onların başka ülkelerin ve milletlerin egemenliği altında bulunmalarının en önemli sebeplerindendir. Gaspıralı bu durumu gören aydınlardan biri olarak eserler yazmış, süreli yayınlar çıkarmış, eğitim alanında bazı yeniliklerin yapılması yolunda fikirler ortaya atmış ve bunu yaygınlaştırmak için basını kullanmasının yanı sıra çeşitli seyahatler de yapmıştır.

Yazarın edebî eserleri incelendiğinde işlenen karakterlerin eğitsel durumları üzerinden Gaspıralı'nın eğitim konusundaki görüşleri -özellikle kadın ve çocuk eğitimi- hakkında çıkarımlarda bulunduğu görülmektedir. Roman ve hikâyelerinde Avrupalı insanların eğitim durumu ve eğitime bakışı, çizilen eğitilmiş insan profili, ideal toplum ve kadın anlayışı, idealize edilen kişilerin ve toplumların hangi eğitsel özellikleri taşıdığı üzerinde durulmuştur.

Ayrıca yazarın edebî metinleri dışında yazdığı fikir yazılarından da eğitim konusunun önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. İsmail Bey'in yazmış olduğu bu fikir yazılarıyla birlikte roman ve hikâyeleri aslında onun yaymaya ve uygulamaya çalıştığı fikirlerin ve ideallerinin birer parçasıdır. Tüm faaliyetleriyle eğitilmiş ve

modern bir toplum yaratmaya çalışan Gaspıralı edebî eserleriyle de bu amaca hizmet etme çabasında olmuştur.

Anahtar kelimeler: İsmail Gaspıralı, Rusya Türklerinin eğitimi, aydın, eğitimde modernleşme, medeniyet

ABSTRACT

The thesis, named Education Problems in Ismail Gaspiralı's Literary Works, tries to display Ismail Gaspiralı's (1851-1914) opinion on education by focusing the education problems in his novels and stories. The aim is to determine the education system and problems of Russian Muslims, to display the education system in Europe and the author's point of view about the issue.

Education issue is the main subject that Ismail Bey, who was looking forward to a modern look for Turkish-Islam world, insisted on. Ismail Gaspiralı, who was recognized with his service to Turkish world after ages, made facilities to enlighten and educate people in addition to his activities he has also literary works in novel and story type. When these novels and stories are examined, Muslim-Turkish society's education problem issue is the most conspicuous subject.

At the age of Gaspiralı Turkish and Islam world - except Ottoman Empire- was in illiteracy and backwardness. The illiteracy and backwardness is the main reason for them to be under the control of other countries and nations. As an intellectual who sees the issue, Gaspiralı, has written literary, periodical works and brought up some suggestions to make some innovation about education and he used press and travelled to disseminate the opinion.

When the author's works are examined it can be seen that he brings up his opinions by the help of his characters - especially children and women education. In his novels and stories he focused on the European people's education status and point of view to education, characterized educated human profile, ideal society and women understanding and the idealized people's and society's education features.

On the other hand it can be seen that the importance of the education has a great place in his essays. Like Ismail Bey's essays, his novels and stories are the parts of his opinion which he wanted to apply and disseminate. Gaspiralı, who wanted to create an educated and modern society with his whole facilities, also made an effort to serve his aim with his literary works.

Key words : Ismail Gaspiralı, The education of Russia Turks, Intellectual Modernism in Education, Civilization

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. PROBLEM DURUMU

Çalışmamızın problem durumu, İsmail Gaspıralı'nın roman ve hikâyelerinde işlenen devirlerle ilgili Müslüman toplumun eğitim sorunlarına dair çıkarımlarda bulunmaktır.

1.2. AMAÇ ve ÖNEM

Çalışmamızın amacı İsmail Gaspıralı'nın roman ve hikâyelerinde yazarın ele aldığı zaman diliminde Müslüman toplumun -özellikle Rusya Müslümanlarının- eğitim sisteminin ve sorunlarının tespit edilmesi, Avrupa'nın eğitim sistemi ve yazarın bu gelişmelere karşı bakış açısının ortaya konmasıdır.

Rusya'nın Kırım'ı 1783'te ilhakından sonra uyguladığı politikalar sonucunda Rus egemenliği zamanında Tatarların okuma-yazma oranı ve gelişimi en aşağı seviyelere düşmüştür. Rus hükûmeti Rusya Müslümanlarının eğitim kurumlarını kendi haline bırakmış, kendi dillerinde eğitime-yayına izin vermemiş ve bu kurumlara hiçbir maddi kaynak sağlamamıştır. Gaspıralı'nın en büyük amaçlarından biri de bu mektep ve medreselerin ıslahıdır. İsmail Bey'in istediği tek şey ise önce toplumun okuma-yazma oranını ve bilgi seviyesini artırmak ve sonra da kültür ve medeniyet bakımından belli bir seviyeye ulaştırmaktır. Yazarın edebî eserleri de aynı amaca hizmet etmektedir. Roman ve hikâyelerinde Doğu ve Batı toplumlarındaki eğitim anlayışını ortaya koyan insan profilleri odak noktasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda eserlerinde eğitilmiş ve eğitimsiz kişileri sosyal yaşamdaki etkinlikleriyle ortaya koymuştur. Doğu ve Batı toplumlarının eğitim anlayışıyla roman ve hikâyelerinde çizdiği karakterler arasında bağ kurularak yazarın eserlerindeki

Müslüman toplumun eğitim sorunları ön plana çıkarılacaktır. Roman ve hikâye karakterleri analiz edilerek Gaspıralı'nın ideal toplum ve ideal insan profilleri üzerinde durulacaktır.

1.3. PROBLEM CÜMLESİ

Yazarın yaşadığı dönemde Türk-Müslüman toplumun eğitime bakış açısının, Müslüman mektep ve medreselerdeki ve Avrupa'daki eğitim sisteminin, Rusya Devleti'nin uyguladığı eğitim politikalarının İsmail Bey Gaspıralı'nın hikâyelerine yansımaları ve yazarın Müslüman halkın eğitim sorunu ile ilgili fikirleri nelerdir?

1.4. ALT PROBLEMLER

Tez çalışmasında ele alınan alt problemler şunlardır:

1. İsmail Gaspıralı'nın yaşadığı devirde Rusya Müslümanları'nın eğitim kurumları nasıldır?
2. Eğitimde hangi politikalar izlenmiştir?
3. Rusya Devleti'nin, Kırım Tatarlarının eğitim kurumlarında uyguladığı politikalar nelerdir?
4. Eğitim sisteminde değişime gitme ihtiyacını doğuran unsurlar nelerdir?
5. İsmail Gaspıralı'nın eserlerinde ele alınan tarihi devirlerdeki Müslümanların ortak sorunları nelerdir?
6. 19. yüzyıl sonlarında Kırım'ın sosyal ve siyasi çehresi nasıldır?
7. Yaşanan eğitsel değişimler ve uygulanan politikalar ne gibi sonuçlar doğurmuştur?
8. İsmail Gaspıralı'nın eserlerinde işlenen karakterlerin eğitsel durumları nasıldır?
9. Rusya Müslümanları'nın eğitim durumu İsmail Gaspıralı'nın edebî eserlerine hangi yönleriyle yansımıştır?
10. İsmail Gaspıralı'nın Müslüman toplumdaki eğitim sistemine ve aydın kavramına bakışı nasıldır?

11. İsmail Gaspıralı'nın roman ve hikâyelerinde çizilen eğitilmiş insan profili nasıldır?
12. İsmail Gaspıralı'nın roman ve hikâyelerinde idealize edilen kişiler hangi eğitsel özellikleri taşımaktadır?
13. İsmail Gaspıralı'nın roman ve hikâyelerinde ideal toplum ve kadın anlayışı nasıldır?
14. İsmail Gaspıralı'nın ortaya koyduğu sosyal problemler ile eğitim kavramı arasında ilişki kurmak mümkün müdür?
15. Avrupalı insanların eğitim durumu ve eğitime bakışı İsmail Gaspıralı'nın roman ve hikâyelerine hangi yönleriyle yansımıştır?
16. İsmail Gaspıralı'nın Batı toplumundaki eğitim sistemine ve Batı medeniyetine bakışı nasıldır?

1.5. SAYILTILAR

İsmail Gaspıralı, Rusya Müslümanlarının siyasi açıdan var olma mücadelesi vermenin yanı sıra sosyal anlamda da yoğun bir başkalaşma yaşadığı bir dönemde yaşamış ve eserlerinde bu dönemin yarattığı insan tiplerini sistematik olarak işlemeyi tercih etmiştir.

Değişen devlet düzeni, ekonomik yapı ve eğitim politikaları içerisinde toplumun içine düştüğü çatışmaları yansıtan yazarın özellikle aydın sorumluluğu üzerinde durduğu düşünüldüğünde eğitim anlayışı eserlerinin dayanak noktası haline gelmiştir. Yazar, eğitimin toplum üzerindeki etkilerini, yarattığı olumlu ve olumsuz karakterlerle somutlaştırıp Rusya Müslümanlarının yaşadığı sorunları ortaya koymuştur.

1.6. SINIRLILIKLAR

Çalışmamız İsmail Gaspıralı'nın roman ve hikâyelerinde işlenen tarihi devirlerin ve karakterlerin eğitsel boyutlarıyla sınırlandırılmıştır.

1.7. TANIMLAR

Ütopya

Ütopya yeryüzünde süre giden koşullardan insan bilinci ve emeği ile yaratılmış erinç toplumunun düşüncede kurulmasıdır. (Bezel, 1984a: 7)

Distopya

Ters ütopya, ütopyacı bir eğilim ve amaçlarla yola çıkıldığında ortaya çıkabilecek olumsuz ve baskıcı bir toplum düzenidir. (Bezel, 1984b: 8)

Fantastik

Fantastik, kendi doğal yasalarından başka yasa tanımayan bir öznenin görünüşte doğaüstü bir olay karşısında yaşadığı kararsızlıktır. (Todorov, 1999: 31)

BÖLÜM II

İLGİLİ YAYIN VE ARAŞTIRMALAR

İsmail Gaspıralı'nın edebî eserlerinde eğitim sorunları üzerine bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak yazarın şahsiyeti, eserlerinin yapısı ve muhtevası üzerinde yapılan çalışmalarda eğitim unsurlarına değinilmiştir.

Nadir DEVLET (2011) *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı* adlı eserinde yazarın hayatı, fikirleri, eğitim ve basın faaliyetleri ve edebi kişiliği ayrıntılarıyla incelenmiştir.

Cafer Seydahmet KIRIMER'in (1996) *Gaspıralı İsmail Bey* adlı eseri yazarın yaşamı, fikirleri, eğitim reformları ve matbuat faaliyetleri, seyahatleri üzerine bir incelemedir.

Mehmet SARAY'ın (1987) *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey* adlı eseri yazarın yaşamı, Türk Dünyasında yapmak istediği yenilikler, Rusya Müslümanlarının geri kalış sebepleri, Rus hükûmetinin Müslüman eğitim politikaları ve Gaspıralı'nın mücadelesi üzerine yapılan bir incelemedir.

Şengül-Necip HABLEMİTOĞLU (1998), *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi: 1893-1920* adlı eserinde Şefika Gaspıralı'nın hayatı, ailesi ve yetiştiği sosyo-kültürel çevre, Rusya'da Türk kadın hareketinin doğuşu ve gelişimi, Kırım'daki Türk kadın hareketini, zorunlu göçleri ve Şefika Gaspıralı'nın bu süreçte başından geçenleri konu alır.

Hakan KIRIMLI (2010) *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler* adlı eserinde Kırım'ın tarihini, Rusya'nın işgal ettiği topraklarda yaşayan Türk-

Müslümanlara uyguladığı politikaları ve İsmail Gaspıralı'nın üstlendiği misyonu, faaliyetlerini ele almıştır.

Yasemin KOÇ (2015) *İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Kadın Tipolojisi* adlı yüksek lisans tezinde yazarın hayatında yer almış ve fikirlerini etkilemiş kadınlardan başlayarak roman ve hikâyelerindeki kadın tiplerini, ayrıca fikir yazılarında da kadına dair düşüncelerini incelemiş, o dönemde Türk-İslam ülkelerinde toplumsal cinsiyet rolleri kapsamında kadının konumunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Selçuk TÜRKİYILMAZ'ın (2013) *İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı* adlı doktora tezinde Rusya Türklerinin-Müslümanlarının modernleşme çabalarının önemli bir boyutunu oluşturan İsmail Gaspıralı'nın eğitim anlayışı yani usul-i cedid eğitim, Çarlık rejimi tarafından Rusya Müslümanlarına uygulanan eğitim politikaları ve bunun karşısında İsmail Gaspıralı'nın mücadelesi, mektep ve medreselerde uygulanan usul-i cedid eğitimin başarısı ele alınmıştır.

Ayşe ÇAMKARA'nın (2008) *Bilgiye Açılan Kapılar: Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Avrupalı Kadınlar* adlı yüksek lisans tezinde Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın bazı eserlerindeki kadın karakterler kişilik özellikleri ve eğitim durumları açısından incelenmiş ve bu kadınların doğulu erkek karşısındaki durumu -bilgi sahibi olmaları açısından- ortaya konmaya çalışılmıştır.

BÖLÜM III

YÖNTEM

3.1. Araştırma Modeli

Bu tez, “Rusya Müslümanlarının Eğitim Hayatındaki Sorunlarının İsmail Gaspıralı’nın Roman ve Hikâyelerine Yansımaları” konusunu betimleyici bir çalışma ile ele almaktadır.

3.2. Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın evreni, İsmail Gaspıralı’nın roman ve hikâyeleridir.

Çalışmanın örneklemini ise sosyal ve eğitsel konuları incelenen, İsmail Gaspıralı’nın roman ve hikâyelerindeki kadın ve erkek karakterlerdir.

3.4. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmanın verileri İsmail Gaspıralı’nın roman ve hikâyeleri, fikir ve seyahat yazıları, yazar üzerine yapılan çalışmalar ve Kırım Tarihi üzerine yapılan incelemeler okunarak toplanmıştır.

3.5. Veri Çözümleme Teknikleri

Bu çalışmada İsmail Gaspıralı’nın roman ve hikâyelerinde, ele alınan tarihi dönemlerdeki Türk-Müslüman halkın ve Avrupa’nın eğitim durumu göz önüne alınarak kadın ve erkek karakterler ve bunların eğitsel durumları arasında bağlantı kurulmuş, karşılaştırmalar yapılmış ve bir sınıflandırmayla değerlendirilmiştir.

BÖLÜM IV

4. BULGULAR ve YORUMLAR

4.1. İSMAİL GASPIRALI'NIN HAYATI

4.1.1. Çocukluğu, Ailesi, Eğitimi

İsmail Bey'in babası Mustafa Ağa, Kırım'ın güney kıyısındaki Yalta ile Alupka şehirleri arasında Gaspıra köyünde 1810 yılında doğmuştur. Türklere karşı büyük ilgi duyan ve onları elinden geldiğince koruyan Kafkasya Genel Valisi Kinaz Varantsof'un Odessa'daki önemli bir lisede okuttuğu Mustafa Ağa, Kinaz'ın yanında tercüman olarak bulunmuş, teğmen rütbesine ulaştıktan sonra emekliye ayrılarak doğduğu köye dönmüştür. (Devlet, 1988: 15) 1845'te ilk evliliğini yapan Mustafa Ağa hanımı öldüğü için 1849 yılında Kırım asilzadelerinden İlyas Mirza Kaytaföz'un kızı Fatma Hanım ile evlenir. Bu ailenin ilk çocuğu olan İsmail Bey, 1851'de Bahçesaray'a iki saatlik mesafede bulunan Avcıköy'de dünyaya gelir. (Kırimer, 1996: 16) İsmail Bey'in dördü kız (Halime, Selime-Pembe, Zeynep, Esma) biri erkek olmak üzere beş kardeşi olmuştur. Kendisinden büyük erkek kardeşi Murat ise vefat etmiştir. İsmail Bey'e Gaspıralı lakabının verilmesinin sebebi ise babasının Gaspıra köyünde doğmuş olmasıdır.

İsmail Bey'in doğduğu yıllarda Rusya'da Çarlık yönetimi hakimdir. Rusya, Türk ülkelerini tamamen ele geçirmeye, çok geniş coğrafyalara yayılmaya çalışmaktadır. 1783'te Kırım'ı ilhakından sonra Kırım Türklerine karşı uyguladığı politika ise tamamen bozucu, yıkıcı ve tahrip edicidir. Rusya Müslümanları Hristiyanlaştırmaya, kimliksizleştirilmeye çalışılmış; iskân politikaları ve zorunlu göçler sebebiyle halk çaresiz bırakılmıştır. Kırım Türkleri nüfus üstünlüğünü, ekonomik gücünü kaybetmiş; her anlamda zayıflatılmış ve çaresiz bırakılmıştır. Yalnızca bununla da kalınmamış; Rusların kültürel yönden asimile çabaları ve faaliyetleri de Kırım Türkleri için yıpratıcı ve onarılması güç bir süreç başlatmıştır.

Böyle bir ortamda dünyaya gelen Gaspıralı'nın ruhunda hiç şüphe yoktur ki yaşanan bu trajedinin izleri görülecektir. Nitekim daha küçük bir çocukken Rusların topraksızlaştırma faaliyetleri sebebiyle annesi Fatma Hanım'ın Avcıköy'deki mülklerine on yıl kullanılmadığı gerekçesiyle el konulur: "Topraklar üzerinde bütün haklar kaybedilince Mustafa Ağa 1855'te Sivastopol Savaşı sırasında ailesiyle birlikte Bahçesaray'a yerleşir." (Akpınar, 2014: 18-19)

İlköğrenimine Bahçesaray'da Hacı İsmail Efendi adlı bir muallimin yanında, mahalli bir Müslüman mektebinde eski usul eğitimle başlayan İsmail Bey'in bu süre zarfında alfabeyi öğrenmekten ve Kuran okumaktan başka bir eğitim almadığı çeşitli kaynaklarda ifade edilmektedir. Hatta Ahmet Caferoğlu biraz daha ileriye giderek bu mektepten öğrendiği "fakir malumatın" ona "Türkçesini bile öğretemediğini" ifade eder (Caferoğlu, 1933: 166). İki yıl sonra on yaşına geldiğinde ise önce Akmesic'te bir Rus okuluna, sonra Varonej şehrinde askerî bir okula girmiş, oradan da Moskova Askerî Lisesi'ne geçmiştir. O yıllarda Panislavizmin merkezi olan Moskova'da İslavcılık, Türk-Müslüman düşmanlığını körüklenmekteydi. Bu durum ise İsmail Bey'in kendini bu okullarda yabancı ve mutsuz hissetmesine neden olmuştur. Mehmet Saray, içinde bulunduğu atmosferin İsmail Bey üzerindeki etkisi için "Pan-slavist propagandayı ve dersleri dinlemek mecburiyetinde kalmış, bu ise onu Türk milletine daha çok bağlanmaya ve haklarını müdafaa etmeye sevk etmiştir" der (Saray, 1987: 2). İslavcılığın ve Rusçuluğun merkezi olan Moskova'da içinde bulunduğu çevre Gaspıralı'da milliyetçilik duygusunun kabarmasına sebep olmuştur. (Akpınar, 2014: 23)

İsmail Bey'in bu yıllardaki en iyi dostu ise aslen Kırımlı olup Litvanya'da yaşayan Tatarlardan Mustafa Mirza Davidoviç'tir. Türk düşmanlığına ve Müslümanların sürekli aşağılanmalarına dayanamayan bu iki arkadaş, lisenin altıncı sınıfindayken gizlice okuldan kaçarak Girit'te asilere karşı Türk tarafında gönüllü subay olarak hizmet etmeyi kararlaştırmışlardır. Fakat pasaportları olmadığı için yakalanarak Bahçesaray'a gönderilmişlerdir.

Cafer Seydahmet Kırimer, bu millî yolu buluşta İsmail Bey'in karakter yapısının rolü olduğu gibi, bu olayda Kırım tarihinin de etkisinin büyük olduğunu; Kırım Türklerinin Türkiye'ye duyduğu yakınlığın sadece dinî duygulardan

kaynaklanmadığını eski silah kardeşliğinin de önemli olduğunu söyler. (Kırimer, 1996: 18-19)

Bu olaydan sonra Moskova'daki mektebe dönmeyen İsmail Bey 1868'de Bahçesaray'da bulunan ve Kırım'ın en büyük medresesi olan Zincirli Medrese'de Rusça öğretmenliğine başlamıştır. Bir buçuk yıl süren bu görevi esnasında Rus edebiyatı ve fikir akımları ile tanışmış, Rus gazeteleri vasıtasıyla Rus siyasetini takip etmiştir. Sonraki yıllarda birçok yazı kaleme aldığı sosyalizm hakkında da fikir edinmiştir.

Bu görevinden sonra 1869'da Yalta'da Dereköy mektebine muallim tayin edilir ve maarif müdüriyetinden takdimnameler alır. İki sene sonra yine Bahçesaray'a dönerek medresede Rusça dil dersleri vermeye başlar. (Kırimer, 1996: 21) “Zincirli Medrese'ye döndükten sonra medresenin eski eğitim metodunu eleştirdiği ve görevi olmadığı halde Türkçe dersleri verdiği, ders saatlerini çan çalarak belirtmek gibi birtakım yenilikler getirmeye çalıştığı için öğrenciler ve yöneticilerin tepkisiyle karşılaşır ve 1871 yılında medreseden ayrılmak zorunda kalır.” (Devlet, 1988: 16-17; Kırimer, 1996: 21) İsmail Bey bu dönemde mekteplerin ve eğitimin ne durumda olduğunu yakından görme imkânı bulmuş ve tecrübesini şöyle ifade etmiştir:

“Bizde ilk tedris ve terbiyenin olmadığını mektepte ve dini mekteplerimizin korkunç geriliklerini bilahare, Zincirli'de tamamı ile öğrendim ve buna binaen daha bu devirlerde her şeyden evvel bu esasların ıslahı lüzumuna iman ettim.” (Kırimer, 1996: 22)

1871'de ise Türkiye'ye gelme ve Osmanlı ordusunda subay olma arzusundan vazgeçmeyen İsmail Bey, aldığı eğitimin bunun için yeterli olmadığını ve Fransızca öğrenmenin gerekliliğini bu şehirdeki akrabalarından öğrenir. Eğitimini tamamlamak ve Fransızca'yı daha iyi öğrenmek amacıyla 1871'de Paris'e gider. Avrupa'ya dair gözlemlerini anlattığı *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene* başlıklı yazısı buradaki izlenimleri hakkında bilgi verir. Paris'te değişik işlerde çalışarak geçimini sağlayan İsmail Bey, Rus romancısı İvan Turgenyev'in yanında çalışma imkânı bulur ve onun yazdıklarını temize geçirir. Ayrıca Fransızcası ilerleyince de tercümanlık işiyle uğraşır. “Avrupa hayatı hakkında fazla bir şey bilinmediği için İsmail Bey'in Paris'te öğrenim görüp görmediğine dair kaynaklarda da bir bilgi yoktur. Bu bağlamda *Frengistan Mektupları*, *Darırrahat Müslümanları* adlı eserlerinde Avrupa

seyahatinin ve gözlemlerinin izlerini görmek mümkündür” (Akpınar, 2014: 26). Bu anlamda Molla Abbas’ın, Gaspıralı’yı temsil ettiğini düşünürsek onun kısa bir süre Fransa’da eğitim aldığı görülse de bu bizim için bir ölçüt sayılmaz.

4.1.2. Evliliği

1874 yılında Paris’ten dönerek İstanbul’a gelen İsmail Bey, subay olma hayali çeşitli sebeplerle gerçekleşmeyince 1875’te Kırım’a dönmüştür. İstanbul’da geçirdiği bu bir yıllık dönemde Osmanlı politik ve sosyal hayatını yakından görme ve Osmanlı matbuatını takip etme imkânı bulmuştur. 1876’da Yalta’da Rusça öğretmenliği yaptığı sırada bir tüccar kızı olan Samur Hanım ile evlenmiş olan İsmail Bey’in bu evliliği ancak iki yıl sürmüştür. Onun, üzerinde asıl durulan evliliği Kazanlı, zengin ve tanınmış bir aile olan Akçurînlerden İsfendiyar Bey’in kızı Zühre Hanım ile olmuştur. Cafer Seydahmet Kırimer, Zühre Hanım’ın hastalığı sebebiyle tatil ve dinlenmek maksadıyla amcası İbrahim Bey ile birlikte Kırım’ın Yalta şehrine gittiklerini ve Bahçesaray gezisi sırasında İsmail Bey’le tanıştıklarını ifade eder. (Kırimer, 1996: 26-27) Bu tanışmadan sonra birbirlerinden hoşlanan iki genç mektuplaşmaya başlar. İsmail Bey 1882 yılında evlerine giderek Zühre Hanım’ı babasından ister, ama İsfendiyar Bey bu evliliğe razı olmaz. Bunun üzerine onlar da aralarında anlaşır ve Zühre Hanım Ufa-Orengburg Müftüsü’ne nikâhın kısılması için bir dilekçe yazar ve İsmail Bey’in de bu dilekçe ile Müftüye müracaatından sonra nikâh kısıılır. İsfendiyar Bey de bu durum karşısında razı olmuş ve düğünlerini yapmıştır. Düğünden bir süre sonra da Kırım’a birlikte dönmüşlerdir. (Hablemitoğlu, 1998: 16)

Zühre Hanım İsmail Bey’e yalnız hayat ve saadet arkadaşı değil, iş ve emel yoldaşı da olur. Tercüman’ın kurulmasında kendi mücevheratını satarak yardım ettiği gibi, gazetenin kağıtlarının hazırlanmasında ve abone adreslerinin yazılarak gönderilmesinde de çalışmıştır. Tercüman’ın ilk devirlerinde, yani İsmail Bey’in her taraftan menfî hareketler karşısında kaldığı sıralarda ona cesaret veren ve onu candan teşvik eden Zühre Hanım olmuştur. Zühre Hanım güzel, fakat sâde giyinmeyi ve sâde yaşamayı sever, bu suretle de İsmail Bey’in yükünü hafifletmeye uğraşırdı. Kibar ve nezih bir aile kadını olan Zühre Hanım hassas, merhametli ve mütevazı idi. İsmail Bey’in Zühre Hanımla evlenmesi hayatının, en mesut bir vakası olmuştur. (Kırimer, 1996: 28)

İyi tahsil görmüş, Rusça bilen Zühre Hanım, sadece matbaa kurup gazete çıkarması sırasında değil, daha sonraki bütün faaliyetlerinde aydın bir Türk kadını olarak İsmail Bey'e önemli ölçüde yardımcı olmuş, onu yakından desteklemiştir. (Akpınar, 2014: 34)

Bu mutlu evliliğin İsmail Bey'e katkılarında biri de Yusuf Akçura ile akrabalığı olmuştur. Yusuf Akçura, Zühre Hanım'ın yeğenidir ve bu akrabalık onlara birbirlerini yakından tanıma imkânı sağlamıştır. İsmail Gaspıralı özellikle 1905'ten sonra Yusuf Akçura ile birlikte Rusya Türklerini siyasi ve sosyal haklarına kavuşturabilmek için çalışmıştır.

İsmail Bey ve Zühre Hanım'ın Refat, Şefika, Behiye, Leyla, Danyal,* Nigâr, Mansur ve Haydar adlı sekiz çocuğu olmuştur. Ciğerlerinden hasta olan Zühre Hanım 1903 yılında vefat etmiş ve Mengili Giray Han türbesine gömülmüştür. İsmail Bey birkaç yıl sonra Zühre Hanım'ın kız kardeşi Hurşit Hanım ile evlenmiş, Hurşit Hanım'ın da vefat etmesinden sonra Gaspıralı bir daha evlenmemiştir.

4.1.3. Seyahatleri

1876 yılında Bahçesaray şehrine kendi yönetimini oluşturma hakkı verilince şehirde bir meclis oluşturulur. Bu meclise üye olan İsmail Bey de meclis başkanlığına aday olmaya karar verir. İlk denemede başkanlık hayali gerçekleşmeyen Gaspıralı, 1878'de başkan yardımcısı olur. 1879 yılı seçimlerinde ise uzun süredir gösterdiği çalışma gayreti ve sabır sayesinde Bahçesaray Belediye Başkanı seçilir. Paris şehrini görmüş ve orada yaşamış olan İsmail Bey, belediye başkanlığı görevi süresince şehir planlamasına, çevre düzenlemesine ve temizliğine özellikle dikkat eder ve bu uğurda çalışır. İmar işlerine önem verir, yeni kurallar getirir, sağlık ocakları açar, bütçeyi düzene koyar ve bütçeden eğitim kurumlarına para aktarır. (Devlet: 2011: 42)

* Gaspıralı'nın *Gündoğdu* adlı eserinde ideal kahraman olarak sunulan başkişisinin adı da Danyal Bey'dir.

Her zaman uzlaşmacı ve yumuşak bir tavırla Rus yöneticilerini ikna etmeye çalışan Gaspıralı'nın amacı Kırım-Tatar halkının millî benliğini koruması ve hayattaki varlıklarını gösterebilmesidir. Bir milleti uyandırmanın yolunun basın ve yayından geçtiğini iyi bilen İsmail Bey, Rusya'nın ilk Türk gazetesi olan *Ekinci*'nin kapanmasından sonra 1879 yılında Türkçe bir gazete çıkarmak için yetkililere başvuruda bulunur, fakat bu başvurusu reddedilir. Uzun uğraşlardan sonra nihayet Rus hükümetinden Türkçe bir gazete çıkarma izni alabilen İsmail Bey, 10 Nisan 1883'te Kırım'ın Rusya'ya katılmasının 100. yılı törenlerinin yapıldığı günden iki gün sonra *Perevotcik/Tercüman* adlı gazetenin ilk nüshasını çıkarmayı başaramamıştır. Necip Hablemitoğlu'na göre Bahçesaray Belediye Başkanı olması, soylu bir aileden gelmesi ve Ruslarla uzlaşmacı olması bu gazeteyi çıkarmasına verilen iznin nedenleri arasında sayılabilir. İsmail Bey'in ve Rusya Müslümanlarının ortak sesi olan *Tercüman* gazetesi 1918 yılına kadar, yani tam 35 yıl varlığını sürdürmüştür.

Gaspıralı'nın, gazetesi vasıtasıyla desteklediği ve uygulamaya çalıştığı bir diğer faaliyet ise eğitimde reform hareketidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Tatar aydınlar tarafından başlatılan usul-i cedid adı verilen bu hareket, Rusya Müslümanlarının aydınlanmasını esas almıştır. Bu reform hareketinin öncülerinden ve uygulayıcılarından biri olan İsmail Bey de kolay okuma-yazma yöntemi olan savtî metodu ve usul-i cedid eğitimi yaygınlaştırmak, kendi fikirlerini yaymak, *Tercüman*'ın her yerde okuyucu bulmasını sağlamak amacıyla Türk-Müslüman halkın yaşadığı birçok bölgeye seyahat eder. 1875'te Kırım'a döndükten sonra Kırım Türklerinin sosyal hayatını yakından inceleyen İsmail Bey sadece Kırım'ı tanımakla kalmaz; Rusya'nın birçok yerini İdil-Ural bölgesini, Orta Asya'yı, Kafkasya'yı dolaşır. Buradaki din adamlarıyla, aydınlarla görüşür ve fikir alışverişinde bulunur. Bu seyahatleri sırasında Müslümanların hangi şartlar içinde yaşadıklarına, sosyal ve ekonomik hayatlarına, mektep ve medreselerine dikkat eder, ne gibi ihtiyaçları olduğunu belirler.

1893 yılında Bahçesaray'dan Batum'a, oradan Tiflis'e ve Bakü'ye sonra Hazar Denizi'ni aşarak Buhara'ya giden ve burada Buhara Emiri'nin misafiri olan İsmail Bey usul-i cedid hakkındaki fikirlerini Buhara Kadısı'na anlatır, eğitimin Farsça değil Türkçe yapılmasında ısrar eder. Bu seyahatlerinin intibalarını

Tercüman'da yayımlayan Gaspıralı'ya göre geçmiş zamanlarda bilimlerin kaynağı ve bu sayede “manevi vatan” olan Buhara geri kalmışlık ve düşkünlük içerisindeydi. Buhara'ya ilk seyahati sırasında Semerkant'ı da ziyaret eden İsmail Bey zengin Tatar tüccarı Abdülgani Bay Hüseyin'in evinde yeni usul bir mektep açmışsa da mollaların muhalefeti ve resmî izin verilmemesi yüzünden bu mektep kapatılmıştır. Buhara'da ulemanın tavrından kaynaklanan bu ilgisizliği Gaspıralı yazılarında sert bir şekilde eleştirmiştir. Buhara'ya ilk seyahatini 1893 yılında gerçekleştiren İsmail Bey 1908 yılında ikinci defa Türkistan seyahatine çıkar ve on beş yıl aradan sonra Buhara'da bir fark olup olmadığını görmek ister, fakat umduğunu bulamaz. Çünkü geçen zamana rağmen Buhara'da hâlâ modern bir okul açılmamıştır. Bu seyahatlerine ait izlenimlerini kaleme aldığı yazılar genellikle yeni usul eğitim ve modern okullar hakkındadır.

Türk toplumunun geri kalmışlığıyla mücadele eden İsmail Bey siyasetle de ilgilenmiş ve Ruslarla eşit haklara sahip bir Türk toplumu için 1905'te Rusya'da meşrutiyet ilan edildikten sonra Abdürreşit İbrahim, Yusuf Akçura, Ali Merdan Topçubaşı, Seyit Gerey Alkin öncülüğünde düzenlenen Rusya Müslümanları kongrelerine katılmıştır. Üçüncü toplantısı 16–21 Ağustos 1906'da yapılan kongrenin üzerinde durduğu en önemli konu eğitim meselesi olmuştur. (Çalışmamızın ilerleyen kısmında bu kongreler ve alınan kararlardan kısaca bahsedeceğiz.)

Gaspıralı'nın hayatındaki önemli faaliyetlerinden biri de Kahire'de uluslararası bir İslam Kongresi düzenleme girişimleridir. 1907 yılının Eylül ayında Mısır'a giden Gaspıralı'nın amacı orada yaşayan Müslümanların sosyal hayatlarını, eğitim durumlarını yerinde görmek; bütün İslam halkının geri kalmışlık sebeplerini göstererek buna çare bulmak amacıyla İslam ülkelerinden âlim, yazar ve bilim adamlarının temsilcilerinin katıldığı genel bir İslam Kongresi düzenlemektir. 1 Kasım 1907 tarihinde yerli ve yabancı birçok basın mensubunun ve davetlilerin katıldığı Kontinental Otel'de bir konuşma yapma fırsatı bulan İsmail Bey, bu konuşmasında Rusya Müslümanlarının genel durumu hakkında bilgi vermiş, İslam dünyası hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Dünya ticaretinde Müslümanların pek az bir payı olduğunu, yerel ticaretin bile yabancıların elinde bulunduğunu söyleyen yazara göre bu geri kalmışlığın sebebi eğitimsizlik ve cehalettir.

Gaspıralı, Mısır'daki konuşmasında üç konu üzerinde durmuştur: Rusya Müslümanlarının şimdiki durumları ve pozitif çalışmaları; ücretsiz genel ilkökul öğretiminin farz oluşu, kuralları ve uygulanma şekli; bütün Müslümanları uyandırma, Müslüman rönesansına çare ve sebepler bulmak için Müslüman Kongresinin gerekliliği ve açılışı.

Kongrenin toplanma çalışmaları için Aralık 1907'de ikinci defa Kahire'ye giden İsmail Bey dönüşte İstanbul'a uğrayarak yetkililerle görüşür ve kongrenin İstanbul'da yapılmasını ister, fakat Osmanlı Devleti böyle bir kongreye destek vermez. Umudunu kaybetmeyen Gaspıralı 1908 yılında üçüncü defa Kahire'ye gider. Burada toplam 16 sayı neşredilen ve ömrü iki ay süren *En-Nahza* adlı Arapça bir gazete yayımlar. Gaspıralı'nın amacı bu gazete vasıtasıyla Genel İslam Kongresi'ni gerçekleştirmek ve Müslüman halkı, aydınları harekete geçirerek kurtuluş, uyanış, ve medenileşme yollarını keşfe çalışacak bir meclis kurmaktır. Bunun için birçok girişimde bulunmasına rağmen Gaspıralı amacına ulaşamaz ve Uluslararası İslam Kongresi hayali gerçekleşmez.

İsmail Gaspıralı'nın en çok ziyaret ettiği yerlerden birisi de hiç şüphesiz İstanbul'dur. Yaptığı bu ziyaretleri ve edindiği izlenimleri Tercüman'da okuyucularıyla paylaşan İsmail Bey, Türkiye'ye karşı derin bir sevgi duyar. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte İsmail Bey'in Türkiye ile bağları daha da güçlenir. Meşrutiyet yanlısı yazılar yazar. 1911'de İsmail Gaspıralı ve Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Bey, İttihat ve Terakki Partisi'nin üyeliğine seçilir. (Devlet, 1988: 126)

İsmail Bey 1912'de halkın durumunu görmek, usul-i cedid mektepler açmak ve savtî metodu anlatmak amacıyla İstanbul, Mısır ve Aden üzerinden Hindistan'ın Bombay şehrine gider; fakat bu teşebbüsü kendisinin geri dönmesinin ardından sona erer. Hindistan'da savtî metodu yayma işi başarılı olmaz.

4.1.4. Ölümü

1914'te seçimlerden sonra Rusya Millet Meclisi'nde Rusya Müslümanlarının sorunlarına yardımcı olmak ve faaliyetlerini canlandırmak amacıyla St. Petersburg'a

giden İsmail Bey seyahati esnasında soğuk alır ve hastalanır. Kırım'daki tedavisinin ardından deniz havasından faydalanmak için temmuz ayında İstanbul'a gider. Fakat bu da hastalığına iyi gelmeyince daha da ağırlaşmış olarak Yusuf Akçura ile birlikte Bahçesaray'a geri dönen Gaspıralı, Alman Hastanesi'ne yatırılır. Kronik bronşit ve kireçlenme teşhisi konan İsmail Bey 24 Eylül 1914 günü vefat eder. "İsmail Bey'in ölümü Türk Dünyasında geniş yankılar uyandırır. Cenazesi Rusya'nın çeşitli yerlerinden Bahçesaray'a gelen altı bin civarında insanın katıldığı görülmemiş, büyük bir törenle defnedilir." (Akpınar, 2014: 67) Rusya'nın çeşitli yerlerinde Gaspıralı'yı anma toplantıları düzenlenir, mevlütler okutulur. İsmail Bey'in vefat haberi Türkiye'de de İstanbul basınında geniş yer alır. Gazete ve dergilerin özel sayılarında İsmail Bey'den minnetle bahsedilir. "İstanbul'da Ayasofya Camii'nde Türk Yurdu, Türk Ocağı, Türk Bilgi Derneği ve İslam mecmuası heyetleri tarafından Mevlid-i Şerif okutulmuştur." (Kırımer, 1996:154)

4.2. Faaliyetleri

Kırım'a döndükten sonra 1878'de Bahçesaray Belediye Başkan Yardımcısı olan İsmail Bey, 1879'da da belediye başkanı seçilir. Bahçesaray Belediye Başkanlığı görevi esnasında birtakım yeni uygulamalar getirmeye çalışsa da çeşitli engellerle karşılaşmıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen asıl görevini unutmayan Gaspıralı, 1878 yılına kadar ve 1878'den sonra Bahçesaray Belediye Reisliği görevinde bulunduğu sırada Kırım Türklerinin sosyokültürel ve siyasî hayatını yakından tanımaya çalışmıştır. Ayrıca "Gündoğdu" adlı hikâyesinde yazar bunu kendisi ifade eder. Hikâyenin başkişisi Danyal Bey aslında İsmail Bey'in kendisi gibidir. Eğitimini tamamladıktan sonra işe nereden başlamak gerektiğini düşünür ve bütün ömrünü, gücünü millete adamaya karar verir. Ancak bundan önce milletin arasına girmek ve durumunu bilmek gerekmektedir:

"Milletin haline aşına olmadıkça millete hizmet mümkün olmayacağını anladığı ile Danyal Bey bu cihette ilim ve malumâtını artırmaya karar verip millet arasına atıldı. Köy ve karye toylarında, derviş ve ulema meclislerinde, beyler ve ağalar ziyafetlerinde, medrese

bölmelerinde ve sair millî, her türlü içtimalarda bulunup, az söyleyip, çok dinleyip bir sene kadar amelî (pratik) dersler aldı.” (Gaspıralı, 2014: 443)

Aslında bütün bu seyahatler, gözlemler, incelemeler Gaspıralı’da belli fikirlerin oluşmasını, Müslüman dünyasının problemlerinin ve çözümlerinin neler olduğunu belirlemesini sağlamıştır. Geriye bir tek şey kalmıştır: bu fikirleri hayata geçirmek. Bunu insanlara anlatabilmenin, kısa zamanda daha çok kişiye ulaşabilmenin, yani sesini duyurabilmenin ve daha önemlisi bir milleti uyandırmanın yolunun matbuattan geçtiğini iyi bilen yazar, belediye başkanlığı görevi esnasında da boş durmamış ve 1879’da Türkçe bir yayın organı çıkarmak için Rus hükûmetine başvuruda bulunmuş; fakat bu başvurusuna olumlu bir cevap alamamıştır.

1880’de *Faydalı Eğlence* adlı bir mecmua, *Zakon* adlı bir gazete ve Tatarca-Rusça *Tercüman* adlı bir gazete çıkarmak için müracaat ettiği, yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır.¹ (Akpınar, 2008a: 11) İsmail Bey gazete çıkarmak için uğraştığı bu yıllarda boş durmamış Akmesit’te Rusça olarak yayımlanan *Tavrida* gazetesinde “*Genç Molla*” takma adıyla makaleler yazmıştır. Bu makalelerini daha sonra *Rusya Müslümanları* adıyla müstakil bir kitap şeklinde bastırmıştır. *Rusya Müslümanları* ilk eseri olarak bilinmesine rağmen son yıllarda yapılan araştırmalarda İsmail Bey’in “*Küçük Molla*” takma adıyla 1880’de *Tavrida* gazetesinde *Bahçesaray Mektupları*’nı yayınladığı ortaya çıkmıştır. Aslında *Bahçesaray Mektupları*, *Rusya Müslümanları* adı altında toplanan makalelerinden öncesi ve onların başlangıcıdır. Bu eser özellikle Rus hükûmetine hitaben yazılmıştır. Rusya Müslümanlarının eğitim durumunu, sosyal yapısını, Ruslar ile Müslümanlar arasındaki ilişkileri ortaya koyması bakımından önemli olan bu yazıda, İsmail Bey artık Rusların Müslümanlarla yakınlaşması, Müslümanların da Rusya ile tanışması gerektiğini ve bu konudaki düşüncelerini dile getirmiştir. Yazısının sonunda ise tahsilli Müslüman gençlere seslenerek onlardan halkın bilgi ve kültür seviyesinin yükseltilmesi işiyle ciddi şekilde uğraşmalarını istemektedir. Yavuz Akpınar’a göre İsmail Bey’in, *Tercüman*’ı çıkarmadan önce yazmış olduğu en önemli eser *Rusya Müslümanları*’dır. Burada dikkat çeken önemli hususlar; ana dilde eğitim, Müslüman eğitim kurumlarının programlarının yenilenmesi ve genişletilmesi, bilginin Müslümanlar

¹ V. Y. Gankeviç, “Tercüman gazetesinin Tarihine Dair Arşiv ve Müze Kaynakları” (Bildiri), İsmail Bey Gaspıralı Sempozyumu, Ankara, 2003.

arasında hızla yayılması ve Tatar dilinde yani Türkçe basın için gerekli şartların sağlanmasıdır. Aslında daha *Tercüman* gazetesi çıkmadan önce Gaspıralı yapılması gerekenleri kafasında tasarlamıştır. Kendisinin üzerinde önemle durduğu konulardan biri de ana dilde eğitim ve yayındır. “Mebadi-i Temeddün-i İslâmiyân-i Rus” başlıklı yazısında bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Basmacılık ve kitapçılık bir milletin derece-i temeddün ve terakkisinde en hakiki şahittir; en doğru mizandır. (Gaspıralı, 2008a:261)

“Rusya’da Matbuât ve Neşriyât-ı İslâmiye” başlıklı yazısında ise :

Köpek okumak, köpek yazmak ve neşr kılmak kerekimiz. Rusya’da neşolunan İslamca kitaplar iki cinstir: Biri din-diyane müteallık diğeri faydasız ebyat, masaldan ibarettir. Hüner ve fûnuna teyişli kitaplarımız olmadığı zor noksanımızdır. Terakkiyat-ı zamanîden geri kalmamak istesek, bu kusurun çaresine bakmalı ve gayretlenmeli. (Gaspıralı, 2008a:250)

diyerek Rusya Müslümanlarının durumunu ortaya koyan İsmail Bey, 20 Mayıs 1881 yılında ilk Türkçe eseri olan *Tonguç** isimli mecmuayı tek varak broşür olarak neşretmeye başlar. *Tonguç*’un başına yazdığı “Birinci Söz” ise İsmail Bey’in üstlendiği misyonu açıkça göstermektedir:

Lisan-ı Tatariyenin, yani Türkî’nin işlenmesine ve ilerlemesine çalışmak isterim. Ben bir usta ve kalem ehli değil isem de vatanımın yetişip gelen gençleri kalem ve fûnun erbabı, amel ve gayret sahipleri olurlar hüsn-i zannıyla bu baltalama kaba kalemimizi yol ve çar açmaya mahsus eyledim.” (Gaspıralı, 2008b: 97)

Cafer Seydahmed Kırımer, İsmail Bey’in *Tonguç*’tan itibaren Türklüğü bulduğunu, Türk dil ve tarih birliğini kavradığını ve bunları canlandırmaya çalıştığını ifade eder. *Tonguç*’tan sonra ise ikinci süreli yayını *Şafak*’ı bastırmış ve bunu *Güneş*, *Ay*, *Yıldız*, *Kamer*, *Hakikat* ve *Latail* gibi isimler verdiği çeşitli yayın faaliyetleri takip etmiştir. (Devlet, 1988: 20) Fakat bu mecmualardan sadece *Tonguç* ve *Şafak* Yavuz Akpınar’ın girişimleriyle bizlerin eline ulaşabilmiştir.*

* Eski Türkçe’de “ilk oğul, ilk eser” anlamına gelir.

* Bu dergi hakkında Yavuz Akpınar tarafından kapsamlı bir yazı yayımlanmıştır: Gankeviç, V; Akpınar, Yavuz, “İsmail Gaspıralı’nın Yayımladığı İlk ‘Mecmualar’: *Tonguç*, *Şafak*”, *Ege Üniversitesi. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İzmir, 2008, Sayı: 14/1, s. 21-40.

Sürelî yayın çıkarma girişimleri 1879’da başlayan Gaspıralı, başvurularının olumsuz sonuçlanması neticesinde farklı çözüm yolları bulmaya çalışır ve sürelî yayınları her defasında farklı bir adla çıkarmaya başlar. Bunun sebebi ise o dönem yürürlükte olan Rusya Matbuat Sansürü Nizamnamesi’dir:

“O dönem yürürlükte olan ve 6 April (19 Nisan) 1865 tarihli değişiklikleri de içeren Rusya Matbuat Sansürü Nizamnamesine göre bir yılda ortak bir isimle iki defadan fazla basılan çeviri ve orijinal makaleler toplusu veya farklı yazarlara ait makaleler, sürelî yayın kategorisinde değerlendiriliyordu. Sürelî yayın kategorisine giren eserlerin basılabilmesi için yalnızca sansür idaresinden değil İçişleri Bakanlığında da ruhsat alınması gerekiyordu. Bu da yeni bir gazete ve dergiyi yayınlamayı son derece güç bir hâle getiriyordu. Resmi makamlarca istediği her yola başvurduktan sonra olumlu sonuç alamayan Gaspıralı, farklı adlar altında yılda yaklaşık 50 farklı “mecmua” çıkarmaya karar verir ve resmi makamları bu konuda bilgilendirir.” (Prohorov, Topal, 2016: 120-121)

Bu çözüm neticesinde Gaspıralı’nın Neşriyât-ı İsmailiye adı altındaki “makale mecmuları” sürelî yayın olmaktan çıkar ve hükûmetten izin almaya gerek kalmaz. İsmail Bey’in dikkat çeken bu makale mecmualarından biri de sansür idaresinden 5 Avgust (18 Ağustos) 1882 tarihinde izin alarak Rusça ve Türkçe bastırdığı dört sayfalık *Tercüman/Perevodçik* adlı süresiz makaleler mecmuasıdır. Hem *Tercüman* gazetesi ile aynı adı taşıması hem de makalelerin içeriğinin Gaspıralı’nın en çok üzerinde durduğu konulara işaret etmesi bakımından önemli olan bu mecmuada dört makale yer almaktadır. İlk iki makale “Rusya” ve “Yeni Kanunları” diğer iki makale ise “Rusya Müslümanlarında Matbuat” ve “Kadınlar” meselelerini ele alır. Burada tezimiz açısından dikkat çeken en önemli makale Gaspıralı’nın hayatı boyunca üzerinde ısrarla durduğu kadın eğitimi konu alan “Kadınları Okutmak Gerek mi?” adlı yazısıdır. Kız çocukların eğitimi meselesine Müslümanların bakış açısını ve bu konudaki düşüncelerini ortaya koymaya çalışır. “Ne için, kızlar okuy ilim ve terbiya körseler şeriatımız mân’i ola mı? Hayır? Her ana ve ata vakti olup balasını -kız olsun oğlan olsun- câhil kaldırsa hem günâhkâr hem anlarının günahını çekeceği itikad-ı

İslamiyedendir “ İlmihâl kitabı”.” diyerek Müslümanları bu konuda ikna etmeye çalışır.*

Necip Hablemitoğlu bütün bu risalelerde ileri sürülen davanın Rusya’da yaşayan Müslüman Türklerin derin uykularından uyanması ve o zamanki deyiimiyle “terakki ve teali” davası olduğunu söyler. (Hablemitoğlu, 2006: 66)

4.2.1. Basın Faaliyetleri ve Tercüman Gazetesi

Basın ve yayının bir milletin aydınlatılmasında, ilerlemesinde üstleneceği rolü çok iyi bilen İsmail Bey, Rus hükûmetinden yetkililerle defalarca görüşmesinin neticesinde *Tercüman* adlı gazetenin çıkması için gerekli izni alabilmiştir.

Nihayet dört yıl uğraşarak ve bu müddette iki vali üç nazıra müracaatla ve birçok defalar Petersburga giderek 1883’te, Türkçe kısmı aynen Rusça’ya da çevrilmek şartıyla, “Tercüman”ı neşre müsaade verildi. Kazan’a, Nijninovgorod’a giderek topladığı üç yüz ruble abone parasına, Zühre Hanım’ın zikıymet eşyasını ve kendi annesinden kalan kıymetli elbiselerini satarak edindiği parayı da ilave ile eski bir makine ve biraz da hurufat alarak işe başladı ve 10 Nisan 1883’te, bir muharririn dediği gibi, “bahar güneşiyle dünya dirilip çiçeklendiği günlerde, uzun yıllardan beri karlı kefenlerle örtölüp uyuklayan Şimal Türklerinin de ilk beyaz bahar çiçeği Tercüman açıldı. (Kırimer, 1996: 73)

Tercüman’ın ilk yılları maddi imkânsızlıklarla geçmiş ve İsmail Bey bu süreçte çeşitli sıkıntılar çekmiştir. Rus hükûmetinin baskısı, misyonerlerin faaliyetleri, cahil kesimlerin tutucu tavrı ve eleştirileri de kendisini yıldırnamıştır. Böylece Bahçesaray’da Kırım’daki ilk Müslüman matbaasını kuran ve Kırım Tatarları arasındaki ilk basın organını yayınlamaya başlayan İsmail Bey, *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla fikirlerini yayma, dünyanın her köşesindeki Müslümanlara ulaşma imkânı bulmuş, millî bir kimlik hareketi başlatmıştır. İlk çıktığı yıllarda çok

* Bkz. Prohorov, Dmitry; Topal, Komıla, “İsmail Gaspıralı’nın İlk Yayın Faaliyetlerinin Örneği Neşriyat-ı İsmailiye: Tercüman/Perevodçık”, *Yeni Türk Edebiyatı Dergisi*, Nisan 2016, nr. 13, s.119-127.

az okuyucusu olan *Tercüman* gazetesi kısa zamanda çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve her kesimden okuyucu bulmuştur. Aslında bu gazete din ve dil birliğinin, fikir birliğinin, yenileşmenin, modernleşmenin, ilerlemenin ve daha birçok kavramın sembolü olmuştur. İsmail Bey'in Türk-Müslüman dünyasında seyahat ederek ve gözlemleyerek tespit ettiği en güncel sorunları ve bunların çözümlerini ifade etme imkânı bulduğu *Tercüman* gazetesi hiç şüphesiz Müslümanların -özellikle Rusya Müslümanlarının- ortak sesi haline gelmiştir. *Tercüman*'ın Türk dünyasında bu kadar popüler bir gazete olmasında İsmail Bey'in kabiliyetinin, azminin, sabrının ve daha önemlisi kullandığı sade dilin ve açık üslubun etkisi büyüktür. *Tercüman*'ın dili Kazan'dan Kafkasya'ya, Türkistan'a kadar anlaşılmış; Mısır'da, Hindistan'da, Türkiye'de bile okunmuştur.

Yavuz Akpınar, İsmail Bey'in *Tercüman*'ın ilk sayısından itibaren genelde sadeleştirilmiş bir Türkiye Türkçesi kullandığını, kısa ve kolay anlaşılır cümlelerle yazmaya başladığını ifade eder. (Akpınar, 2008a: 19) Zaten *Tercüman*'ın neşrindeki amaçlardan biri de ortak bir edebî dil oluşturmak ve bunun mümkün olabileceğini insanlara gösterebilmektir.

Gaspıralı'nın dil konusunda istediği şey, İstanbul'daki hamallar ve balıkçılardan, Doğu Türkistan'daki çobanlar ve deve sürücülerine kadar her Türk'ün bu dili anlamasıdır. (Devlet, 1988: 57) 1903 yılına kadar haftada bir gün, 1903'ten sonra haftada iki gün, 1912'den sonra ise günlük olarak çıkan ve 1905 Rus Meşrutiyetinin ilanına kadar Rusya Müslümanlarının tek gazetesi olan *Tercüman*, 1914'te İsmail Bey'in ölümünden sonra da devam etmiş; 1918'de kapatılmıştır.

Bu gazetede sadece düşünce yazıları değil, aynı zamanda çeşitli hikâye ve piyesler de yayımlanmıştır. Çalışmamızın esas konusunu oluşturan İsmail Bey'in hikâyeleri de yine *Tercüman*'da tefrika edilmiştir.

Gaspıralı 1906'dan 1910'a kadar *Tercüman*'ın yanında başına kızı Şefika Gaspıralı'yı getirdiği *Âlem-i Nisvan* adlı yalnızca kadınlara ve onların eğitimlerine mahsus bir dergi de çıkartmıştır. Bunun yanında çocuklar için *Resimli Mektep* adlı bir ilave ve *Ha Ha Ha* adlı bir mizah dergisi de onun süreli yayınları arasındadır.

4.2.2. Eğitim Faaliyetleri: Usul-i Cedid

İsmail Bey'in *Tercüman* vasıtasıyla yaymaya çalıştığı düşünce ve ilkelerden biri de eğitimde yenileşme, bilimsellikten uzak eski usulleri bir kenara bırakmak ve yeni usul eğitime geçmektir. Öğretmenlik yaptığı sırada mektep ve medreselerin durumunu yakından görme imkânı bulan İsmail Bey; birçok yazısında da mekteplerin bu içler acısı durumunu, Rusya Müslümanlarının Rus hükûmeti tarafından cehalete terk edilişini dile getirmiştir.

Onun en büyük gayelerinden biri de bu mektep ve medreselerin ıslahıdır. Oysa Gaspıralı'nın işi oldukça zordur. Çünkü karşısında Rusya Müslümanlarını kimliksizleştirmeye çalışan, eğitim kurumlarını köhneliğe terk eden, kendi dillerinde eğitime-yayına izin vermeyen, mekteplere hiçbir maddi kaynak sağlamayan bir Rus hükûmeti vardır. Bu politikalar sonucunda da Rus egemenliği zamanında Tatarların okuma-yazma oranı ve gelişimi en aşağı seviyelere düşmüştür. İsmail Bey'in istediği tek şey ise önce toplumun okuma-yazma oranını ve bilgi seviyesini artırmak ve sonra da kültür ve medeniyet bakımından belli bir seviyeye ulaştırmaktır.

Gaspıralı'ya göre her şeyden önce Rusların asimile edici kabiliyeti zayıftır. Müslümanlar ise "Yüksek Avrupa medeniyetinden mahrum olsalar da kendi dinlerinde ve ondan kaynaklanan sosyal yaşamlarında millî kimliklerine zarar verecek herhangi yabancı tesire karşı çok sağlam, sarsılmaz direniş gücüne sahiptir." (Gaspıralı, 2008a: 103) Böyle bir politikanın sonucunda ancak Müslümanların cahilliği derinleşebilir, bu ise onları yaşam mücadelesinde ölüme götürür. O yüzden İsmail Bey, *Tercüman* gazetesinde yayımlamış olduğu birçok yazısında milleti kurtaracak tek şeyden bahseder: Usul-i cedid eğitim.

Türk-İslam dünyası için modernleşme arayışı içinde olan İsmail Bey'in bahsettiği ve üzerinde ısrarla durduğu konuların başında sıbyan mekteplerinde usul-i cedid eğitime geçiş gelmektedir. Çünkü bütün İslam dünyasının temel eğitim kurumları olan mektepler zamanla işlevini yerine getirememiş, değişen şartlara ayak uyduramamıştır. Gaspıralı'ya göre İslamiyet her şeyden önce iki şeyi öne çıkarır: Biri tahsil, diğeri ibadettir. Müslüman olan her yerde tahsil için mektep, ibadet için cami bulunur. Geçmişte bu mektepler yeterli olsa da günümüzde yeterli olamamaktadır; düzeltilmeye ve yenilenmeye muhtaçtır.

“Bize Ne Gerek?” (Gaspıralı,1883) başlıklı yazısında sıbyan mekteplerinin çokluğundan bahseder. Fakat ya ‘eski usulde’ ya da hiç ‘usulsüz’ olduklarından bu yüzden bir yılda öğretilecek dersi beş yılda öğretemediklerinden yakınmaktadır. Mekteplerdeki usulsüzlüğü ve zamanın boşa harcanmasına tepkisini “Mülâhaza ve Haber” yazısında ise şu cümlelerle anlatır:

4-5 seneler mektepte, 10-15 seneler medresede ömür geçirdikten sonra Arapçayı bilir ve hakikat âlim denilecek yüzde on efendi zuhur etmediği, talebenin istidatsız olduğundan ve muallimlerin dikkatsizliğinden ileri gelmiyor; kabahat bizlerde değil, usulsüzlüktedir. (Gaspıralı, 1896)

Müslüman halkın diğer bir eğitim kurumu olan medreselerde de durum bundan farksız değildir. Bu mektep ve medreseler fizikî olarak yetersiz, öğrenciler ders dışında birçok işle meşgul olmakta, hocalar ise yaptığı işin karşılığını alamamaktadır. Gaspıralı “Medrese Meselesi” adlı yazısında medreselerin durumunu şu cümlelerle anlatır:

Medreseleri yahşarak ve yeni bir hâle getirmek için hâl-i hazıralarına dikkat etmek lazımdır. Medreselerde her bir hücre ve odanın talebesi ayrıca bir cemiyet olarak aş, su ve sair levazımını özü tedarik eder. Bundan ötürü günün büyük bir kısmı ağaç kesmek, aş ve nan bakmak, semaver koymak gibi zarur işler ile geçer. Bazı vilayetlerde bir hücrede on beş talebe ikamet eder. Bazı yerlerde büyük bir bölme perdeler ile iki ya da üç daire edilip her dairede beş on talibü’l-ilm ikamet eder. Ekser hücreler sıhhat-ı beden için lazım miktar ziya ve hava almaz.

Talebenin büyükleri müderris efendiden ders alırlar, müptediler büyüklerden okurlar. Müderris efendiler dersten maada hitabet ya imamet ile meşguldür. İdareleri yani maaşlıkları ekser azdır yeterlik değildir. Vakfı olan medrese azdır. Bu hâlde medreselerde senevî ancak altı ay kadar ders olunuyor. Altı ay talebe medrese haricinde bulunup kışlık rızkını tedarik edip cürer. Bunları herkes öşürden, sadakadan bakar. Güz ahiri ya da kış başı bunlar medreselerine cem olup her biri birer miktar un, et, may ve bir miktar akça peyda edip gelirler. Bunun ile maişet ederler. (Gaspıralı, 1894)

Yine aynı yazıda bu durumun çarelerini ve yapılması gerekenleri de sıralamıştır:

Çare ne? Islahat, mülâhaza ve gayrettir.

Bu günde tahsili artırmak, meydanlaştırmak hiç mümkün değildir: lakin bir hayli ıslahat etmek mümkündür zannederiz. En iptidasına da dokuz ay tahsil âdet edilmeli. İkinci talebeyi aş, su, çay tedarikinden kurtarıp her gün sekiz-dokuz saat ders ile meşgul etmeli. Üçüncü medrese ve hücrelerin meydanlığı müsaade ettiği kadar talebe ciyup bunları rahat etmeli. Tatar oğlu çıdar deyü tuzlu balık şekilli tizip koymamalı. Dördüncü, aşını, suyunu, çayını hazırlap bermeli. Sınıf sınıf edip ders bakmak için iki-üç mümeyyiz ve molla suhtelere emanet edip, bunlar talebenin ve medresenin her hâline dikkat ve nezaret kılmalı ve derslerde müderrise muavin ve senede bir imtihan olmalı. Beşinci, her medresede bir aşçı bir hizmetçi bulundurmalı. Bunlar aş ve çay ve sair hizmet için meşgul olmalı. Altıncı, müderris efendiler imamlık ve hatiplik gibi memuriyetlerden azat olunup maişetlerine kâfi idare tayin ya vakfedilmeli. Yedinci, ders vermekte talebeye ilim tefekkür etmekte asan ve hoş usul, fikir ve mülâhaza olunup ana dilimizde okumak, yazmak ve ilm-i hesaba biraz ziyade yol vermeli. Haftada bir-iki gün Arapça tekellüm edilmesini âdet etmeli. Arapça tekellüm olunacak günleri medresede sair bir dil ile söyleşmek memnû edilmeli. Sekizinci, cümle talebenin ders ve aş ve istirahat saatleri tayin olunup sınıf sınıf cümlesi birden derste ve aşta olmalı.

Gaspıralı'ya göre sadece dini eğitim verilen bu mektep ve medreselerin programı ve usulleri öğrencileri hayata hazırlayamamaktadır. Bu sebeplerden dolayı İsmail Bey *Tercüman* gazetesini çıkarmaya başladıktan hemen sonra, Türk-İslam toplumunun ortak sorunu olarak gördüğü eğitim meselesine çözüm bulmak amacıyla ilk usul-i cedid eğitimi 1883'ün başlarında bizzat kendisi vermeye başlamıştır.

Aslında usul-i cedid, Gaspıralı'nın eğitimin bütün kademeleri için getirmiş olduğu yenilikleri karşılayan bir kavramdır. Onun yazılarında usul-i cedidin üç farklı anlama sahip olduğu görülür: Birinci olarak öğrencilerin belirli bir zamanda mektep ve medreselere devamının sağlanması; bir günde görülecek derslerin belirli bir saatle sınırlandırılması; ders giriş ve çıkışlarının düzenli olması; derslerin belirli bir programa göre işlenmesi ve tabii olarak görülecek yeni dersler gibi meseleleri kapsar. Usul-i cedidin ikinci anlamı, sıbyan mekteplerinde okuma-yazmanın kısa bir zamanda öğretilmesine yönelik olarak geliştirilmiş yöntemi kapsamaktadır. Üçüncü

olarak ise Gaspıralı, usul-i cedidi eğitim sahasında sürekli bir değişim ve gelişme arayışlarını kapsayacak şekilde kullanmıştır.* (Türkyılmaz, 2013: 83)

Usul-i cedid adı verilen bu okullarda savtî usul denilen bir metotla okuma-yazma öğretilmiştir. Bir alfabe öğretim yöntemi olan ve heceleme esasına dayanan usul-i savtiyye ilk olarak Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Gaspıralı ise Avrupa’da ortaya çıkan ve Osmanlı tarafından da uygulanan bu yöntemi okuma yazmanın kolay bir şekilde ve kısa zamanda öğretilmesi için ilk olarak sıbyan mekteplerinde uygulamaya koymuştur. Şüphesiz o bu fikirleri yayarken ve uygularken Avrupa’daki ve Osmanlı’daki yeni eğitim sistemlerini takip etmiştir. “Usul-i Tedris” (Gaspıralı, 1887) başlıklı yazısında eğitimdeki gelişmeleri takip ettiği kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır:

Malumdur ki cümle akvam-ı medenî mekteplerinde altı ay içinde müptedî bir şakirt okumak ve yazmak ve hesab-ı ula öğrenip bazı sair malumatlar dahi kesbeder.

Böyle usullü ve nizamlı mektepleri Rusya’da ve Avrupa’da ve memalik-i Osmaniye’de gördük.

Malumdur ki Rusya İslâmları arasında mevcut sıbyan mektepleri üç senede azcık bir miktar Arapça okumaya bildirirler, yazı yazmak, hesap ve sair fenni ekserî talim ve tederrüs okunmaz.

Bu yeni usul okullarda Arapça yerini Türkçe’ye bırakmış, bir sınıfta öğrenim görececek öğrenci sayısı sınırlandırılmış, günde dört saat üzerinden haftada altı günlük ders programları doğrultusunda okula yeni başlayan bir çocuğa ana dilinde okuma yazma ve zihnî hesap öğretilmek kaydıyla Türkçe gramer, matematik, güzel yazı, Arapça, Farsça derslerinin de olduğu genişletilmiş bir müfredat hazırlanmıştır. Sınıf ortamının temizliğine dikkat edilmesine, dersler arasında onar dakikalık dinlenme zamanları olmasına, öğrencinin dayak ve küfürle cezalandırılmaması gerektiğine, öğretimin bir programa göre yapılmasına ve her yaşa göre ders kitapları kullanılmasına, sadece okumaya değil; yazı öğretimine de önem verilmesine karar verilmiştir. Gaspıralı’ya göre okuldaki eğitim ve işlenen dersler öğrenciyi hayata hazırlamalıdır.

* Usul-i cedid eğitim hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Türkyılmaz, İsmail Gaspıralı’nın Eğitim Anlayışı, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış doktora tezi) İzmir, 2013.

İsmail Bey bu uygulamaları hayata geçirirken usul-i cedit eğitime yönelik birçok olumsuz tepkiyle karşılaşmıştır ve bu tepkileri yok etmek için de *Tercüman* vasıtasıyla çeşitli yazılar yayımlamıştır. İslam dünyasını kaplayan gericilik ve bağnazlığı eleştiren yazara göre “bizim kadimciler” o kadar cahildir ki bu taassup ve bilgisizliğin İslam âlemini her yönden harap ettiğini görememektedir. “Şeriat bunu kabul etmez” diyen usul-i kadimciler, dini bir bahane olarak kullanmaktadırlar. “Bahçesaray”da başlıklı yazısında bu ilk usul-i cedit denemesini ve sonuçlarını şöyle anlatır:

Bir sene mukaddem balalar için ufak bir mektep açmış idik. Bu mektepte günde dört beş saat okuv olup hareket-i nizamca dersler usul-i cedit üzere idi. Elifbayı özümüz tertip edip okumak yazmaktan maada ilmihâl, ilm-i hesap, imla ve ba'de coğrafya, muhtasar ilm-i tarih ve lisan-ı Rus dersleri bermek muradına idik. Mektep için derslane, dershaneye bir hoca, hocaya gerek bir maaş özümüzden, dostlardan çareleştik kesb ettik; ama, okumaya bala tapalmadık.

Cedit usul işitmemiş ve bâ-husus bu usulü hiç görmemiş ahali bu mektebe hürmet etmedi ve bazı avamlar “bize mekteb-i cedit gerekmiy”, “bu mektepte din ilmi okut[ul]maz” falan ve filan sözlerle bizi heman aciz kaldırmışlar idi. Her nasıl ise dosttan, eşten tokuz bala tapıp derse başlattık... Temam altı ay ahirinde halkları davet edip huzurlarında balaları imtihan ettik. Yaşanız yaş yaş balalar, sağ olunuz gardaşlar, yüzümüz aka çıktı zahmetler, akçalar boş boşuna gitmedi. (Gaspıralı, 1884)

Altı ay içinde balaların öğrendikleri ve terakkileri, görenleri hayran ve memnun edip ikinci gün cedit mektebe otuz bala daha berdiler...

İşte taze usul ile mektep açıldıkta okutmaya şakirt tapılmıyor ise de şimdi mektep de balalara yer tapılmıyor. Şükür!

Başlangıçta dokuz çocuğun kaydını yaptırdığı ilk usul-i cedit mektepte altı aylık eğitimin ardından halka açık bir sınav yapılmış ve bütün öğrencilerin Türkçe okuyup yazabildikleri görülmüş ve bunun üzerine yeni usul mekteplerin öğrenci sayısı günden güne artmıştır. Bahçesaray’da 1883 yılında başlayan usul-i cedit eğitim mektepleri *Tercüman* gazetesinin katkıları ve Rusya Müslümanlarının gayretiyle istenilen başarıyı yakalamıştır. Önce Bahçesaray’da kabul gören usul-i cedit eğitim daha sonra Kırım’ın farklı şehirlerine ve Kafkasya’ya yayılmıştır. Kırım ve Kafkasya dışında ise usul-i cedit mektepler 1891 yılından sonra yaygınlık kazanmıştır. “Yirminci yüzyılın başları itibariyle (1905’te), bütün Rusya’da usul-i

cedit üzere eğitim veren okul ve medreselerin sayısı 5.000'i aşmış olup gelişme, artarak devam etmiştir.” (Kırimer, 1996: 125) Usul-i cedit mekteplerin açıldığı yerler ile ilgili olarak Gaspıralı'nın “İslahat ve Terakki” (Gaspıralı, 1891) başlıklı yazısı önemlidir:

Ama hamdolsun, ilim ve mektup umuruna İslâmlar da ziyade göz kulak olabâşladılar. Bu yolda sa'y ve gayret eden adamlar zuhur edebâşladı. Memalik'i Osmaniye, Mısır ve Hindistan'dan sarf-ı nazar Rusya ehl-i İslâm'ı beyinde dahi “yeni mektepler”, “yeni usul tedris”, “yeni alfabeler” muteberlene başlap, Kafkaz kıtasında Vatan Dili, Kırım'da ve sair vilayetlerde Hoca-i Sıbyan elifbası usulünce yengil tahsil oluna başladı. Hamdolsun, hazırda Bahçesaray'da, Yalta uyezinde Kefe'de, Akmescit'te, Hankirman'da, Kazan'da, Orenburg'da, Elmek'te, Ufa vilayeti Çökeri karyesinde, Tobol vilayeti Malçın karyesinde, Tara şehrinde, Semipolat'ta ve bazı gayri yerlerde yeni usul mektepler açılıp ıslahat ve terakki körüle başladı. Huda selametlik ve revaç bersin. (Türkyılmaz, 2013:145)

Gaspıralı “Mebadi-i Temeddün-i İslâmiyân-ı Rus” başlıklı bir diğer yazısında ise usul-i cedit eğitimin Doğu Türkistan'a kadar yayıldığını ifade etmiştir:

Bunun için 1883'te tesis ettiğimiz Tercüman'da 1884'te usul-i cedit bahsi açıldı. Elifba-yı tedriciye ve savtiye neşrolunup Bahçesaray'da bir mektep, usul ve nizama çekildi. Bu mektebin sıbyanında görülmüş terakki, sair mektepleri kabul-i usule mecbur etti. Altı ayda mübtedi sabi, Türkçe okup yazmak ile amal-i erbaayı zabt ederek kıraat-i Arabiye ve ilm-i hâl derslerine başladığı görülüp uzak vilâyetlere kadar aksedip, hazırda “usul-i savtiye” Türkistan-i Çini'ye kadar münteşir olmuştur ve beş yüzden mütecaviz eski mektepler tecdit olmuştur. Fırsat bulunduğu bir hayli mekteplere lisan-ı Rus muallimi davet olunup kemal-i sühulet ile tahsil edildiği işitilmiştir. (Meselâ Bahçesaray'da, Şeki'de, Gulca'da, Şirvan'da, Nahçıvan'da ve gayri.) (Gaspıralı, 2008a: 256-257)

İsmail Gaspıralı yeni usul mekteplerde öğrencilere ve öğretmenlere yol göstermesi amacıyla dört ayrı kitap yayımlamıştır:

Kırım'da ilk usul-i cedit mekteplerini açmakla beraber aynı zamanda bu mekteplerde okutulmak üzere 1884 yılında *Hoca-i Sıbyan* adlı bir ders kitabı hazırlamıştır. Amaç Türkçe okuma ve yazmanın daha kolay ve daha kısa zamanda öğrenilmesini sağlamaktır. Okuma-yazma dışında hesap, tarih, coğrafya, Kuran öğretimi, öğretmenlere yönelik talimatlar ve yazı dersi bölümleri de yer almaktadır.

Bunun dışında öğrencilerin okuma becerisini geliştirmek amacıyla okuma parçalarından oluşan *Kıraat-ı Türkî* (1894) adlı bir ders kitabı daha hazırlamıştır.

Mektep ve Usul-i Cedid Nedir? (1894) adlı kitabı usul-i cedid eğitime yönelik yapılan itirazlara cevap niteliğinde hazırlanmış usul-i savtiyeyi açıklayan bir kitapçıktır. *Rehber-i Muallimîn yaki Muallimlere Yoldaş* (1898) ise usul-i cedid mekteplerde görev yapmakta olan öğretmenlere yönelik olarak hazırlanmış bir öğretmen kılavuz kitabıdır. (Türkyılmaz, 2013: 87-88)

4.2.3. Siyasî Faaliyetleri ve Kongreler

İsmail Gaspıralı Rusya'daki Müslüman halkın sadece eğitim meseleri ile değil; onların sosyal sorunları ve siyasî hakları ile de yakından ilgilenmiştir. Amaçlarından birisi de Rusya Müslümanlarının kalkınmasını sağlamak, Ruslarla eşit hak ve özgürlüklere sahip bir toplum haline getirebilmektir. Rusların Müslümanları cahil ve geri kafalı gözüyle görmesine tepki gösteren İsmail Bey, Rus Hükûmetinin uyguladığı bu politikanın ve baskıcı tavrın Ruslarla Müslümanların yakınlaşmasına engel olduğunu ve Müslümanların cahilliğinin asıl sebebinin bu yanlış politikalar olduğunu *Rusya Müslümanları* eserinde şu cümlelerle dile getirir:

Rus iktidarının Müslümanlar arasındaki diğer tüm tezahürleri, çeşitli mahkemelerde ve idarelerde toplanan çok miktarda kanun, tamim ve muafiyetlerde ifade olunan tartışmalar, ayrılıklar; kitlelerin anlayamadığı yabancılaşmalar ortamında okulların açıldığı ve kapandığı, çok şeyin yel değirmeni kolları hızında değiştiği bir zamanda, Müslümanlara kaza kaymakamı ve köy muhtarı vasıtasıyla ulaştırılan devlet taleplerinden, sosyal güvenliğin ve asayişin korunmasından öteye gidemiyor. Uzun yıllar süren faaliyet ve masrafların sonunda elde edilen netice ne oldu: Müslümanların sosyal ve zihinsel olarak soyutlanması, müthiş bir cehalet, bütün faaliyet alanlarını kaplayan ölümcül hareketsizlik, kendilerinin ve yurtlarının giderek yoksullaşması ve sınırlarda görülen mahvedici göç! (Gaspıralı, 2008a: 83)

Tercüman'da kaleme aldığı çeşitli yazılarda da Rus hükûmetini, Müslümanlara karşı sorumlulukları yerine getirme konusunda göreve davet eder ve bu konuda onlara çeşitli çözüm yolları sunar. Yine *Rusya Müslümanları* başlıklı eserinde çıkardığı hükümet kararlarını halka duyurmadığı ve gerekli şekilde

bilgilendirmediği için Rus Hükümetini eleştiren İsmail Bey, Tatar nüfuslu vilayetlerdeki mahkemelerde kadrolu tercümanların olmasını, talimat ve haberlerin mahallî yayınlarda Rusça metninin yanında yerli dile tercüme edilerek yayımlanmasını yetkililerden ister. Kendisi de Tercüman'daki bazı yazılarında yeni çıkan Rus kanunlarını ve bu kanunların Müslümanları ilgilendiren yanlarını tercüme ederek tefrika etmiş, bu kanunlar hakkında bilgi vererek görüşlerini de açıklamıştır.

İsmail Bey'in Müslüman halkın temsilcisi olarak Rus hükûmetinden talep ettiği hakların başında modern eğitimin yaygınlaştırılmasına imkân ve izin verilmesi, İslâm vakıflarının yönetiminin Müslümanlara bırakılması, müftülerin halk tarafından seçilmesi, Rus göçmenlerinin büyük kitleler hâlinde Türk topraklarına yerleştirilmesinden vazgeçilmesi gibi konular gelir. (Akpınar, 2008a: 40)

1905 Rus Meşrutiyetinden sonra ise Rusya'daki özgürlük havası Müslümanlara birtakım haklar talep etme fırsatı verir. Rusya Müslümanlarından hükûmete çeşitli dilekçeler gönderilir. Rusya Türklerinin meseleleri ile ilgilenenler arasında sadece İsmail Gaspıralı değil; Yusuf Akçura, Alimcan Barudî, Abdullah Apanay, Abdurreşit İbrahim, Ali Merdan Topçubaşı, Fatih Kerimî, Seyit Gerey Alkin gibi aydınlar da vardır. Nitekim Abdurreşit İbrahim 1905'te Müslümanların hükûmetten neler istediklerini belirleyebilmek amacıyla İdil-Ural Müslümanlarının ileri gelenleriyle yaptığı toplantıda Rusya Müslümanlarını bir araya getirecek büyük bir kongrenin düzenlenmesine karar verilir ve İsmail Gaspıralı da bu kongreye davet edilenler arasındadır. Kırım Türklerinin meselelerini görüşmek üzere bir heyetle Petersburg'a gelen İsmail Bey o sırada orada bulunan Abdurreşit İbrahim, Ali Merdan Topçubaşı ve diğerlerinin görüşmeleri sonucunda Nijni Novgorod'da Rusya Müslümanları genel kongresinin yapılması konusunda fikir birliğine varır. (Hablemitoğlu, 1997: 51-56)

Rus hükûmeti tarafından şehirdeki sıkı yönetim gerekçesiyle kongre için izin verilmez ve bunun üzerine kongre, Abdurreşit İbrahim'in teklifiyle 15 Ağustos 1905 tarihinde Oka nehri üzerinde kiralanan bir vapurda gerçekleşir ve divan başkanlığına İsmail Gaspıralı seçilir. Bu kongre sayesinde çeşitli bölgelerden ve vilayetlerden gelen Müslümanlar kendi durumlarını ve bütün meselelerini görüşme imkânı bulmuş ve Müslümanların haklarını gözetecek bir *Müslüman İttifakı* oluşturulması

kararlaştırılmıştır. İsmail Bey bu kongreden sonra Kırım'a dönmüş, yerel toplantılar düzenleyerek kongrede alınan kararları halka anlatmıştır.

Rusya Müslümanlarının ikinci toplantısı ise 13-23 Ocak 1906'da yine Petersburg'da yapılmış, fakat bu kongre için de resmî izin alınamamıştır. Açılışta toplantıya İsmail Bey başkanlık yapmıştır. “Bu toplantıda “Rusya Müslümanlarının İttifakı'nın kurulması ve nizamnamesi oy birliği ile kabul edildi. Buna göre Rusya 16 bölgeye ayrılacak ve her bölgede mahallî meclisler oluşturulacaktı. Genel kurul toplantısı da yılda bir kere bu mahalli meclislerin birinde toplanacaktı. Böylece Rus siyasi hayatında Müslümanlar için yeni bir dönem başlamış oldu.” (Akpınar, 2008a: 45)

16-21 Ağustos tarihleri arasında Nijni Novgorod'da yapılan üçüncü kongrenin diğerlerinden farkı ise hem resmî izinle yapılmış olmasından hem de alınan kararların öneminden ileri gelmektedir. Resmî izinle yapılmış olmasından dolayı geniş katılım sağlanan bu kongrede görüşülen en önemli konulardan biri de eğitim meselesi olmuştur. Bu meseleyi incelemek üzere Kazanlı öğretmen Abdullah Apanay başkanlığında on beş kişilik bir komisyon kurulmuş ve kongrede otuz bir maddelik eğitim raporu kabul edilmiştir. Her Müslüman erkek ve kız çocuğu için ilkokul eğitiminin zorunlu olması, imkân dahilinde eğitimin okullarda tespit edilen tek bir programa göre yapılması, erkek ve kız öğretmen okulları açılması, mekteplerin yönetim ve teftişinin Müslümanların elinde olması, öğretmen ve öğrencilerin Ruslarla aynı haklara sahip olması alınan kararlar arasındadır.

Bu rapordaki en önemli konulardan biri de Gaspıralı'nın birçok yazısında üzerinde ısrarla durduğu ana dilde eğitimidir. Okullarda eğitimin ana dilde yapılması, Rus dili eğitiminin ilkokullarda mecburî olmaması, fakat ortaokullarda ders programına alınabileceği, Rus lisesinde eğitim görenlere ise ana dili ve edebiyatı okutulması gerektiği alınan diğer kararlar arasındadır. Görüşülen diğer bir konu ise medreselerin durumudur. Medreselerin gözetiminin ıslah edilmiş ruhanî kurumlara devredilmesi, imkânların geliştirilmesi ve programlara fen derslerinin konulması kararları alınmış; ayrıca medresede müderris olma şartlarının belirlenmiştir. Alınan en önemli kararlardan biri de Gaspıralı'nın ideallerinden biri olan edebî Türk dilinin öğretilmesi ve özellikle buna önem verilmesidir. Bu amaçla Türkiye Türkçesi

ortaokullarda zorunlu hale getirilmek istenmiştir. (Devlet, 1988: 89-92) Yavuz Akpınar'a göre kongrede Müslümanların eğitimi ile ilgili alınan kararlar başta İsmail Bey olmak üzere bu hususta mücadele vermiş aydın ve ileri görüşlü kimselerin ve usul-i cedit metodunun tam bir zaferi niteliğindedir. (Akpınar, 2008a: 46)

Kongrede alınan bu kararların kanunî bir bağlayıcılığı yoktur; Rusya Müslümanlarının isteklerini, sorunlarını yansıtmaları bakımından önem taşımakta ve millî mücadelelerinin başlangıcı sayılmaktadır.

4.2.4. Edebî Faaliyetleri

Üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra Türk dünyasına hizmetleri daha iyi anlaşılan İsmail Bey Gaspıralı, tüm bu faaliyetlerinin yanı sıra hikâyeye ve roman türünde de eserler vermiştir. Yavuz Akpınar'ın yürüttüğü çalışmalarla İsmail Bey'in *Tercüman*'da yayımlanmış olduğu yazılar seçilerek bir araya getirilmiş, sınıflandırılmış ve türlerine göre üç cilt halinde basılmıştır. Cildin ilk kitabı Gaspıralı'nın yazmış olduğu roman ve hikâyelerden oluşmaktadır. Molla Abbas Fransevî imzasıyla yazmış olduğu ve birbirinin devamı olan *Frengistan Mektupları*, *Darürrahat Müslümanları*, *Sudan Mektupları*, *Kadınlar Ülkesi* ve *Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf - Gülbaba Ziyareti* adlı eserler, bu eserlerin ortak kahramanı olan Molla Abbas'ın maceralarını, seyahatlerini ve düşüncelerini konu almaktadır. Bu yüzden bu seriyi tek bir roman olarak kabul etmek de mümkündür.* Bunun dışında *Arslan Kız* ve *Gündoğdu* adlı uzun hikâyeleri ve *Ahmet Bey Taşkesenli* ve *Bedros Ağa Karakaşyan*, *İvan ve Süleyman*, *Belâyı İslâm*, *İki Bahadır*, *Mükâleme-i Selatin*, *Muhaceret-i Muntazama* adlı kısa hikâyeleri de bu kitabın içerisinde. II. Ciltte ise “Kadınlar” adlı yazısının sonunda “Hacının Feraseti” ve “İki İmam” başlıklı iki kısa hikâyesi ve bir de Tonguç'un ikinci baskısında “Almazistan Seyahatname'sinin Mukaddemesi” adlı yarım kalmış bir hikâyesi vardır.* İsmail

*Yavuz Akpınar bu konuda; Molla Abbas imzasının, ona, açıktan açığa yazılarında dile getirmekten kaçındığı bazı problemleri, İslam cemiyetine yöneltilmiş bazı sert tenkitleri roman, hikâye veya fikir eseri görünümünde açıklama imkânı verdiğini söyler. (Akpınar, 2003: 187)

*Yavuz, Akpınar, “İsmail Gaspıralı'nın Yayımladığı İlk “Mecmualar”: Tonguç, Şafak', Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, İzmir, 2008, Sayı: XIV/1, s. 21-40 (Viktor Yuriyeviç Gankeviç'le birlikte)

Bey'in yazmış olduğu bu roman ve hikâyeler aslında onun yaymaya ve uygulamaya çalıştığı fikirlerin ve ideallerinin birer parçası gibidir; yani onlardan ayrı bir yerde değildir. Tüm faaliyetleriyle eğitimi ve modern bir toplum yaratmaya çalışan Gaspıralı edebî eserleriyle de bu amaca hizmet etmeye çalışmıştır. Zaten ona göre; edebiyatın görevi, halkı eğitmek ve fayda sağlamak olmalıdır. Roman, okuyucusunun düşüncelerini aydınlatmalı; duygularını terbiyeli etmeli ve bilgilerini genişletmelidir. Bu yüzden basit ve sıradan romanların tercümesini gereksiz bulan İsmail Bey, edebiyatın esasının tercümeler değil; millî hikâyeler olması gerektiğini de ifade eder:

Edebiyatın esası, tercümeler olamaz; millî hikâyedir. Lisan ve efkâr ve muhabbet-i millîyeyi terakki ettirecek ve süsleyecek ve tabiat ve ahlâkı terbiye edecek, millî hikâyelerdir. Bunlara çalışmak ehl-i kalemin borcudur; milliyet ve kavmiyet rengi edebiyatın şerefidir. (Gaspıralı, 2008b: 239)

Eğitimde dinî ve millî hikâyelerin önemi üzerinde özellikle duran İsmail Bey'in, "Gündoğdu" adlı hikâyesi buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. Hikâyenin başkişisi olan Danyal Bey, cahil olan babasından ziyade annesinin anlattığı dinî ve millî hikâyelerden etkilenir. Hikâyelerdeki kahramanlar gibi olmak ister. Bir ders niteliğinde olan bu hikâyeler Danyal'ın ruhunda izler bırakır.

Valide Mergube Hanım'ın hâlinde ve bazı bazı oğluna söylediği dinî ve millî hikâyelerden Danyal pek müteessir olup; kalbi, vicdanı iyileşiyor, cilalanıyor idi. Validesinden işittiği kahramanlar gibi bir kahraman, merhametli cigitler gibi merhametli ve Müslümanlara yardım vericiler gibi yardımcı olmayı hayallerini idi. (Gaspıralı, 2014: 437)

Gaspıralı'ya göre okuyucu okuduklarından gerçekten yararlanmalı, okudukları onu düşünmeye sevk etmelidir. *Frengistan Mektupları* adlı eserinde geçen "Yazılarımdan bir iki hâl malum olsa faydadır" (Gaspıralı, 2014: 95) sözü onun edebiyatta faydacı tavrından yana olduğunu göstermektedir. Gaspıralı'nın bu görüşleri Tanzimat dönemi aydınlarının -özellikle Ahmet Midhat Efendi'nin- görüşleriyle örtüşmektedir. İsmail Bey Gaspıralı'ya göre Osmanlı sosyal hayatına ve

edebiyatına büyük hizmetleri olan üç önemli yazar vardır: Bunlar Şemsettin Sami, Namık Kemal ve Ahmed Midhat Efendi'dir:

Sami Bey çok yazmıyor velâkin, her ne yazmış ise fayda ve malûmâtı; lisanı sade ve yengildir; Sami demek fayda demektir. Kemal Bey, doğma şairdir; her ne yazmış ise dilber yazmıştır ki emsali yoktur. Kemal hüsn (güzel) dil ve letafettir. Ahmet Mithat Efendi başlı ayaklı bir kütüphanedir ve Çerkezistan gayretinin hakiki bir emsalidir. (Gaspıralı, 2008b: 214)

Bir toplumun ilerlemesi, gelişmesi, medenileşmesi için her alanda “tenkide” ihtiyaç olduğunu söyleyen, edebiyatta fayda olması için de tenkidi şart koşan Gaspıralı'ya göre, Osmanlı edebiyat hayatının önündeki en büyük engel edebî eleştirinin gelişmemiş olmasıdır. Osmanlı edebiyatındaki methiye kültürünü ironik bir dille eleştiren Gaspıralı, Osmanlı'da eleştiri anlayışının henüz doğmadığını söyler ve okuyanlara hiçbir fayda vermeyen bu methiyelerin fazla ve gereksiz oluşundan yakınır: (Gaspıralı, 2008b: 203)

Her işin, vak'anın ve eserin mizanı olan ‘muaheze’nin şarkta yuva bağlamadığı ve meydanı yalnız sükut ile medhiyeye boş bıraktığı teesüflü hâllerdendir ki şarkın fikren durgunluğu, muahezenin fıkdanından ileri gelmiştir zannederiz (Gaspıralı, 2008b: 255)

4.3. GASPIRALI'NIN ESERLERİNDE EĞİTİM UNSURLARI

4.3.1. Aydınlanma Yolculuğunda Molla Abbas

İsmail Bey Gaspıralı, Molla Abbas Fransevî adlı kahramanın maceralarını anlatan “Frengistan Mektupları”, “Darürrahat Müslümanları”, “Sudan Mektupları”, “Kadınlar Ülkesi” ve “Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf” başlıklı bir dizi hikâyeyi 1887 ile 1908 yılları arasında *Tercüman* gazetesinde tefrika etmiştir. Aslında aynı karakter etrafında şekillenen bu hikâyeler, bir roman bütünlüğüne ulaşmıştır. Molla Abbas Fransevî'nin Taşkent'ten ayrılıp Fransa'ya gelişini ve burada başından geçenleri konu edinen “Frengistan Mektupları” Türkistanlı Molla Abbas'ın yirmi iki yaşında Avrupa'yı görmek ve Avrupa'da Müslümanlardan kalma eserleri, azizleri ziyaret etmek hevesiyle yola çıkmasıyla başlar. Mal mülk sahibi Molla Abbas,

eğitim almış arkadaşlarından, yani diğer Türkistanlılardan farklı yapıda olduğunu daha hikâyenin başlangıcında ortaya koyar. Çünkü medrese arkadaşları okulu bitirdikten sonra Hicaz'a ve kutsal topraklara giderken o Avrupa'ya gitmeyi tercih eder. Avrupa'yı merak eden ve öğrenmeyi amaçlayan Molla Abbas "Seyahat ve ilim ve bilig için ne kadar cürsem (yürüsem, seyahat etsem) ardımdan bakıp kalacak yok idi." (Gaspıralı, 2014: 95) sözleriyle gezmek, görmek ve bilgi edinmek için bu seyahate çıktığını ifade eder. İlim öğrenmenin yanında Molla Abbas'ın bir diğer amacı da öğrendiklerini başkalarına öğretmektir.

Gördüklerimi nakledeceğim çünkü bu acayip ülkeleri gezmek herkese mümkün olamaz. Yazılarımdan bir iki hâl malum olsa da faydadır. (Gaspıralı, 2014: 95)

Yolculuğa çıktıktan sonra Odessa şehrine gelen Molla Abbas, burada bir tiyatro oyunu izlerken Jozefin adında bir kızla tanışır. Oyunu izledikten sonra Molla Abbas tiyatrolarda bazı şeylerin açıkça yapılmasına karşı çıkar. Bu satırlarda Molla Abbas'ın Avrupalı kadınlar hakkındaki düşünceleriyle ahlâkçı bir kişiliğe sahip olduğu görülür:

Kadınlar ve kızlar açılmayacak şeyleri de açıp açıp cürürler. Frengistan civarı bu ya! Ayıp buyrulmaya, Ades ahalisi yarı yarıya Frenktir.

Ben de insanım, cansız mumya değilim. Her ne var ise ihsan ve nimet bilirim. Hiç de açılmasınlar demiyorum: lakin böyle kalabalık cemiyette münasip göremiyorum. (Gaspıralı, 2014: 96)

Oyun bittikten sonra Molla Abbas ile Jozefin Türkistan ve Avrupa hakkında sohbet ederler. İstanbul'da bir vezire ders veren Jozefin'in Türkçe biliyor olması kolayca anlaşmalarını sağlar. Bir süre sohbet ettikten sonra Jozefin, Molla Abbas'ı kaldığı otele davet eder. Molla Abbas bu daveti kabul eder. Jozefin kaldığı odada Molla Abbas'ı elinden geldiğince ağırlamaya çalışır, ona rakı ve şarap ikram eder. Açık fikirli olduğu kadar İslam dininin hükümlerine de uyan Molla Abbas, Jozefin'in davetini kabul ederek onun evine gider fakat haram olduğu için rakı ve şarap içmez. Bir hafta boyunca günlerini Jozefin ile geçiren ve seyahat etmeyi büyük bir dershanede ders almak derecesinde faydalı gören Molla Abbas, Jozefin'in

anlattıklarından etkilenir. Avrupa'ya merakı artar ve İslam ülkelerini gezmeden önce yabancı ülkeleri gezip görmeye karar verir:

Şöyle ki Jozefina ile tanış biliş olgaç memalik-i İslamiyeyi (İslam ülkelerini) ziyaret etmez evvel diyar-ı akarı (yabancı ülkeleri) gezip görüp anlamaya gayet hevesli oldum.

Hem niçin cürmeyim (gezmeyeyim) ki kayda barsam (nereye varsam) Huda'nın (Tanrı'nın) dünyası, hem bu vilayetlerde susuz sahralar ve yolbasuvcılar (yol kesiciler), alamancılar (eşkiyalar) yok. Kızlar-kadınlar bir ülkeden bir ülkeye geçiyorlar kimin de bir ziyan etmeye çaresi (zarar vermeye imkânı) yoktur. Nizamları (düzenleri), tertipleri gayet mükemmel ve muntazamdır ve bir de Frengistan'da olan şeyler bizim Türkistan'da olmadığı sırada görmek ve anlamak ve nazar-ı tenkitten geçirmek (eleştirerek gözden geçirmek) ayrıca bir faydadır. Malumdur ki vilayet gezmek, seyahat etmek uluğ (büyük) bir dershanede ders almak makamındadır. (Gaspıralı, 2014: 98-99)

Hikâyenin bundan sonraki kısmında Paris'e birlikte yolculuk etme fikri Jozefin'den gelir, Molla Abbas da bu teklifi kabul eder. Bu satırlarda dikkat çeken Molla Abbas'ın hiçbir dil bilmemesi ve Jozefin'den Fransızca öğrenmesidir:

Ata-baba dostu gibi bana yapışmış Jozefin Hanım (ne tabiatlı kızcık!) (Ne iyi yaratılışlı kızcağız) ta Paris şehrine kadar yoldaş olup ozdurmaya (geçirmeye, yola vurmaya) meram etti. Türkistan'da Buhara-yı Şerif nasıl ise Frengistan'da Parij şehri de öyledir. Frenklerin ulema (bilginler) bahçesi bu şehirdir. Jozefin Türkçe bildiğinden, ben ise Frenk dillerinden hiçbirine aşına olmadığımın arkadaşlığı gayet makbul oldu. "Yol boyu ve dahi Parij'e yetişkeç (Paris'e varınca) size Fransızca dersi veririm. Fransız dili ulema (bilginler) ve kibar dilidir. Fransız dili ile dünyayı dolaşmak mümkündür. Her ülkede malûm ve makbuldür" deyü Frenk kızı gayet gözüme girdi. (Gaspıralı, 2014: 99)

Molla Abbas kendi tabirince 'Frenk dillerinden' hiçbirini bilmemektedir. Bu yüzden yolculuk esnasında yanında Türkçe bilen bir Fransız kadının olması onu memnun eder. Fakat açık fikirli olmasına rağmen geleneklerinden de kopmayan Molla Abbas, Jozefin'in ısrarına rağmen sarığını ve kaftanını çıkarmaz, hatta Osmanlı tarzı kıyafet giymeye bile razı olmaz:

Bu İstanbul kıyafeti dahi benim işime gelmiyor. Çalmamı (sarığımı) ve uzun hil'atımı taşlar (kaftanımı çıkarır) isem olmaz. Ben Türkistanlıyım. Bilsinler, baksınlar ne ziyanı var? Bundan böyle millî ve ecdadî kıyafeti tebdil etmemeğe (değiştirmemeye) ve başımda ak çalma

(sarı), üstünde sarı hil'at, ayağımda yeşil çetık (mest) (yumuşak çizme) bulundurmaya karar verdim...(Gaspıralı, 2014: 100)

Gaspıralı'nın, Molla Abbas'a kıyafetlerini değiştirmek istememesi bizce bilinçli bir harekettir. Tıpkı ona verdiği ad gibi: Bir taraftan Molla diğer taraftan Fransevî... Yani doğuyla batı Gaspıralı tarafından bu isimde ve onun kişiliğinde birleştirilmek istenmiştir. Gaspıralı Müslüman halka yabancı gelen fikirleri bir molla vasıtasıyla söylemenin insanlar üzerinde daha etkili olacağı kanaatinde dir. Dolayısıyla burada da Molla Abbas bir taraftan Batı'nın bize göre üstünlüklerine dikkat çekerken diğer taraftan kıyafetlerini kesinlikle değiştirmeyerek milli kimliğini korumaya çalışan ve geleneğe bağlı kalan bir insan olduğunu gösterir ki bu da devrin okuyucusunu anlatıcının geleneklerine ve inançlarına bağlı bir 'molla' olarak daha fazla etkileyecektir. Aksi takdirde kıyafetlerini değiştirse modern fikirleri o günün Müslüman okuyucularına kabul ettirmesi mümkün olmayacaktır.

Kıyafetlerini değiştirmek istemeyen Molla Abbas, Jozefin'in hediye ettiği eldivenleri "Yaz ve kış Frenk uleması (bilginleri) ve kibarı kolçaksız cürmüyorlar (eldivensiz dolaşmıyorlar) imiş. Kolçak terbiye ve nezaketin bir işareti imiş." (Gaspıralı, 2014: 101) diyerek kabul eder. Aynı zamanda "Hakikat hâlde (doğrusu) Frenk bezleri ve kölmekler gayet âlâ ve nazik şeylerdir. Kölmek nasıl olsa da ziyanı yok. Kölmekler ve bir iki boyunbağı dahi aldım." (Gaspıralı, 2014: 101) sözleriyle de doğulu kimliğine zarar vermeden batılılaşmaya başladığının ilk sinyalinı verir.

Bir kadınla bir erkeğin evli olmadıkları hâlde bir arada bulunmalarını tehlikeli bulan Molla Abbas, Jozefin ile bu şekilde yolculuk etmektense onunla evlenmeyi uygun görür. Zaten ilk gördüğü andan itibaren Jozefin'den etkilenen Molla Abbas, daha fazla dayanamaz ve Jozefin'e evlenme teklif eder. Molla Abbas'ın Jozefin ile evlenmek istemesinin nedeni Jozefin'in sadece güzel olması değil, aynı zamanda da bilgili ve kültürlü bir kadın olmasıdır. Bu teklif karşısında şaşıran Jozefin aralarındaki farklılığa dikkat çekerek Molla Abbas ise onun açık yani çarşafsız dolaşmasına izin vereceğine ve dinine, âdetlerine engel olmayacağına söz vererek Jozefin'i bu evliliğe razı eder. Hikâyenin aynı satırlarında Molla Abbas'ın "Lakin istemediğim adam ile görüştürmeyeceğim. Kadın bu ya, yanlışlık edebilir" sözleri ise aydın fikirli bir insan olmasına rağmen onun geleneğe ait bazı düşüncelerin etkisinden kurtulamadığını göstermektedir. (Gaspıralı, 2014: 104) Yazar bu sözlerle

aynı zamanda Fransa’da ayrılacak olan Molla Abbas ve Jozefin’in ayrılış sebebinin de sinyali vermiş olur.

Paris’e yolculukları boyunca Jozefin, geçtikleri ülkeler hakkında Molla Abbas’a çeşitli bilgiler verir. Bir kadının bu kadar bilgili olması Molla Abbas’ı hem şaşırtır hem de kendisinde hayranlık uyandırır. Yolculuk esnasında bir süre Viyana’da konaklarlar. Molla Abbas çarşıda, pazarda dolaşır ve gördükleri karşısında –tıpkı Jozefin’de olduğu gibi- hem şaşırtır hem de hayran kalır. Avrupa’daki yaşam şekli ile Türkistan’daki yaşam şeklini karşılaştırmaktan kendini alamaz. Burada kaldıkları sürede “Gül Baba” adlı ziyaret yerini görmek isteyen Molla Abbas, bu ziyaret yerini Jozefin ile birlikte bulmaya çalışır. Bu sırada Viyana’da büyük bir üniversiteyi de ziyaret eder ve Türkçe, Arapça, Farsça bilen hocalarla tanışır. Viyana Üniversitesi’ndeki hocaların dil konusundaki bilgileri ve okulun kütüphanesinde bulunan kitaplar Molla Abbas’ı şaşırtır Bu satırlarda “Taaccüp olunacak (şaşılacak) budur ki bu Nemseler benden yahşı Arapça, benim kadar Türkçe biliyorlar.” sözleriyle Molla Abbas bu şaşkınlığını ifade eder.* Molla Abbas İslam dilleri ve ilimleri öğrenmekteki amaçlarının ne olduğunu sorar ve sorusuna “bilmek ve hisse almaktır” cevabını alır. “Özünüzde ulum ve marifet az değil, kâfi ve yeterlik değil mi?” (Gaspıralı, 2014: 116) diyen Molla Abbas’a hocanın verdiği yanıt, batının eğitim anlayışını ortaya koyması bakımından önemlidir:

Elhamdülillah; lakin, dünyada doyulmayan ve doyulmayacak bir şey var ise ilim ve marifettir. Ne kadar kesb etsek (elde etsek) gene az görülen bunlardır. İlim ve marifet nur ve altındır. Kaysı (hangi) ülkede çıksa da cümle dünyada kıymettar ve makbuldür. Ne kadar köp ve çok olsa hep az görünür. Bunun içindir ki biz Frenkler kaysı (hangi) ülkede bir hüner, bir kitap ya bir hoş usul ve âdet görsek bilip anlap (anlayıp) hisse almak isteriz. (Gaspıralı, 2014: 116)

* “Türkistanlı Molla Abbas Odesa’dan başlayıp Sudan’da noktalanın seyahatinde karşılaştığı insanlar ve onlarla ilgili durumlar karşısında “acaip” veya bu kelimeyle aynı kökten gelen “taaccüp”, gibi kelimeleri sürekli kullanır. Gaspıralı’nın bir nevi tecahül-i arifane yaparak kullandığı kelimeler ve bunların barındırdığı şaşkınlık, hayranlık duyguları, aslında Türkistanlıların, hatta daha da genelleştirilerek ifade edelim, cehalet içindeki bütün Şark âleminin, batılı modern dünya ve yazarın ideal ülkesi Darürrahat’ın her yönüyle mükemmel hayat anlayışı karşısında içinde bulunan durumun vahimliğini gösterir. Dolayısıyla Gaspıralı’nın söz konusu eserlerinin özü, özeti mahiyetindeki bu “acaip” kelimesi, mukayese fikrinden doğar. Molla Abbas bu ve buna benzer bir kelimeyi kullandığı her bölümde sürekli kendi ülkesiyle, kültürüyle ya batı medeniyeti, ya hayalindeki ideal İslâm medeniyeti arasında mukayeseler yapar. Sonuçta kendi kültüründe görmediği, yaşamadığı her şey onun için acaiptir, gariptir, hayret edilecek bir durumdur.” (Nemutlu: 2010:116)

Vişana’da bulundukları sırada Molla Abbas ünlü Türkolog Vambery ile tanışma ve sohbet etme imkânı bulur. Macar bilgin Vambery’ye göre Buhara ve Semerkant’ta “dil tecrübesinden” başka tahsil olunacak bir şey yoktur. Oysa Avrupa “dünyanın dershanesi”, “ilim ve marifet hazinesi”dir. Paris şehri “Tahsil-i ulum (bilimleri öğrenme) için en muteber şehirdir.” (Gaspıralı, 2014: 121) diyen Vambery, Molla Abbas’a Paris seyahati sırasında çeşitli bilimleri öğrenmesini, yani Paris’te eğitim almasını tavsiye eder:

Huda hayırlı eyleye. Jozefin Hanım, size lisan-ı Fransevi hocası olur. Lisan öğrengeç tahsil-i funun (dil öğrenince fen bilimlerini öğrenme) kolaydır. Frengistan talebesi Taşkent ve Buhara talebesi suretinde değildir. Özünüz de görüp anlarsınız, serbesttirler. Hem okurlar hem zevk ve sefa ederler. Nasıl isterler ise şöyle maişet ederler (yaşarlar), şöyle ki hem seyyah (gezgin) hem talebe olabilirsiniz ve vakitlerden istifade edersiz (yararlanırsınız)... (Gaspıralı, 2014: 121)

Paris’e varınca bir ev tutan Molla Abbas ve Jozefin’in evliliği ne yazık ki kültürel farklılıklardan dolayı uzun sürmez. Batının toplumsal yaşayışı karşısında zaman zaman hayrete düşen Molla Abbas bir gün eve geldiğinde Jozefin’i dört erkekle sohbet ederken bulur ve karısının bu şekilde yabancı erkeklerle görüşmesine razı olmaz. “Ama molla bura Taşkent değil, Parij’dir; Türkistan değil, Frengistan’dır... Bu yerin âdeti böyle, anlamadınız mı?” (Gaspıralı, 2014: 116) diyen Jozefin’e, Doğu kültürüyle yetişmiş bir kişi olan Molla Abbas’ın verdiği cevap onun Batı’nın yaşayış tarzına, âdetlerine ve usûllerine karşı verdiği ilk ciddi tepkidir:*

* İsmail Bey yabancı bir kadınla evlenmenin neticelerini ve bu konudaki fikirlerini *Frengistan Mektupları’nda* Molla Abbas’ın yaşadıkları vasıtasıyla okuyucuya anlatmaya çalışır. Yazarın bir başka hikâyesi *Gündoğdu’da* ise başkisi Danyal Bey, İslam dini hak dinlerden birine mensup olan gayrimüslim bir kızla evlenmeyi yasaklamıyorsa da bu duruma “Hanım, ben size bir aralık demiş idim ki kendim için ömür etmeyeceğim; milletim için yaşayacağım. Ben bir ecnebi hanesine kiyav (yabancı evine damat) olursam, milletimden, tabii bir derece (doğal olarak bir parça) ayrılmış olacağım. Bu ayrılık fikri, gönlümü kurutmaya, buzlatmaya (dondurmaya) yeterlidir (yeter).” cümleleriyle karşı çıkar. Çünkü o Türk-Müslüman toplumun geleceğini hazırlamak için gayret eden bir idealisttir. Yabancı bir kadınla evlenmenin onu yolundan alıkoyacağını düşünür. (Gaspıralı, 2014: 416-417)

Evet anladım; lakin, ben Fransalı değilim, Türkistanlıyım; Fransız değilim Tatarım (Müslümanım-Türküm). Sen bunu anladın mı? Bilmen gerek idi. (Gaspıralı, 2014: 126)

Hikâyenin başlangıcında Avrupa'daki düzen karşısında hayran kalan Molla Abbas için bu evlilik bir hayal kırıklığı ve Avrupa'ya karşı uyanışın bir başlangıcı olur. Çünkü o zamana kadar Batı'nın sadece olumlu yanlarından söz eden Molla Abbas, bundan sonra Avrupa'nın olumsuz yanlarından da söz etmeye başlar. Dolayısıyla kendini “görmemiş bir Tatar” olarak nitelendirir ve aldandığını ifade eder:

Frenk kadını ile bir ay kadar maişet (yaşama) bin rubleden ziyade oldu. Çıkacak akça imiş çıktı! İleride gözümüzü açarız. Terbiye, irfan ve letafete aldandım. Görmemişlik bu ya! Fikrolunacak şudur ki bu tarafça (Frengistan'a göre) aşağı derece ve nakıs terbiye (terbiyesi eksik) bir kadın, bunca irfan ve nezaket ve letafete malike (sahip) olup bendeniz gibi görmemiş bir Tatar'ın (Müslüman'ın-Türk'ün) başından aklını almaya muvaffak olduğu halde bunların hakikaten terbiyeli ve bilicisi rast gelir ise akıl ve gönül nice hıfz olunur (korunur). (Gaspıralı, 2014: 126)

Jozefin'den ayrıldıktan sonra Paris'te Molla Abbas için yeni bir dönem başlar. Buhara'dan ve Taşkent'ten ham ipek ve çeşitli eşyalar getirtilip Paris'te satmaya başlar. Bu süreçte Fransızcasını bir hayli ilerleten Molla Abbas, bir taraftan ticaretle uğraşırken diğer taraftan da bir okulda eğitim alır:

Devam ettiğim medrese hususî bir dersane idi. Yirmi muallim her biri bir fenden (bir bilim dalından) ya bir lisandan ders ediyorlar (veriyorlar) idi.

Bu medresede lisan-ı Arabî, Türkî ve Farsî ders olunduğu (okutulduğu) gibi bazı Hint şiveleri, Hıtay ve Japon (Çin ve Japon) ve cümle Frenk (bütün Avrupa) dilleri talim olunmakta (öğretilmekte) idiler. (Gaspıralı, 2014: 127)

Bu okulda bulunan öğrencilerden isteyenlere bir yandan da Tatar ve Çağatay Türkçesi öğreten Molla Abbas, kendini “fünun şubesinde şakirt (öğrenci), lisan dersanesinde yarım muallim” olarak görür. Öğrenciler arasında gençlerin yanı sıra yaşlı tüccarların da olduğunu gören Molla Abbas, Batı medeniyetinin temelinde eğitimin olduğunu yavaş yavaş anlar:

Bilmek ve öğrenmek hususta Frenklerin heves ve gayretleri çok taaccüplüdür (şaşırtıcıdır). Kart-yaş (yaşlı-geç), bay-fakir (zengin-yoksul) herkes okumak ve bilmek kaydındadır. (Gaspıralı, 2014: 127)

Molla Abbas eğitim almak için gittiği bu okulda amacı Farsça öğrenmek olan Mösyö Şalon adında Fransız bir tüccar ile tanışır. Mösyö Şalon, onu bir akşam evlerine yemeğe davet eder ve Molla Abbas bu yemek vasıtasıyla Mösyö Şalon'un kızı Margarita ile tanışır. Böylece Margarita ile birlikte onun için Paris'te ikinci bir sayfa açılmış olur.

Mösyö Şalon, Molla Abbas'tan kızı Margarita'ya Farsça ve Türkçe ders vermesini ister. Margarita'dan ilk görüşte etkilenen Molla Abbas ise teklifi kabul eder, ancak bu derslerde o hem öğretmen hem de öğrenci rolündedir. Jozefin sayesinde Fransızca öğrenmeye başlayan Molla Abbas, Margarita'nın hayatına girmesiyle birlikte Fransızcasını daha da ilerletir:

Margarita derslerine gayet zeki ve heves olduğundan okuv (okuma) ziyade terakki ediyordu (oldukça ileri gidiyordu). Kız ile söyleşip müzakere etmekte olup (fikir alışverişinde bulunup) hata söylep (yanlış söyleyip) utanmamak için gayret ettiğimden Fransızca'yı mükemmel öğrenmekte idim. (Gaspıralı, 2014: 133)

Fransızcasını ilerleten ve dersanelerde tarih, coğrafya, hikmet, ilm-i servet (iktisat) ve fûnun-i siyasiye dersler almaya başlayan Molla Abbas, Taşkent'te aldığı eğitimin ne kadar yetersiz olduğunu ve bir Fransız öğrencisi yanında hiçbir şey bilmediğini anlar:

Taşkent'te olduğumda özümü molla ve bilici ve her işe, her umura (işe) mahir hesap eder idim. Ne gaflet imişim ey kardeşler! Meğer on yaşarlık (yaşında) bir Fransız şakirdi (öğrencisi) kadar dünyayı ve insanları bilmiyor ve ahvalât (durumları) ve maişeti (yaşayışı, geçimi) anlamıyor imişim!

İlm-i tarih derslerinden geçmişleri bilip, ahvalât-i hazırâyı fehmettim (şimdiki durumu anladım). Coğrafya ilminden devlet ve insanların, ülke ve beldelerin ahvâline aşına oldum. Hikmet (fizik) ve kimya sayesinde mevcudâtın terekübât, hâsiyet (varlıkların oluşumu karakteri), hareket, ziyan ve faydasından haber aldım. Şöyle ki pek çok karangı şeyler gün gibi zahir oldu. İlm-i servet (iktisat) dersleri insanların ve milletlerin kavaid-i kesp ve maişetlerini (geçim ve çalışıp kazanma kurallarını) ve sebep-i terakki ve inkırazlarını (çöküş ve ilerlemelerinin sebebinin) gösterdi. Ne acayip hâller var imiş de benim hiç haberim yok imiş! Ey gaflet, vay gaflet! (Gaspıralı, 2014: 139)

Molla Abbas ve Margarita arasındaki öğretmen-öğrenci ilişkisi bir süre sonra aşka dönüşür. Dersler bittiğinde ise gizlice görüşmeye devam ederler. Bu sırada bir eğlence sırasında köyde yalnız yaşayan bir Fransız kadınıyla tanışan Molla Abbas, onun daveti üzerine birkaç defa bu yaşlı kadını evinde ziyaret eder. Olayların devamında bir gün Molla Abbas polisler tarafından karakola çağrılır. Bu çağrı üzerine karakola gittiğinde yaşlı kadının öldürüldüğünü, kadının evinde ise Molla Abbas'ın mendili ve para kesesinin bulunduğunu söylerler. Kadının öldürüldüğü gece Margarita ile birlikte olduğunu açıklamak istemeyen Molla Abbas, cinayetle suçlanır ve hapse atılır. Olay günü nerede olduğunu açıklamadığı için işlemediği bir suçtan dolayı hakim karşısına çıkarılır. Molla Abbas'ın başına gelenleri gazeteden öğrenen Margarita mahkeme günü duruşmaya katılır ve Molla Abbas'ın olay günü kendisiyle birlikte olduğunu söyler. O sırada mahkeme salonunda olan Mösyö Şalon bunları duyunca rahatsızlanır ve ölür. Hapishaneden çıkan Molla Abbas Paris'teki yaşamına geri döner. Hastalanan Margarita'ya ise bir süre babasının vefat ettiğini söylemezler. Fakat kısa zaman sonra Margarita babasının öldüğünü öğrenir ve babasının ölümünden dolayı kendisini suçlar. Molla Abbas bir gün Margarita'yı ziyaret eder. Margarita, babasının ölümünden kendini sorumlu tuttuğunu ve bu ilişkiyi artık sürdürmeyeceğini söyler. Molla Abbas bu duruma çok üzülür, ama Margarita'nın ayrılma isteğini kabul eder.

Frengistan Mektupları 'nın ikinci kadın kahramanı olan Margarita, Jozefin gibi eğitilmiş ve birikimli bir kadındır ve Molla Abbas için yol gösterici olmuştur. Her iki kadın da aldıkları eğitim, sahip oldukları bilgi ve kültürle Molla Abbas'tan üstündür. Molla Abbas hayatına giren bu Avrupalı kadınlar sayesinde bilgi ve görgüsünü artırmış, Avrupa yaşam tarzı hakkında birçok şey öğrenmiştir. Aslında Molla Abbas'ın Margarita'yı kaybetmesi Paris'teki eğitim hayatının bitmesi anlamındadır. Ayrılıklarından sonra Molla Abbas'ın "Tahsil-i fünunu (bilimler öğrenmeyi; öğrenimini) terk ettim." (Gaspıralı, 2014: 177) sözü Margarita'ya yüklediği anlamı da ortaya koymaktadır. Margarita sadece güzelliğiyle değil, bilgisi ve görgüsüyle Molla Abbas'ın kalbini kazanmıştır. Jozefin'in etkisiyle seyahatinin yönünü değiştirip Paris'e giden Molla Abbas yine bir Avrupalı kadının etkisiyle Paris'ten ayrılmaya karar verir.

Frengistan Mektupları adlı hikâyenin sonunda Molla Abbas, bir gün pazarda gezerken kendisi gibi ticaretle uğraşan Endülüslü Şeyh Celal ile tanışır. Şeyh Celal Fransız, İngiliz, İspanyol dillerini Arapça kadar iyi bilen “âlim ve bilici” bir kişidir. Sohbetleri sırasında Molla Abbas’ın “Kırk Azizleri”i ziyaret etmek amacıyla Avrupa’ya geldiğini öğrenen Şeyh Celal, İspanya’da Endülüs Devleti zamanından kalma birçok eser olduğunu, Müslümanların önceden sahip oldukları medeniyeti anlamak isteyenlerin İspanya’ya seyahat etmesi gerektiğini söyler. Aslında bu satırlar bize Molla Abbas’ın bir sonraki durağının İspanya olacağını da haber veren satırlardır.

Başka bir akşam Şeyh Celal, Molla Abbas’ı kaldığı eve davet eder. Daveti kabul eden Molla Abbas, Şeyh Celal’in basit bir satıcı olmadığını ‘ulemadan bir zat’ olduğunu anlar. Avrupa seyahatlerindeki gözlemlerini Molla Abbas ile paylaşan Şeyh Celal, başlangıçta Fransa’ya ve oradaki hayat tarzına hayran olsa da zamanla bu fikirleri değiştirmiştir. Şeyh Celal’in bu satırlardaki düşüncelerinin aynısını Gaspıralı’nın “Avrupa Medeniyetine Bir Bakış” adlı yazısında görmek mümkündür. Burada Şeyh Celal’in Avrupa hakkındaki düşünceleri aslında Gaspıralı’nın kendi fikirleridir:

-Oğlum, dedi Şeyh, medeniyetin ve usul-i maişetin (hayat tarzının) derece-i âliyesi insanlara bahş (bahşettiği, verdiği) ve temin edebildiği rahat ve saadet nispetindedir. Medeniyetin ölçüsü ve mizanı insanların hâlidir. Avrupa medeniyeti Yunan ve eski Frenk medeniyetinden doğup esasen bunlardan çok ileriye gidememiştir.

....

Frenklerin maişet hatalarından bir emsal (örnek) nakledeyim: Memalik-i Efrenkiye’nin (Avrupa ülkelerinin) her kaysında (her hangi birisinde) sene ve sene milyonlar ile akça tayin ve sarf olunup mekteplerde nice türlü ilim ve marifet talim olunur (öğretilir). Bu tahsilden ve taallümden (öğretim ve öğrenimden) muratları yalnız kesp (çalışma) ve kâr için alet-i maddiye ve akliye peyda etmektir (aklî ve maddî aletler ortaya koymaktır). Tahsil ve mektepleri ile Frenkler birinci üstatlar, birinci işçiler oluyorlar; ama birinci insanlar olmak için tahsilleri kâfi ve yeterlik değildir. Şöyle ki marifet, terbiyeye; akıl, ahlaka; mencilik (bencillik) ve nefis, hakkaniyete galip geliyor! (Gaspıralı, 2014: 175)

Frengistan Mektupları adlı hikâye Molla Abbas'ın Avrupa ülkelerine ve Avrupa medeniyetine hayranlığı ile başlar, fakat hikâyenin sonu Şeyh Celal vasıtasıyla Gaspıralı'nın, Avrupa Medeniyeti eleştirisi ile biter.

4.3.2. Gaspıralı'nın Ütopik Ülkesi: Darürrahat

Frengistan Mektupları'nda Fransa maceralarını anlatan Molla Abbas'ın bir sonraki durağı İspanya'dır. Endülüs Emevi Devleti'nden kalma İslam eserlerini görmek amacıyla İspanya'ya seyahat eden Molla Abbas'ın başından geçenlerin anlatıldığı *Darürrahat Müslümanları* adlı roman, 1891 yılında *Frengistan Mektupları*'nın devamı olarak, daha sonra 1895'te *Frengistan Mektupları* kısmı kısaltılarak ve eserin adı *Darürrahat Yaki Acaib-i Diyar-ı İslam* olarak değiştirilerek ve 1903 yılında *Frengistan Mektupları* kısmı çıkarılarak *Darürrahat Müslümanları* adıyla İsmail Bey tarafından *Tercüman*'da tefrika edilmiş ve 1906 yılında aynı adla müstakil bir kitap olarak yayımlanmıştır. (Akpınar, 2014: 181)

Darürrahat Müslümanları'nı gazetede neşretmekteki amacını “bizim maişet-i hazıramızdan daha güzel, daha tamam bir maişet-i İslamiye'nin vücudunu göstermek” (Gaspıralı, 2008a: 213-214) olarak açıklayan İsmail Bey, eserin başlangıç kısmında “*kutsal bir diyar*” olarak kabul ettiği Endülüs kıtasının tarihine dair geniş bilgiler verir ve burada kurulan İslam medeniyetinden; bu medeniyetin devlet yönetiminden, savaş gücünden, eğitim, bilim ve ticaretteki gelişmişliğinden bahseder. Aslında daha önce *Frengistan Mektupları*'nda, Margarita'nın babası Mösyö Şalon vasıtasıyla Endülüs Emevi Devleti'nin yaşam biçiminin ve geliştirdikleri medeniyetin zamanında Avrupa tarafından örnek alındığından bahseden Gaspıralı bir sonraki eseri olan *Darürrahat Müslümanları*'na hazırlık yapar gibidir:

...Parij'de olan letafet ve temizlik ve bazı usuller İslamlardan alınmış ibret ve hisse semeresidir. Pazarlarda, çarşılarında geceleri fener yakmak, yolları taş ile tōşep çamur ve balçıktan kurtulmak, şehir içinde gül bahçeler yetiştirmek, çeşmeler bina etmek gibi âdetler Endülüs hilâfet-i İslamiyesi zamanında kurulmuştur. Kurtuba, Sebilye, Gırnata medreselerinden ve üstatlarından çok hisse aldık, çok fikir öğrendik. (Gaspıralı, 2014: 129)

İspanya'da Endülüs Emevi Devleti kurulmadan önce ülke harap, halk ise gayretsiz ve hünersizdir; fakat Endülüs kıtası Müslümanların eline geçtikten sonra akılcı ve âdil yönetim, ilim, çalışma ve çaba sonucunda Endülüs Emevi Devleti dünyanın birinci ülkelerinden biri olur. Ülke bayındır bir hale gelir, ticaret ve sanayi gelişir, devlet ve dolayısıyla millet zenginleşir. Gaspıralı'ya göre de bu zenginlik ve refah güzel yönetim, hüner, sanayi ve gayretten gelir. İspanya topraklarında büyük bir medeniyet kuran Müslümanlar arasında eğitim-öğretimin yaygınlaşması, bilim ve teknikte ilerlemesi de yine bu zenginlik nispetinde olmuş ve sayılamayacak kadar çok âlim yetişmiştir. Kahramanı Molla Abbas vasıtasıyla Avrupa'nın bu İslam medeniyetini kendisine örnek aldığını, kütüphanesinden, mekteplerinden yararlandığını dile getiren İsmail Bey; İspanyolların ise, kendisinden beş yüz sene önce İslamların oluşturduğu bu medeniyete hâlâ ulaşamadıklarını, bu gelişmiş medeniyeti sürdüremediklerini ve tahrip ettiklerini eleştirel bir dille ifade eder:

Avrupa ülkelerinden Endülüs'e Frenkler gelip, İslam mekteplerinde ilim ve hüner (sanat) tahsil ederler idi ve bundan için (bundan dolayı) Endülüs İslamları Avrupa'nın medeniyet-i cedidesine (yeni medeniyetine; rönesansına) büyük sebep olmuşlardır. Avrupa'nın hocaları, üstatları hesap olunsalar caizdir (uygundur); ama inkıraz-ı devlet-i Endülüs (Endülüs devletinin çöküşü) ile İspanyol nâdanlığı (cehaleti) ve karangısı İslamın nam ve nişanını coymak (yok etmek) gayretine düşüp Endülüs asar-ı medeniyesinden (uygarlık eserlerinden) hemen bir şey kaldırmadılar (nerdeyse hiç bir şey bırakmadılar). (Gaspıralı, 2014: 190-191)

Darürrahat Müslümanları'nda bu dönemden kalma Kurtuba Camii'ni ve Elhamra Sarayı'nı ziyaret eden Molla Abbas, bu iki önemli mimarî yapının özelliklerinden hayranlıkla bahseder. Bir hafta kadar Kurtuba Camii'nin ziyaretiyle vakit geçiren Molla Abbas, daha sonra Elhamra Sarayı'nın bekçisine Türkistan'dan geldiğini söyleyerek istediği vakitte sarayı gezmeye izin alır. Bir gün şehre geri dönmeyip geceyi sarayın içinde geçirmeye karar verir. Eskiden ağzından sular aktığı rivayet edilen sekiz aslanın bulunduğu Arslanlar Meydanı adı verilen avluda bulunduğu sırada birbirinden güzel on iki genç kız ortaya çıkar ve kuruyan çeşmeler gürül gürül akmaya başlar. Dolan havuzda abdest alıp namaz kılan kızlar Molla Abbas'ı şaşkınlığa uğratırlar. Avluyu dolaşp Harem Köşkü'ne giden kızları takip eden Molla Abbas kızlar tarafından fark edilir. Tam bu sırada yerin altından yaşlı bir

adam çıkar. Kızların yanındaki bu kişi ise Molla Abbas'ın *Frengistan Mektupları* adlı eserde tanıştığı Şeyh Celal'dir. Şeyh Celal durumu izah etmek için geldiği yerden aşağı inmelerini ister ve kızlarla birlikte aşağı inerler, yerin altındaki gizli geçitten geçerek bir bölme çıkarlar. Şeyh Celal her şeyi anlatacağını ve endişe etmemesi gerektiğini söyler. Sonunda bu bölmeden de gün yüzüne çıkarlar. Çıktıkları yerin Darürrahat adında bir ülke olduğunu ve tüm insanlığın bu ülkenin varlığını bilmediğini kendilerinin ise dünyada olup biten her şeyden haberdar olduklarını söyleyen Şeyh Celal, yanındaki kızlardan Feride Banu'dan ona bu ülke hakkında bilgi vermesini de ister. Duyduklarından ve gördüklerinden şaşkına dönen Molla Abbas'ı, kızlara tanıtır ve yanındaki bu on iki genç kızın Darürrahat'ın her biri kendi alanında birinci olmuş üniversite öğrencileri olduğunu ve Gırnata ile Elhamra Sarayı'nı ziyaret ile ödüllendirildiklerini ifade eder. Daha romanın başlangıcında karşılaştığı on iki genç kızın üniversite mezunu olması, Gaspıralı'nın ideal ülkesi olan Darürrahat'ın kadın eğitimi konusunda ne kadar ileri seviyede olduğunun ipucudur aslında.

Bu kızlardan biri olan Feride Banu ülkenin tarihi, nasıl var oldukları ve bugüne nasıl geldikleri hakkında Molla Abbas'a bilgiler verir. Dört tarafı karlı dağlarla çevrili olan bu geniş çimenlik ve ormanlık ülke, çevreyi gezen Molla Abbas'ı kendine hayran bırakır. Ülkede her yer çok temiz, bakımlı ve demir yollarıyla birbirine bağlıdır. Şehircilik gelişmiştir ve Darürrahat ne Avrupa'ya ne de Türkistan'a benzemektedir:

Cürdüğümüz (yürüdüğümüz) yol 40 adım genliğinde olup, sement (beton) ya asfalt misilli (benzeri) bir şey ile tandır gibi tōşelmiş (dōşenmiş) idi! Yol içinde bir taş, bir çöp, bir pislik yok idi. Yolun iki tarafında selvi ağaçları ve altı, yedi arşın genişliğinde meydan (geniş) kaldırımlar var idi ki ufak ve renkli taşlar ile nakışlanmışlar (süslenmişler) idi! Kaldırımlar boyunca hoş örnek demir parmaklıklar ve bunların arkasında gül bahçeler içinde yurtlar (evler) ve haneler görünüyordu. Şaşıp, taaccüplenip gidiyordum! Vakıa (gerçekten) bu şehir ne Avrupa'da gördüğüm dağlar gibi binaları olan şehirlere ve ne Türkistan'da bildiğim yarı-yurtu (yarım yamalak), eski-müskü binalı şehirlere benziyordu, bambaşka bir şey idi! (Gaspıralı, 2014: 227)

“Kâğıtları bizim kâğıtlara benzemiyor; demek özleri imal ediyorlar. Dünyadan ayrıca durdukları hâlde, havadisnameleri (gazeteleri) var... Ne yazıyorlar

iken (acaba)? Gazete olduğu hâlde, evet, basmahaneleri (basımevleri) olsa gerek... Mektuplar üstünde poçta damgası var; ama, pul (marka) yok; demek poçtaları akçasız hizmet ide (ediyor)... Ne taaccüplü (şaşılacak) hâl!” (Gaspıralı, 2014: 238) diyerek şaşkınlığını dile getiren Molla Abbas’ı Darürrahat’ta şaşırtan durumlardan biri de haberleşme ve posta sistemidir. Kağıtlar bitkilerden imal edilmektedir ve kitaplar basılıp halka ücretsiz dağıtılmaktadır. Ayrıca posta ücreti de yoktur.

Darürrahat’ta bir diğerk dikkat çeken husus ise cezalandırma ve adalet sistemidir. Ülkede ne hapishane vardır ne de kamçıyla cezalandırma. Suçu tespit edilen kişi toplum tarafından dışlanır, eşi tarafından terk edilir. Herkes ona yabancı gözüyle bakar, kimse selam dahi vermez. Ülkenin uzak bir yerinde ıslah oluncaya kadar ders alır, ibadet ve hizmet eder. Ancak ahlakını düzelttikten sonra topluma tekrar kabul edilir. Kadı ile Molla Abbas arasında geçen konuşmalarda Kadı’nın “Ülkemiz yalan ve haksızlıktan kurtulmuştur. Maişetimiz Şark ve Garp İslamının suret-i maişetinden (yaşam biçiminden) başkaca, Frengistan maişetinden âlâcadır (daha iyidir)... Görüp anlarsız.” (Gaspıralı, 2014: 235-236) sözleri Darürrahat’taki yaşam biçimin diğerklerinden farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

Molla Abbas’ın anlamakta zorlandığı durumlardan biri de tavuk olmadan civciv çıkarılması ve makinede kısa sürede piliç üretilmesidir. Molla Abbas’ın şaşkınlığını gören Şeyh Celal bu durumu bilimsel yollarla ve “amel-i kadim” (tabiat kanunları) adını verdiği bir kitapla açıklar. Aslında böyle bir kitap gerçekte yoktur; fakat Şeyh Celal’e göre bu kitap cihanın her yerindedir, okunması mümkündür ve sayfaları nihayetsiz büyüktür. Bu kitapla Şeyh Celal aslında tabiatı ve bilim yoluyla tabiatın keşfedilmesini anlatmaktadır. Bunlar öğrenildiği takdirde hayatta insana esrarlı görünen her şey açıklanır, zor görünen işler kolaylaşır. Darürrahat’ta yaşayan insanlara kıyasla cahil olan Molla Abbas ise Şeyh Celal başta olmak üzere Feride Banu’dan ve bu ülkede gördüklerinden, duyduklarından birçok şey öğrenir. Şeyh Celal “Oğlum, yahşi kişisin; lâkin, ayıp buyurma, pek nâdan (cahil) imişsin; Kelâm-ı Kadim’den (Kuran’dan) hayli haberin var ise de “amel-i kadim” (tabiat kanunları) kitabının vücudundan (varlığından) haberin yok imiş... Eğer bundan azacık malumâtın olmuş ola idi, yumurtadan tavuksuz çipçe (civciv) çıkarıldığına bu kadar şaşmaz idin...” (Gaspıralı, 2014: 239) sözleriyle Molla Abbas’ın durumunu anlatır.

Aslında Darürrahat'taki tüm bu bilimsel ve teknolojik gelişmeler, elektrikli demir yolları, posta ve haberleşme sistemi, ulaşımın kolaylığı, ülkenin bayındırlığı eğitim ve bilime verilen önem sayesinde. Darürrahat'taki bütün iyi işler bilim ve marifet ile yapılmıştır.

Dünyada varlık, ilim ve marifet ile dünyada maişet (yaşam), bilik (bilgi) ve sanayi ile; dünyada rahat, sa'y (emek) ve gayret ile kesp olunduğunu (kazanıldığını) cümle fehmedip (herkes anlayıp), er ve kız, kart ve yaş (yaşlı ve genç), okuv ve bilik (okuma ve bilgi), iş ve gayret yolunu tutmuşlar. Bundan böyle umumen tahsil-i ulum ve fünuna (hep birlikte bilimleri öğrenmeye) ve talim-i hüner ve zanaata tutunup (meslek ve sanat öğrenmeye çalışıp), aralarında cehl ve tenbel (erincek) namını kaldırmamışlar (cehalet ve tembelliğin sözünü ettirmemişler). Ekin, pamuk ve pirinç, tarlaları ve bostanları ve bahçeler yetişip, koy (koyun) ve kuş artıp, cemaatin varlığı ve diriliği temin olunmuş. (Gaspıralı, 2014: 258)

Darürrahat toplumu ilime verdiği değer ve çalışkanlıkları sayesinde Gaspıralı'ya göre romanın başlangıcında övgüyle bahsettiği, geliştirdikleri medeniyetle Avrupa'ya dahi örnek olan Endülüs İslamlarını bile geride bırakmıştır:

Endülüs İslamlarına malum cümle fünün (Müslümanlarının bildiği bütün bilim) ve zanaatları, muhacirler bir iki mertebe daha tevsî edip (genişletip), ilerletip cümlesi (hepsi) âlim, çalışkır (çalışkan), gayretli ve zanaatlı olduklarından, uluğ derecede namus, ahlak ve varlık sahipleri olmuşlar. Darürrahat İslamları beyninde (arasında) olan mamuriyet (bayındırlık), emniyet, paklık, zevk ve safa, bildiğimiz insanlar arasında görüldüğü yoktur. (Gaspıralı, 2014: 258)

Darürrahat'ta çevreyi gezen ve gözlemleyen Molla Abbas köyün imamı ile tanışır ve sohbet etme imkânı bulur. Bu sohbetleri esnasında imamın oldukça bilgili, dünyadan haberdar ve bilime karşı olumlu tavır içerisinde olduğu gören Molla Abbas, bu satırlarda dolaylı da olsa Türkistan'daki cahil din adamlarıyla Darürrahat'taki din adamları arasındaki anlayış farkını ortaya koymaya çalışır. İmam ile Molla Abbas arasındaki bu konuşmaların konusu ise Buhara, Türkistan mektep ve medreselerinin durumu ile Darürrahat'taki eğitim anlayışı arasındaki farktır. İmam *“bilimlerle şeref kazanmış ve âlimler bahçesi”* olan Buhara'da eğitimin ne seviyede olduğunu, medreselerde bütün bilimlerin okutulup okutulmadığını sorar. Molla Abbas'ın *“din ve şeriattan başka fen ve ulum tahsil olunmuyor”* (Gaspıralı, 2014: 223) cevabı karşısında şaşırır. İmam, uzmanlıkları öğrenme olmasa da okuma ve

yazmanın yaygın olduğunu düşünür; çünkü bilimleri öğrenmenin ilk basamağı okumak ve yazmaktır. Molla Abbas'ın "Hayır efendim, ahalinin belki yartısı (yarısı) okumak bilir. Yazı bilen ancak yüzde on kişi bulunur." sözü üzerine şaşkınlıkla kalmaz; din kardeşlerinin bu haline üzülmür:

Böyle ise gayet harap imişsiz: Ulum-ı diniye tahsil olunuyor (dinî ilimler öğreniliyor) dedin. Okumak, yazmak ve dahi ilim, cümle (bütün) müslim ve müslimeye (erkek ve kadın müslümana) farz olduğu sizlere malum değil mi? Malum ise icrasında (uygulanmasında) kusur neden? Buna benim aklım yetişmedi! Kemalât babında inkâr (uzmanlıkları reddetme); tahsil babında (öğrenim konusunda) ise görülmez kâr (görülmemiş bir iş yapma), ne garip imiş şu diyar! (Gaspıralı, 2014: 225)*

Din dışı bilimlerim İslamlar arasında fesada sebep olduğu inancının yaygın olduğunu söyleyen Molla Abbas'a, bunun korkunç bir gaflet olduğunu; ama bu gafletin de gelip geçici bir hâl olduğunu, Türkistanlıların da ilerleme yoluna gireceğini söyleyen ve umut eden imam, Molla Abbas'a köyün sıbyan mektebini gezdirir ve Darürrahat'taki mektepler hakkında bilgi verir:

Sekizden on iki yaşınacak (yaşına kadar) ne kadar sıbyan (çocuk) var ise, cümlesi mektebe gelir, er ve kız balalar ayrı okurlar. Tahsil-i ûlâ (ilköğretim) 4 senedir. Er balalar bu mektepte okumak, hesap ve din öğrenirler. Bade (sonra) fenn-i ziraat (ziraat bilimi) ve buna dair kısm-ı kimya ve hikmet (fizik ve kimya konuları) okurlar. Karyelik ve maişet (köy hayatı ve yaşam) için gerek olan hüner ve zanaatları talim ederler (uygulamalı öğrenirler). Kızlar ise okup (okuyup) yazmak bade (sonra) fen-i idare-i beytiye (ev yönetimi bilgisi), dikiş ve nakış ve analık için gerek miktarı (gerekten ölçüde) ilm-i tıp ve ilm-i sıhhat tahsil ederler (tıp ve sağlık bilgileri öğrenirler)... (Gaspıralı, 2014: 225-226)

Burada dikkat çeken husus ilköğretimden sonra erkek çocuklarının köydeki yaşamı sürdürmek için kimya, fizik, ziraat gibi dersler alırken kızların dikiş-nakış, ev

* Yavuz Akpınar'a göre Endülüs Müslümanları, bütün İslâm âlimlerinin ittifakla kabul ettiği gibi doğru bir din anlayışına, yüksek bir medeniyete sahiptir. Onlardan daha ileri giden, dini, dünyayı ve bilimi Avrupalılardan daha iyi anlayan, gizli vadide mutlu ve düzenli bir hayat yaşayan Endülüslü Arapların liyakatli torunları olan bu "İdeal Müslüman" topluluğunun bakış açısıyla, Müslüman-Türk âlemini eleştirmek, İsmail Gaspıralı'nın dahiyane bir buluşudur. (Akpınar, 2003: 188)

yönetimi bilgisi ve annelik için gerektiği kadar tıp ve sağlık bilgisi dersleri görmeleridir.

Romanın ilerleyen kısımlarında Darürrahat'taki Kadı Efendi'nin daveti üzerine onu ziyarete giden Molla Abbas'a kadı birtakım sorular sorar. Nerede tahsil gördüğünü ve hangi dersleri aldığını öğrenmek ister. Bunun üzerine Molla Abbas, on iki yıl medresede eğitim aldığını ve Taşkent medreselerinde edebiyat ve dinî bilimlerden başka bilim okutulmadığını söyler. Kadı Efendi de tıpkı köy imamının verdiği tepkiyi verir ve Molla Abbas'ın aldığı eğitimi; onların fen bilimleri, tıp, mühendislik, kimya, mimarlık gibi bilimlerden haberdar olmamalarını hayretle karşılar ve Molla Abbas'a *“Sizi kim terbiye etti, terbiyeniz neden ibarettir?”* sorularını sorar. Aldığı cevap ise Türkistan'daki eğitimin durumun göstermesi bakımından önemlidir:

10 yaşına gelinceye kadar merhume anam elinde idim, sonra medreseye düştüm. Terbiyem ve bildiğim bu yüzdendir, efendim.

Hazret... Bizim yurdumuzda sıbyana (küçük çocuğa) aş verirler, giyim verirler, bazı sögerler, bazı horlar ve döğerler, bazı okşar ve severler, eğlendirir nazlandırırılar... Terbiyemiz böyle hâsıl olur. (Gaspıralı, 2014:233)

Molla Abbas'ın Darürrahat'ta kaldığı sürece gördüğü ve duyduğu birçok şeyden istifade etmesini isteyen Şeyh Celal, onu bir gün öğle namazından sonra Medrese-i Kebir ziyaretine götürür. Darürrahat'taki medreseyi ilim ve hüner sarayına benzeten Molla Abbas, gördükleri karşısında şaşkınlığını gizleyemez:

Bahçe ortasında padişah sarayı gibi bir binaya vardık; meğer medrese imiş. Evet padişah sarayı değil; ama, ilim ve hüner sarayı imiş. Medrese 3 şubeye münkasım (bölünmüş) olup, biri ulum-ı diniye (dinî bilimler) ve felsefe şubesi, biri ulum-ı riyaziye (matematik bilimleri) ve hikmet (fizik) şubesi, biri ulum-ı siyasiye (Siyasî bilimler) ve idare-i milliye (millî yönetim) şubesi imiş.

Birinci şube dershanesine girdik. Cenab-ı müderris mesturiyet babından (örtünme konusunda) ders ayıyor (anlatıyor) idi.

Bade (sonra) ulum-ı siyasiye dershanesine girdik. Müderris efendi Frenkler (Avrupalılar) ve Frengistan (Avrupa) hususunda beyan ettikleri malumât ve neticeler gayet kızıldı (ilginç) ve şayan-ı dikkat (dikkate değer) idiler. Kulak verip anlayabildiğim kadar dinledim... (Gaspıralı, 2014: 278)

Medresenin bölümlerini dolaştığı esnada müderrisin anlattıklarını biraz da olsa dinleme fırsatı bulan Molla Abbas, medreseden ayrıldığında şimdiye kadar öğrendiği bilgilerin deniz içindeki adacıklar olduğunu anlar ve kafası karmakarışık olur. Zaten romanın başlangıcında Şeyh Celal, Molla Abbas'ı on iki genç kızla tanıştırtırken onu şöyle tanıtır:

Sizlere rast gelmiş (rast gelen) Abbas Efendi dahi Taşkent'te ve bade (sonra) Parij'de hayli tahsil etmiş bir adamdır. Şöyle ki bizim hâl ve ahvalimizi fehm ve idrâk edebilir ümidindeyim Kusuruna sarfinazar, nâdanlığını (kusurunu görmeyip cahilliğini) af buyurup, mizan-ı insaftan taşlamanız (insaf ölçüsünün dışına çıkmayınız, adaletli davranınız)... Cemiyet-i medeniyet-i İslamiyeye koşulmaya (İslamın medenî toplumuna katılmaya) gayret edip, layık olur ümidindeyim, görmediğini görür, bilmediğini öğrenir, fehmi açılır... (Gaspıralı, 2014: 202)

Molla Abbas kendisini Türkistan'da önde gelen âlimlerden saymasına rağmen bu ülkede alfabeye yeni başlamış bir öğrenci derecesinde görülmesini başlangıçta anlayamaz; fakat Darürrahat'ta, mektep ve medreselerde verilen eğitimi gördükten sonra bu ülkedeki bilim ve bilginin ne kadar ilerlediğini diğer taraftan Türkistan'da verilen eğitimin çağın ne kadar gerisinde olduğunu fark eder. Böylece Gaspıralı kurguladığı bu ideal ülkenin eğitim ve bilimde ne kadar yüksek seviyede, Türkistan'daki eğitim sisteminin de ne kadar aşağı seviyelerde olduğunu vurgulamış olur:

Ya ilm, ya akıl! Sayenizde neler olmaz! Hâlimi fikredip (düşünüp) hayli mazlumlanmış (kederlenmiş) isem de, İslamların derece-i âliyyede (yüksek seviyede) olan medeniyetlerinin bu eseri ile ferahlanıp, maişetleri Avrupa'dan ileri olduğunu ve biz Türkistanlıların ne çok geride kaldığımızı fehmettim (anladım). (Gaspıralı, 2014: 228)

İsmail Bey'in kurguladığı *Darürrahat Müslümanları* ütöpik bir eserdir.* Bu ülke vasıtasıyla Gaspıralı hayalindeki İslam toplumunu belli başlı özellikleriyle

* “Düşüncede kurulu iyi toplumları anlatan bu tür adını Thomas More'un *Ütopya* adlı yapıtından alır, More “ütopya” terimini Yunanca yer anlamına gelen “topos” kelimesinin önüne iyi anlamına gelen “eu” ve yok anlamına gelen “ou” takılarını birlikte çağrıştıran bir hece getirerek aynı anda “iyi yer” ve “yok yer”, yani “olmayan yer” anlamını taşıyan bir tür cinaslı söyleyişe yönelmiştir. Böylece görünüşte övgüye değer bir toplumu anlatan bu terimi oluşturan More, aynı zamanda bunun hayal ürünü bir toplum olduğunu, gerçek olmadığını, gerçekleşmesinin pek de mümkün görünmediğini, belki de hiç gerçekleşmeyeceğini ifade etmek istemiştir. Ütopyalar yazıldıkları çağın sorunlarını ve en temel kaygılarını yansıtır, var olan koşullara seçenek sayılacak öneriler getirir. Ancak ütopya böyle bir

anlatma imkânı bulmuştur. “Bu eserde, Endülüslü Arapların temsil ettiği ideal İslâm anlayışının ışığında, Müslümanların-Türklerin sıkı sıkıya tutunduğu ve korumaya çalıştığı “dinî-ahlakî değerlerin”, bazı kanaat ve âdetlerin ne derecede İslâm’a uygun olduğu tartışmaya açılır.” (Akpınar, 2003: 188)

İsmail Bey de ütöpik ülkesi Darürrahat’ta çevresini yaşanabilir bir hale getiren, bilim ve teknoloji sayesinde her türlü nimetten yararlanmayı bilen ve hayatı kolaylaştıran, çalışan ve üreten modern bir toplum yaratmıştır. Bu toplum gelişmişlik bakımından batılı, ahlakî ve millî değerler bakımından ise doğuludur. Kurguladığı toplum düzeniyle içinde bulunduğu zaman ve mekândan memnun olmadığını ortaya koyan Gaspıralı kendine bir kaçış alanı sağlamıştır:

“Ütopyalar, insanların daha iyi ve güzel bir hayat yaşama özleminin ürünüdür. Mevcut şartların ve yaşayışın içinde kendisini iyi hissetmeyen insan, bunları düzeltebileceği yeni bir alana taşınmak ister. Yaşadığı hayatta karşısına çıkan imkânsızlıklar onu hayalinde, zihninde tasarladığı ‘gerçekte var olmayan bir ülke’ kurmaya yönlendirir. Burada, kurgu işin içine girer, çünkü bundan sonra oluşacak yapı kişinin istekleri doğrultusunda gerçekleşecektir. Ütopya yazarı, mevcut yapıları eleştirmek ve onlara alternatif olarak daha iyi bir yapı getirme isteği doğrultusunda yeni bir yapı gerçekleştirir. Bu kurgu onun kendisi ve toplumu için düşlediği yeni bir toplum modelidir. Bu yeni toplum modeli ütopya olarak belirir.” (Küçükcoşkun, 2006: 1-3)

Kurguladığı mekânla aslında içinde bulunduğu gerçek toplumun eleştirisini yapan İsmail Bey’in roman boyunca üzerinde en fazla durduğu konu eğitim meselesi olmuştur. Molla Abbas vasıtasıyla Türkistan ve Darürrahat arasında sık sık karşılaştırmalar yapan Gaspıralı, kendi toplumunun eksik yönleri üzerinde durmuş, yarattığı ütöpik ülkeyle birçok konuda olması gerekeni, ideallerini ortaya koymuştur. “Onun idealindeki ülke Darürrahat’tır. Burası ekonomi ve bilimsel alanlardaki üstünlüğüne mukabil hem İslamî hayat tarzını korumuş hem de gerçekten İslam’ın da özünde var olan akıl ve bilimden uzak kalmamak suretiyle çağının en modern ve en medenî ülkesi olmuştur.” (Nemutlu: 2010: 115)

seçenek olarak imgelendiği halde, kendi içinde seçeneksizdir. Ütopyanın amacı insan sorunlarını bir kez ve tümüyle olumlu bir çözüme ulaştırmak, toplumun son durumunu öngörmektir.” (Bezel, 1984a: 7-9)

Gaspıralı'nın ideal toplum düzeni olan Darürrahat'ın en önemli farklılıklarından biri de kadının toplumdaki yeri, kadın eğitime verilen önem ve evlilikle ilgili belirlenen kurallardır. Emir tek eşlidir ve haremi yoktur. Emir'in karısı devlet yönetiminde dahi söz söyleme hakkına sahiptir. Ülkede kadınların eğitimi, hukuksal işleri Emir'in karısı olan Hatice Banu'nun gözetimi ve denetimi altındadır. Kadınların eğitime önem verilmektedir:

Kız mektepleri, er mekteplerinden az ve kem olmayıp, ancak tahsil ettikleri (öğrendikleri) ulum ve fûnun ve hüner (bilim, teknoloji ve sanat) kadınlığa lazım olan malumâtta (bilgilerden) ibaret olup, ilm-i tedris (pedagoji), ilm-i tıp ve ilm-i hukuk meydanında kadınlar, er kişiler mertebesinde sa'y (gayret) ediyorlar imiş. (Gaspıralı, 2014: 270)

Feride Banu'nun babası Şeyh Abdullah'ın anlattığına göre Darürrahat'a hükmeden Emir'in annesi Zehra Sultan sıradan bir kadın değildir. Gazellerden oluşan bir divanı vardır ve ahlakî, felsefî konularda yazıların yayımlandığı bir kitabın sahibidir. Kızlar için yüksek okul ve kız öğretmen okulları açmıştır. Bütün bunlar Darürrahat'ta kadın eğitime verilen önemin göstergesidir:

Zehra Sultan âdi (sıradan) bir kadın değil imiş. Gazeliyâtta (gazellerden) bir divan, mebahis-i ahlakiye (ahlâkî konulardan) ve felsefeden bir mecmua sahibesi olup, nüfuz ve gayreti ile kızlar için büyük mekteb-i âliye (yüksek okul) ve Darü'l-muallimât küşad ettirmiştir (kız öğretmen okulu açtırmıştır). Bu iki mektepten mahire (üstat) muallimeler ve mahire yurt sahibeleri (ev hanımları) ve terbiye, letafet ve irfan ile saadet-bahş olan zevceler (mutluluk veren eşler), refikalar (eşler) yetiştiriyorlar imiş. (Gaspıralı, 2014: 259)

Kadınların annelik ve eşlik görevini en iyi şekilde yerine getirebilmeleri için iyi bir eğitim almış olması gerektiğini dile getiren Gaspıralı için kurguladığı ülke Darürrahat'ta kadın eğitimi son derece yerinde uygulamalar içermektedir. Aslında Darürrahat toplumu İsmail Bey'in fikirlerinin ve ideallerinin vücut bulmuş hâlidir.

Darürrahat'ta kadınlar aldıkları eğitimle mahkemelerde kadı olarak bile görev yapmaktadır. Bu kadılar, kadınlar arasındaki davalara bakmakla birlikte karı-koca arasında ortaya çıkan bazı davalarda da kadının hakkı iptal olmasın diye alınan kararın temyiz makamı görevinde de bulunur. Bütün bu düzenlemelerden amaç kadın ve erkeğin hakkını adaletli bir şekilde korumaktır.

Kara gözlü, ak yüzlü, uzun saçlı, sakalsız, mıyiksız (bıyiksız), güzel güzel kadı kadınlar var imiş! lâkin bu kadılar, kadınlar beyninde (arasında) çıkan iddiaları ve davaları bakıyorlar imiş. Asabelik, talâk (boşanma) ve kadın-koca arasında zuhur eden bazı iddialar ve er kişi ile olan davalar âdi (sıradan) kadı ya mahkeme huzurunda bakılır ise de icradan mukaddem (uygulanmadan önce) hüküm ve ilan kadın kadıya yollanıp temyiz olunuyor imiş ki kadın kişinin hakkı iptal olunmasın. Kadın kadıların işine âlimelerden müteşekkıl ve Hatice Banu'nun riyasetinde (başkanlığında) olan meclis nezaret ediyor (bakıyor) imiş. (Gaspıralı, 2014: 271)

Molla Abbas'ın şaşkınlıkla karşıladığı durumlardan biri de nikâh kıyılmadan önce kadın ve erkeğin kaç yaşında olduğuna, kalıtsal bir hastalığının olup olmadığına bakılması ve yaşlı adamlarla genç kızların evlenmesinin yasaklanmasıdır. Molla Abbas'ın şaşkınlıkla karşıladığı bu hususlar günümüzde bile ileri sayılabilecek görüşlerdir. Bu, Gaspıralı'nın ne derece ileri görüşlü olduğunu ortaya koyan bir husustur. Molla Abbas bu satırlarda “Bizim Taşkent bayları (zenginleri) ve Fransa “Alphonse”ları (jigolo) meydan bulacak yer değil imiş; ha!” (Gaspıralı, 2014: 272) sözleriyle yine Darürrahat ülkesi ile Taşkent ve Fransa karşılaştırması yapar.

Evlenme ve boşanmada da hak sahibi olan Darürrahat kadınları köle gibi alınıp satılamazlar, zorla, rızası olmadan kocaya verilemezler. Kadın-erkek ilişkileri sevgi ve saygı üzere inşa olunur. Hiçbir kadın kendi isteği olmadan evliliğe mecbur bırakılmaz. Kadın isterse, dilediği zaman da durumu açıklayıp kocasından ayrılabilme hakkına sahiptir. Yine kadının hakkını korumak için nikâh kıyılmadan önce yapılan anlaşmada kadının kocasının işine müdahale edip etmeyeceği; kocasının kazandığı maldan, paradan hissesinin ne olacağı belirlenir ve böylece kadın kendini maddî olarak güvence altına alır:

Akd-ı nikâhta (nikâh kıyılırken yapılan anlaşmada) kadın kişinin kocasının yurdunda iş edeceği, kesp ve ticaretine müdahale edeceği ya da etmeyeceği ve eder ise kâr ve ziyandan hissesi ne olacağı kaydolunuyor. Şöyle ki akd-i nikâh gününden son (nikâh kıyıldığı günden sonra) kocanın kesbettiği (kazandığı) mal ve akçada ekser hâlde refikasının (eşinin) dahi hissesi oluyor imiş! Darürrahat Müslimleri yalnız sözde ve dilde değil, hakikat halde (gerçek durumda da) hukuklarına ve özlerine maliktirler (sahiptirler). (Gaspıralı, 2014: 272)

Molla Abbas'ın hayranlıkla ifade ettiği bu durum onun deyiimiyle “Türkistan’da işitilmediği gibi, Frengistan’da dahi görülmemiştir.” (Gaspıralı, 2014: 272)

Erler ile kadınların hâl ve hukukları (hakları) şu derece muhafaza olunup (korunup) adalet ve insaf üzere bina olunmuştur ki Darürrahat Müslimleri (Müslüman kadınları), bizim Türkistan kadını gibi dile malik (sahip) bir hayvan olmadığı gibi, Frengistan kadını gibi edepsizlik aleti dahi değildir. Darürrahat Müslimleri, Azya (Asya) ve Şark cariyelerine oşamadıkları hâlde (benzemedikleri gibi), Frengistan (Avrupa) oyuncaklarına dahi oşamazlar (benzemezler). Bu diyarda Kaşmir sarayında bulunan odalıklar bulunmadığı gibi, Fransa’nın fahişeleri dahi yer bulamayacaktır. Darürrahat, hakikaten İslam ülkesi olduğundan sınıf sınıf, bölük bölük ahalisi yoktur; cümlesi müsavat (eşitlik) üzere bulunarak, biri birinden ancak tabî kemalât (doğal yetenek) ya da keşbettikleri (kazandıkları) ilim ve nam ile fark olunurlar. Bu bir diyardır ki yahşilik en büyük sermaye; insaf en büyük ilim ve hünar itibar olunmuştur.” (Gaspıralı, 2014: 271)

cümleleriyle Molla Abbas vasıtasıyla yine kendi toplumunu ve batıyı eleştirir. Darürrahat ile Türkistan ve Fransa karşılaştırması yapan Gaspıralı’nın ideal toplumunda kadın ve erkek eşit, birbirinden bağımsız, fakat birbirini tamamlayan iki ayrı sınıftır.

4.3.3. Kadın Eğitimi

İsmail Bey’in hayatı boyunca gösterdiği tüm faaliyetlerdeki en büyük gayesi Müslüman toplumların gelişmesini ve modernleşmesi sağlamak olmuştur. Bunun yolunun ise eğitimden geçtiğini bilen yazar gazete, dergi gibi her türlü yayınlara fikirlerini yaymaya, halkı aydınlatmaya çalışmış, eğitimde reform hareketlerinin öncüsü olmuştur. İsmail Bey’in yazmış olduğu edebî metinler ise tüm basın faaliyetlerinden ayrı bir yerde, fakat aynı amaca hizmet etmektedir. Çeşitli konular üzerinde yoğunlaşan ve kimi fantastik olan bu hikâyelerinde üzerinde önemle durduğu konulardan biri de kadın eğitimidir.* Toplumsal cinsiyet konusundaki

* Kadın eğitimi problemi modernleşme dönemi Türk edebiyatının özellikle roman, hikâye ve tiyatro eserlerinin ortak konularındandır. Sözgelimi Tanzimat Edebiyatının birçok romanı (Felatun Beyle Rakım Efendi, Turfanda mı Turfa mı, Çingene gibi) kadının eğitilmesi temasını işlerken Azerbaycan,

fikirlerini, Avrupalı kadın ile Doğulu kadının toplumsal rollerini, eğitim düzeylerini, erkeğin kadına bakış şeklini edebî metinlerinin içerisinde ele almıştır. Bir toplumdaki modernleşmenin en iyi göstergelerinden birinin de o toplumun kadın algısı ve kadının toplumdaki rolü olduğunu iyi bilen yazar, kadınların eğitime özellikle önem vermiş, birçok yazısında kadın haklarından bahsetmiş, Doğu ve Batı toplumlarındaki kadına bakışı fikir yazılarında ve edebî eserlerinde ortaya koymaya çalışmıştır. “*Kadınlar*” adlı yazısının başındaki “Her haneye bir kadın nasıl lâzımdır/Her kadına ilim şöylece lâzımdır” sorularının karşılıkları onun kadın eğitime verdiği önemi ifade etmektedir. (Gaspıralı, 2008a: 287) Yine aynı yazısında dünyayı bir binaya benzeten Gaspıralı, kadınları bu binanın yarısı olarak görmekten başka onları binanın esası ve temeli olarak da görmüş; kadınlar ne kadar güçlü, namuslu, çalışkan ve bilgili olursa millî yapının da o kadar güçlü, namuslu, gayretli ve bilgili olacağını dile getirmiştir. (Gaspıralı, 2008a: 289)

Gaspıralı’ya göre bir ülkenin geleceği kadınların elindedir. İnsanları doğuran, büyüten, büyütürken dil öğreten bununla beraber terbiye eden, dinden, ilimden haber veren kadınların önemi ve topluma etkisi büyüktür:

Bütün âlem-i insaniyet kadınların kucağında asralıp, rızıklarını bunların göğsünde bulup, ilim ve kemâlatı bunların ağzından, edep ve namusu bunların hâl ve hareketinden aldıkları cümlelerin gözü önündedir. (Gaspıralı, 2008a: 288)

Gaspıralı’nın edebî eserlerindeki kadınları iki grupta düşünmek mümkündür: Avrupalı kadınlar ve Müslüman-Türk Kadınlar... Müslüman-Türk kadınları da Orta Asya ve Kafkasya’da yaşayan gerçek dünyaya ait kadınlar ile Darürrahat’ta yaşadığı farz edilen fantastik dünyaya ait kadınlar şeklinde iki grupta düşünmek mümkündür. Bunların dışında *Kadınlar Ülkesi* adlı eserinde yer alan Afrikalı kadınlar vardır ki tıpkı Darürrahat’taki kadınlar gibi bu kadınlar da eserde bir amaca yönelik olarak işlenmişlerdir.

4.3.3.1. Müslüman Kadınlar

4.3.3.1.1. İdeal Kadın Feride Banu

Ütopik bir roman olan Darürrahat Müslümanları'nda dikkat çeken kadın karakterlerden en önemlisi Feride Banu'dur. Molla Abbas'ın Elhamra Sarayı'nı ziyaret ettiği sırada karşılaştığı her biri kendi alanında birinci olmuş üniversite öğrencisi on iki genç kızdan biri olan Feride Banu doktordur. Darürrahat'ta Molla Abbas'a rehberlik etme görevi de Feride Banu'ya verilir. Çünkü Darürrahat kadınları örtülü ve Müslüman olmalarına rağmen yüzleri açıktır ve erkeklerden kaçmamaktadır. Yabancı erkeklerle bile rahatlıkla konuşabilmekte ve bilimsel bir konuda tartışabilmektedirler. Zaten Molla Abbas ile tanıştıktan sonra Darürrahat'ı tanıtmaya görevi Feride Banu'ya verilir. Ülkeye baktıkça hayran kalan Molla Abbas, ülke hakkında Feride Banu'ya sorular sorar. Molla Abbas'ın ülkenin genişliğini sorması üzerine aynı zamanda Darürrahat ülkesinin ortaya çıkışından, tarihinden, ahvalinden gerekli bilgiler veren Feride Banu'nun "Sizin Türkistan hesabınca tarif edecek olur isek, boyu 3 saatlik, eni 2 saatlik bir meydandır" (Gaspıralı, 2014: 206) cevabı Darürrahat'ta bir kadının dâhi bilgi bakımından ne kadar ileri seviyede bulunduğunu, Türkistan'dan bile haberdar olduğunu görürüz. Hiç kimsenin varlığını bile bilmediği Darürrahat insanları, aldıkları eğitim ve öğrendikleri bilimler sayesinde dünyada olup biten her şeyden haberdardır ve her konuda bilgisi vardır. Şeyh Celal'in "Evet oğlum, zamanımızı ve Avrupa'yı yahşi biliriz... Çok cürdüm (dolaştım), çok gördüm. Coğrafya ve seyahatnameler sayesinde cümlemiz (hepimiz) Avrupa ne olduğunu biliriz." (Gaspıralı, 2014: 218) sözleri de bunun göstergesidir.

Molla Abbas'ın seyahatleri sırasında hayatına giren diğer kadın kahramanlar Margarita ve Jozefin gibi Feride Banu'nun da bilgisi Molla Abbas için şaşırtıcıdır; fakat Feride Banu onlardan farklı olarak Müslüman'dır ve Gaspıralı'nın İslam toplumunda bilgisiyle, görgüsüyle, yetenekleriyle olmasını istediği kadın tipidir. Molla Abbas'ı evine davet eden ve ailesiyle tanıştıran Feride Banu bu ortamda misafirleri için bir müzik aleti çalar ve şarkı bile söyler. "Ne güzel yaşayış! Ne hoş maişet! Atası müderris, (babası profesör) iki oğlu muallim, kızı tabibe-i kâmile (üstat bir doktor) ve insan suretinde bülbül. Bunca rahat, nezaket ve sefa! Ne bahtiyar halklar (insanlar)!" (Gaspıralı, 2014: 260) diyerek Darürrahat'taki yaşayıştan

övgüyle bahseden Molla Abbas, Türkistan’da şarkı ve musikin makbul olmadığından, edepsizlik kabul edildiğinden Feride Banu’nun babası Şeyh Abdullah’a yakındır. Şeyh Abdullah ise müziğin İslam kurallarına aykırı olmadığını, aksine ilmin aklı açtığı gibi müziğin de gönlü açtığını, terbiye ettiğini söyler. Şeyh Abdullah’ın bu konudaki sözleri Darürrahat ve Türkistan arasındaki farkı göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

Evet, musikiyi edepsizlik ve aşağılık için istimal etmemelidir (kullanmamalı). Çünkü musiki nazik hissiyâtların ve ruhun tercümanıdır. Rızalık ve mesruriyetin (sevincin) suret-i zahiridir (görünen şeklidir). Mahlûkun mesruriyeti (yaratılmışların sevinci) indallah (Tanrı’nın katında) nâ-meşru (yasak) değildir; edibane musiki ve ihlâslı (temiz inançlı) münacat, insanı asilikten ziyade taat (Tanrı’ya boyun eğmeğe) ve ibadete celp eder... Sanayi ve ulumun barçası (hepsi) mukaddestir; hâl ancak suret- i istimaldedir (kullanma şeklindedir). İlim aklı açtığı gibi, edibane musiki, gönlü ve hissiyâtı açar: Gönül ve hissiyâtı terbiye eder, insanlara mülayemet (uygunluk) ve yumuşaklık verir. Kadı olan tahsil ettiği ilm-i hukuk ile cemaati mamur (bayındır) ve rahat edebilir (ettirebilir); ama, yaman istimal eder ise (kötü kullanırsa) harabına sebep olur. Kâmil (usta) kimyacı ilm-i kimya vasıtası ile darular ve ilâçlar tertip edip insanların şifasına sebep olabildiği gibi, zehir ve ağular tertip edip, telef ve ecellerine dahi sebep olabilir. Bu hâlde ilm-i hukuk ve kimya terk olunması lazım gelmediği gibi, musikiyi dahi adab-ı İslamiyeye aks (İslam kurallarına aykırı) zannetmemelidir. Türkistan ile Darürrahat beyinde tefavüt (arasında fark) çok imiş... (Gaspıralı, 2014: 261)

4.3.3.1.2. Arslan Kız Gülcemal

Gaspıralı’nın ideal kadın kahramanlarından biri de “Arslan Kız” adlı hikâyesindeki Gülcemal’dır. Gülcemal, Üçturfan şehrinin ileri gelen din adamlarından Şeyh İzzet Ata’nın tek çocuğudur. Yaşadıkları şehir olan Üçturfan Çinliler ve Kalmuklar tarafından kuşatılır. Çinli askerler Müslüman halka zulmeder, şehrin giriş ve çıkışlarını kapatır. Halk, Kaşgâr’dan kendilerine yardım gelmesini beklemektedir. Kuşatmanın ilerleyen günlerinde Çinliler elçileri aracılığıyla bir mektup yollar. Üçturfan halkının yirmi dört saat içinde teslim olmasını ve tazminat ödemesini, aksi hâlde kimseyi sağ bırakmayıp şehri alacaklarını bildirirler. Ne yapılması gerektiğini görüşmek üzere din adamı Şeyh İzzet Ata’nın evinde meclis toplanır. Halkın bir kısmı teslim olmaktan başka çare olmadığını düşünürken şehrin ileri gelenlerinden Şeyh İzzet Ata, Alaca Bey ve birkaç molla buna karşı çıkar. Fakat

ne yazık ki çoğunluk teslim olmaktan yanadır. Konuşmaların yapıldığı sırada onları dinleyen İzzet Ata'nın kızı Gülcemal, meclisten şehrin teslim olması kararı çıkması üzerine aniden toplantı yerine girer ve bu karara karşı çıkar. Teslim olduklarında esaret altında yaşayacaklarını, esaret altında kalmaktansa özgürce savaşıp ölmeyi tercih ettiğini söyler. Kaşgâr'a gidip yardım getirmek için babasından izin ister. Bu sözleri söyleyen Gülcemal cebinden bir bıçak çıkarıp saçlarını dibinden keser. Çocukluğundan beri bir erkek gibi yetiştirilen Gülcemal, hem saçlarını kesmesiyle hem de almak istediği görevle kadın kimliğinden sıyrılır.

Şeyh İzzet Ata'nın tek çocuğu olan Gülcemal ile ilgili dikkat çeken önemli bir nokta da almış olduğu eğitimidir. Gaspıralı'nın tabiriyle “İngiliz kadar avcı, canbaz kadar ataklı (çevik), orta bir molla kadar âlime, şair kadar irfane (irfan sahibi) bir kız”dır. (Gaspıralı, 2014: 379) Babası tarafından özenle büyütülen Gülcemal; Türkçe, Arapça, Farsça bilen ve bu dillerin edebiyatını okuyan eğitilmiş bir kızdır. Annesini kaybedince evin tüm sorumluluğunu üstlenir. Aynı zamanda erkek gibi yetiştirilir, at binmede, ok atmada ve tüfek kullanmada hayli usta ve korkusuz bir kız olur:

Gülcemal Şeyh İzzet Ata'nın yek evladı (tek çocuğu) idi. Bu hâlde Hazret-i Şeyh cümle muhabbetini (bunun için Şeyh hazretleri bütün sevgisini) Gülcemal'e verip gayet naz ile büyütmüş idi. Kızın bir sözü iki olmayıp her ne murat etmiş ise atasından men' edilmiyor idi. Er (erkek) evladı olmadığından kızını heman oğlan derecesinde görüp (nerede ise oğlan yerine koyup) tahsil ve terbiyesine ziyade (oldukça) dikkat etmiş idi. Gülcemal lazımcı (gereği kadar) yazıp okuduğundan maada (başka) ilimden dahi bîbehre (yoksun) değil idi. Türkîden son (Türkçeden başka) Arabî ve Farsî lisanlarına (Arapça, Farsça dillerine) aşina olup Arabî kasidelerden ve Farsî gazeliyâttan hıfzında (gazellerden ezberinde) az değil idi.

Hikâye ettiğimiz vakıadan üç sene mukaddem anası vefat olup (önce annesi ölüp) Gülcemal, hane idaresine geçmiş (evi yönetmeye başlamış) idi. Bundan evvel, anası sağlığında (annesinin sağ olduğu dönemde) pek serbest ise de bunun vefatından son (sonra) daha ziyade meydan alıp (daha çok imkân bulup), yaz esnası bağda ikamet edildiği zaman Gülcemal at binmeye, ok ve tufeng atmaya alışıp şu derece mahire (usta) olmuş idi ki, uçar kuş urup (vurup) düşürdüğü görülmüştür. Meydan (geniş) ve تنها bahçeler içinde böyle talim ettiği hâlde (için) eli- ayağı kesb-i kuvvet (güç kazanmış) etmiş idi. (Gaspıralı, 2014: 377)

Gülcemal'in şehri savunma konusundaki cesaretli tavrından sonra halk da şehri birlik içerisinde gayretle savunur. Hazırlıklarını tamamlayan Gülcemal, Kaşgâr'a doğru yola çıkar. Düşmanın sıkıca kontrol ettiği Kaşgâr kapısından değil, daha rahatça geçebileceği Manas kapısından çıkarak Kaşgâr'a varmaya çalışır. Eğitimli, donanımlı, cesaretli olan Gülcemal aynı zamanda akıllı bir kızdır. Yolda çeşitli tehlikeler atlatmasına rağmen sağ salım Kaşgâr'a varır ve durumu önce kadıya, sonra da beldenin yöneticisi Taştımur Bey'e anlatır, fakat Üçturfan'a yardım konusunda olumlu bir cevap alamaz. Çünkü Kaşgâr'da da Çin baskısı hakimdir ve yöneticiler rüşvet karşılığında Çinlilerle işbirliği içindedir. Bu durumu fark eden Gülcemal önce Kaşgâr'ın Çinlilerin elinden kurtarılması gerektiğini anlar ve Kaşgâr'a yardım getirmek üzere yola çıkan Yakup Bey'e bir mektup yazar. İşgal altındaki bölgelerde halkın durumunu, Çinlilerin zulmünü, yöneticilerin Çinlilerle işbirliğini ve neler yapılmasını gerektiğine dair fikirlerini bu mektupla anlatır.

Kaşgâr'a gelmeden önce saçlarını kesen Gülcemal erkek kılığına girmiştir. Beldenin yöneticisi Taştımur Bey'in Çinlilerle birlikte hareket ettiğini ve kendisini sürekli gözetim altında tuttuğunu anlayan Gülcemal plan yapar ve bir gün hamama yıkanmak için girer. Hamamdaki kadınlar onun genç bir kız olduğunu görünce çok şaşırır. O da buraya niçin geldiğini, amacını, Taştımur Bey'in gerçek yüzünü ve Çinlilere karşı hep birlikte mücadele etmek gerektiğini anlatır. Kadınlar Gülcemal'e inanır ve evdeki erkeklere de bu durumu anlatıp ona yardım edeceklerine söz verir. Bu sırada hamama bir erkeğin girdiğini öğrenen halk meydanda toplanır. Kadınlarla beraber hamamdan çıkan Gülcemal'i gören herkes şaşırır. Kendisi meydanda toplanan halka da kadınlara anlattığı her şeyi anlatır. Burada yaptığı konuşmayla insanları etkiler, bir meclis toplar ve savaş hazırlıkları yapar. Kaşgâr'daki bu mücadele başarıyla sonuçlanır ve bunu takiben Üçturfan da düşman elinden kurtarılır. Burada bir lider olarak insanları birleştiren Gülcemal fiziksel olarak da manevî olarak da güçlü bir kadındır. Hem eğitimli, donanımlı, vatansever bir kadın hem de güçlü bir erkek, yiğit bir savaşçıdır. "Arslan kız'da anlatılan Gülcemal, güçlü, cesur, savaşçı, akıllı, inançlı, ve milliyetçi bir kadındır. Üstelik geleneklerine ve halkına da bağlıdır. Kendini milleti için feda etmeyi göze alan bir kadın yoldaş

olarak Gülcemal, ‘kadın’ kimliğinden önce ve daha çok bir ‘nefer’dir.” (Koç, 2015: 86)*

4.3.3.2. Avrupalı Kadınlar

4.3.3.2.1. Batılı Kadının Simgesi: Jozefin ve Margarita

1887 yılında İsmail Bey tarafından *Tercüman*’da tefrika edilen *Frengistan Mektupları* Molla Abbas’ın Avrupa seyahatinin ve maceralarının başlangıcıdır. Arap ve Türklerden kalma “azizleri ve ziyaretleri” görmek amacıyla mal ve servetini bu yolda harcamak üzere nakde dönüştürerek yola çıkan Molla Abbas ilk olarak Odessa şehrine gelir. Burada tiyatroya gider ve oyun esnasında bu hikâyenin ilk kadın kahramanı olan Jozefin ile tanışır. Hikâyenin bu kısmında Molla Abbas’ın Avrupalı kadınlar hakkındaki düşünceleri ve geleneksel yapısı şu cümlelerde ifade bulunmaktadır:

Tiyatro nedir dersiniz: Bu bir temaşa ve seyir hanesidir ki anda olmuş şeyleri de söylerler, olmamış hâlleri de beyan ederler. Kadınlar ve kızlar açılmayacak şeyleri de açıp açıp cürürler. Frengistan civarı bu ya! Ayıp buyrulmaya, Ades ahalisi yarı yarıya Frenktir.

Ben de insanım, cansız mumya değilim. Her ne var ise ihsan ve nimet bilirim. Hiç de açılmasınlar demiyorum: lakin böyle kalabalık cemiyette münasip göremiyorum. (Gaspıralı, 2014: 96)

Yazılarında tiyatronun toplumu eğitici yanı üzerinde duran ve kadınların da eşleriyle birlikte tiyatroya gitmesinden yana olan Gaspıralı’nın hikâye kişilerinin tanışma mekânı olarak tiyatroyu seçmiş olması da dikkat çekici bir husustur. Avrupalı bir kadın tek başına tiyatroya gidebilmekte ve yeni tanıştığı bir erkekle rahatlıkla sohbet edebilmektedir. Fakat Jozefin yine de Molla Abbas için aldığı terbiye ile diğer Fransız kadınlardan farklıdır. Daha ilk bakışta Jozefin’in kıyafeti Molla Abbas’ın takdirini kazanır:

* İsmail Gaspıralı’nın edebî eserlerinde kadın hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Koç, İsmail Gaspıralı’nın Eserlerinde Kadın Tipolojisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış yüksek lisans tezi), İzmir, 2015.

Yanımdaki Frenk kızı sair kadınlara oşamayıp edeplice bir şey görünüyor idi. Boyuncuğundan ayağının ucuna kadar kara materiyyadan esvaba çıрманmış her yeri mestur idi... Matmazel Jozefin bunlar gibi suklandırıcı değil idi. Mestur (örtülü) değil ise de mesturiyetten haberdar gibi idi, maşallah! (Gaspıralı, 2014: 96)

İstanbul’da bir vezire ders veren Jozefin, İslam kültürünü tanımanın yanı sıra Türkçe de bilmektedir. Yanında oturan Jozefin’i daha ilk bakışta farklı bulan Molla Abbas ondan etkilenmeye başlar. Molla Abbas ve Jozefin oyun bittikten sonra bir süre sohbet ederler ve Jozefin, Molla Abbas’ı evine davet eder. Bu durumu yadırgamayan Molla Abbas, şaşılmasını gerektiğini ve bundan daha “acayip Frenk âdetleri” olduğunu ifade eder. Molla Abbas, Jozefin’in bu davetini kabul eder ve birlikte kızın kaldığı otele giderler. Burada da uzun uzun sohbet ederler. Jozefin, Türkistan hakkında Molla Abbas’dan sorup öğrendiklerini unutmamak için deftere not eder. Yazar tarafından verilen bu ayrıntı Molla Abbas için şaşırtıcı ve kendi yetiştiği toplumda alışılmış kadın tipinin dışında bir tutumdur. Seyahat etmeyi, gezip görmeyi bir dersanede ders almak derecesinde gören Molla Abbas, Jozefin’in teklifi üzerine Paris’e birlikte gitmeyi kabul eder. Birlikte Fransa’ya seyahat ederler. Eğitimli ve bilgili bir kadın olan Jozefin bazı haklar bakımından da İslam toplumundaki kadınlardan farklı yerdedir. Pasif değil; aktif durumdadır. Molla Abbas’a Fransızca dersleri vermeye başlar. Bilgi ve görgüsüyle erkek karşısında üstün duruma geçen Jozefin’in bu hâline hayran olan Molla Abbas dayanamaz ve sonunda kendisine evlenme teklif eder. Mezhepler ve âdetlerinin farklı olduğunu söyleyen ve nasıl geçinecekleri konusunda tereddüt yaşayan Jozefin’i Molla Abbas ikna eder ve sözleriyle rahatlatır. Bu evliliğe inançların ve âdetlerin zararı olmayacağını ve onun inançlarına karışmayacağını ifade etmesi üzerine Jozefin evlenme teklifini kabul eder. Buna rağmen Molla Abbas’ın “Lakin istemediğim adam ile görüştürmeyeceğim. Kadın bu ya yanlılık edebilir.” sözleri doğu erkeğinin kadına bakış açısını, Molla Abbas’ın zihnine yerleşmiş fikirleri ve geleneksel yanını göstermesi bakımından önemlidir.

Paris yolculukları boyunca Jozefin geçtikleri yerlerin tarihî, coğrafi durumu hakkında Molla Abbas’a çeşitli bilgiler verir. Molla Abbas ve Jozefin arasındaki bu konuşmalar kadın eğitiminin Avrupa’da ne derecede olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Türkistan’da uzun yıllar süren eğitim hayatından sonra sadece

erkek çocuklarına öğretilen okuma-yazma ve yarım yamalak dinî bilgiler düşünülrse Molla Abbas için Jozefin'in bir kadın olarak ne kadar kültürlü ve bilgili olduğu anlaşılır. Molla Abbas bu durumdan hem övgüyle hem de şaşkınlıkla bahseder:

Yol boyu Jozefina geçtiğimiz ülke ve beldeler hakkında bana lazım malumat verip ahval-i hazıra ve tarihlerinden bahsediyor idi. Acayip! Bu bir kadın olsun da bu kadar haberdar (bilgili) olsun! Zannedersin dünyada beş yüz kırk yıl durmuş. Son anladık ya! Avrupa'da mekteplerde kız ve er balalara hem ulum-ı diniye hem fûnun-ı saire tedris ettiriyorlar imiş! Şöyle ki Frenk kadınları tarih ve siyaset ve ticaret ahvaline aşına oluyorlar. Frenk mektepleri ne gibi olduklarını ilerde yazarım (Gaspıralı, 2014: 122)

Evlendikten sonra bir gece evine gelen Molla Abbas, Jozefin'i dört yabancı erkekle sohbet ederken bulur ve bu duruma çok sinirlenir. Yaşam tarzı bakımından doğulu bir erkekle batılı bir kadın arasında farklılık ilk olarak burada ortaya çıkar ve boşanmaya karar verirler. Hikâyenin başından beri Molla Abbas'ın Jozefin'e duyduğu hayranlık bir anda sona erer ve Molla Abbas kendisini "görmemiş", Jozefin'i ise "eksik terbiyeli" olarak niteler.

Yazılarında da sıklıkla Avrupa medeniyetinden hayranlıkla bahseden Gaspıralı, bu hikâyede Türkistanlı Molla Abbas aracılığıyla yine bu medeniyet hakkındaki görüşlerini ifade eder. *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene* başlıklı yazısında Avrupa'yı süslü bir kadına benzeten yazar, bu dış görünüşün aldatıcı ve Avrupa'nın ahlaken çöküntü içerisinde olduğunu söyler. Zaten *Frengistan Mektupları*'nda da başlangıçta Avrupa'ya ve Jozefin'e büyük hayranlık duyan Molla Abbas, zamanla Avrupa'yı daha iyi anlar, Avrupa sosyal hayatının eksik yönlerini fark eder ve bunun neticesinde hayranlık bir anda biter. *Frengistan Mektupları*'nda iki kültür arasındaki farklılığa ilişkin görüşlerini özellikle kadın karakterler, kadının toplumdaki rolü, kadınların aldıkları eğitim ve kadın-erkek ilişkileri üzerinden ortaya koyan İsmail Bey'in batılılaşma konusunda kendi çizdiği sınırlar vardır ve gelenekten kopmaya karşıdır. Nitekim Molla Abbas'ta birçok şeyi değiştirmeye çalışan Jozefin, bazı konularda Molla Abbas'ın direnciyle karşılaşır. Çünkü Gaspıralı bu medeniyetin

ölçölüp biçilmeden, eleştirilmeden ne görülürse aynen alınmasına yani batı taklitçiliğine karşıdır.²

Mekteplerini, darülfünunlarını bizler de tesis edelim; velâkin, fûnun ile akılları ziyalandırdığımız kadar hakkaniyet ile yürekleri doldurmaya çalışalım. Avrupa’da ne görssek çocuk gibi alıp çapmayalım. (Gaspıralı, 2008a: 181)

Jozefin’den ayrıldıktan sonra Paris’te ticaret işleriyle uğraşan Molla Abbas, Mösyö Şalon adlı bir Fransız tüccarla tanışır ve bir süre sonra Mösyö Şalon tarafından yemeğe davet edilir. Bu davette Şalon’un kızı Margarita ile tanışır. *Frengistan Mektupları*’nın diğer kadın kahramanı olan Margarita, Jozefin gibi eğitilmiş ve birikimli bir kadındır. Babası Mösyö Şalon bu sohbet esnasında tek evladı olan kızının ileride belki de kendi işlerini yapmak mecburiyetinde kalacağını, bu yüzden İran ve Türkistan ile ticari ilişkileri dolayısıyla Türkçe ve Farsça öğrenmesi gerektiğini söyler ve Molla Abbas’tan ona ders vermesini ister. Kadın eğitimin ne kadar önemli olduğunu ve Avrupalıların bu meseleye ne kadar önem verdiklerini yazar, Margarita’nın babası Mösyö Şalon’un şu sözleri üzerinden anlatır:

“Evet, kızım bir kocaya varır; lakin şu koca yararlılık adam olur mu olmaz mı? Huda bilir... Kızım özü bilici olur ise daha eftalidir.” (Gaspıralı, 2014: 131)

Kadının iş hayatına atılması, babası tarafından eğitimini geliştirmesi için imkân sağlanması, yabancı bir erkekten özel ders alması gibi durumlar Fransa’da kadının toplumsal rolünü yansıtmaları bakımından önemlidir. Mösyö Şalon kızının kendi ayakları üstünde durmasını ve bunun için gerekli bilgi ve becerileri kazanmasını istemektedir. Türkistan’da okulda bile eğitim hakkı olmayan bir kıza nazaran Margarita toplumdaki konumu itibarıyla Molla Abbas için şaşırtıcıdır.

Teklifi kabul eden Molla Abbas birkaç gün sonra Margarita’ya ders vermeye başlar. Margarita sadece dil öğrenmekle yetinmez, Türkistan hakkında da Molla Abbas’a sorular sorar; Molla Abbas’ın düşünce ve inançlarına dikkat eder. Hikâyenin bu kısmında Molla Abbas, Margarita’nın derslere olan ilgisi ve merakından övgüyle

² Batı’dan ne alınacağı konusunda Türkiye’deki fikir akımlarıyla karşılaştırıldığında Gaspıralı’nın görüşlerinin Türkçülerle ve İslamcılarla paralellik gösterdiği söylenebilir. II. Meşrutiyet sonrasında hem Türkçüler hem de İslamcılar Batı’nın teknolojisini almasını, ancak tam anlamıyla bir çöküntü yaşadıkları için ahlak bakımından Batı’dan alınacak bir şeyleri olmadığını söylemektedirler.

bahseder. Aynı zamanda Molla Abbas'ın anlattığı Farsça ve Türkçe hikâyeleri dikkatle dinleyen Margarita, hatta bazı Farsça şiirleri ezberleyip sevinçle okur. Derslerin büyük bir keyifle geçtiğini ifade eden Molla Abbas ise Margarita ile fikir alış verişinde bulunurken yanlış söyleyip utanmamak için Fransızcasını her geçen gün iletir:

Margarita derslerine gayet zeki ve heves olduğundan okuy ziyade terakki ediyordu. Kız ile söyleşip müzakere etmekte olup hata söylep utanmamak için gayret ettiğinden Fransızca'yı mükemmel öğrenmekte idim. Kız derslerimden maada hâlîme, efkâr ve itikatlarıma dikkat edip hem Türkistan hakkında sualler edip haber almakta idi. (Gaspıralı, 2014: 133)

Dersler ilerledikçe ve zaman geçtikçe Molla Abbas, Margarita'ya yakınlık duymaya başlar, fakat bunu saklamaya çalışır. “Kızın asalet ve ırfanı gayet hoş, tabiatı gönlümü zabtediyor idi; lakin, aramızda diyar ve cins ve mezhep ve ahval gibi deryalar olduğunu fikredip gönlümü zincir ve demir ile bağlıyor idim.” (Gaspıralı, 2014: 133) sözleriyle Margarita ile aralarındaki cins ve mezhep farklılığına dikkat çeker. Jozefin ile evliliğinin sonuçları Molla Abbas'ın batılı bir kadınla evliliğe olan bakış açısını bir nebze de olsa değiştirir.

Gaspıralı'nın bir başka hikâyesi olan *Gündoğdu*'da başkişi Danyal Bey; İslam dini, hak dinlerden birine mensup olan gayrimüslim bir kızla evlenmeyi yasaklamıyorsa da bu duruma karşı çıkar. Çünkü o Türk-Müslüman toplumun geleceğini hazırlamak için gayret eden bir idealisttir. Yabancı bir kadınla evlenmenin onu yolundan ayrı koyacağını düşünür:

Hanım, ben size bir aralık demiş idim ki kendim için ömür etmeyeceğim; milletim için yaşayacağım. Ben bir ecnebi hanesine kiyav (yabancı evine damat) olursam, milletimden, tabî bir derece ayrılmış olacağım. Bu ayrılık fikri, gönlümü kurutmaya, buzlatmaya yeterlidir. İleri zamanlarda, belki hâller başkalaşır; ama, şimdi milletim şöyle bir hâldedir ki oldukça(bütün) fikir, akıl muhabbet, himmet bütün bütün buna verilmek lazımdır. Dünyaca dinim yaki kaidem budur. (Gaspıralı, 2014: 416-417)

Danyal'ın düşüncelerini doğrulayan bir evlilik ise *Frengistan Mektupları*'nda Molla Abbas ile Jozefin arasında gerçekleşir. Diğer taraftan aynı romandaki Margarita ile yaşanan aşk bu düşüncelerle çelişiyormuş gibi görünse de evlilik

gerçekleşmediği için kesin bir fikir vermemektedir. *Frengistan Mektupları*'nda yapılan evliliğin sonuçları ise Danyal Bey'in fikirlerini doğrulamaktadır.

Margarita ve Molla Abbas'ın karşılıklı duyguları saklanamaz bir hâle gelince dersleri bitirmek zorunda kalırlar ve tuttukları odada gizlice görüşmeye devam ederler. Görüşmeye Margarita örtünerek Molla Abbas ise Frenk kıyafetiyle gelir. Aradan belli bir zaman geçtikten sonra Molla Abbas tüccar bir arkadaşı vasıtasıyla seyirlik oyunları izlemek amacıyla gittiği bir köyde yaşlı ve zengin Fransız bir kadınla tanışır. Sohbetleri esnasında yaşlı kadının “Kadınlarımız biraz edepsizcedir. Dikkatlice gün geçirmelisiniz. Diyar-ı gurbettesiz, birden bire kime de işanmanız.” (Gaspıralı, 2014: 141) sözleri ise Molla Abbas için hem bir uyarıdır hem de Avrupa'nın ahlakî yapısını, İslam toplumundaki kadın ile Avrupa kadını arasındaki farkı ortaya koymaktadır.

Kadınların sadece okur-yazar değil, her konuda donanımlı olmalarını isteyen Gaspıralı için *Frengistan Mektupları*'nın ikinci batılı kadın karakteri Margarita ideal bir kadın tipidir ve Margarita'ya duyulan hayranlık Jozefin'de olduğu gibi geçici değildir.

Ütopik ülke Darürrahat'tan sonra Paris'e tekrar dönen Molla Abbas, Margarita'yı ziyaret eder ve onu babasından kalma işlerin başına geçmiş bulur. Bombay, Bağdat, Tebriz gibi şehirlerdeki tüccarlara Farsça mektuplar yazarak onlarla anlaşılan Margarita işlerini çok güzel yürütmektedir. Ticaret işleriyle uğraşan bu kadının haline dikkat çeken Molla Abbas onu Tebrizli kızlarla ve dolayısıyla Margarita'nın şahsında doğu ile batıyı karşılaştırır:

Tebrizli kızlar ticaret etmek değil, belki ataları ve biraderleri ettikleri (babaları ve kardeşlerinin yaptıkları) işlerin neden ibaret olduğunu bilmezler. Frenk kızı ise, atasının yerini tutup (babasının yerine geçip) ticarethaneyi devam ettiriyor.

Vakıa (gerçi) İslam ve Frenk kadınları beyninde (arasında) hâl (tavır) ve terbiyede tefavüt (farklılık) çoktur. Frenklerin hakkı inkâr olunamaz; bala (çocuk) bakmak, terbiye vermek ve dahi bir derece tabiplik (doktorluk) etmek kadınlarının hüneridir (marifetidir). Bunlar edep ve pak (temiz) olsa idiler dünyada birinci avratlar (dünyanın en iyi kadınları) olurlar idi. (Gaspıralı, 2014: 290)

sözleriyle Molla Abbas vasıtasıyla düşüncelerini ortaya koyan Gaspıralı; Avrupa taklitçiliğinden, süsünden, gösterişinden yana değil; Avrupa'nın biliminden, sanatından, eğitim sisteminden yana olduğunu ortaya koyar. Kadınlara dair “Frenk hüneri ve İslam edebi (terbiyesi) bir yere gelir ise daha güzel olur idi.” (Gaspıralı, 2014: 290) cümlesiyle Gaspıralı Doğu-Batı senteziyle oluşturulmuş bir kadın tipi ortaya koyar. Bu cümle daha özel olmakla birlikte Şinasi'nin “doğunun akl-ı piranesi ile batının bıkır-i fikrini birleştirmek düşüncesini hatırlatmaktadır.

Ticaret işleriyle uğraşan Margarita aynı zamanda politika ile de ilgilenmektedir. Hatta görüşmeleri sırasında Molla Abbas'a Mısır'ı işgal eden İngilizlere karşı Sudan'daki Araplara, Fransızların destek vereceğini söyler ve ondan Sudan'a giden bu gruba katılmasını ister. Margarita bu satırlarda Müslüman toplumda alışlagelmiş, evde oturan, çocuk bakıp yemek yapan kadından ziyade olaylara yön veren, akıllıca hareket eden, politik ve sosyal konularda fikir sahibi olan ve aynı zamanda bu fikirleri uygulamaya koyan bir kadın olarak karşımıza çıkar. Bu yüzden “Sudan Mektupları” eğitilmiş ve bilgili yönüyle dikkat çeken ve örnek bir Batılı kadın tipi olan Margarita'nın güçlü yönlerine daha çok dikkat çeker.

4.3.3.3. Afrikalı Kadınlar

4.3.3.3.1. Bir Distopya: Kadınlar Ülkesi

“Sudan Mektupları”nda Margarita’nın teklifini kabul eden Molla Abbas, Araplara yardım etmek için bir grupla birlikte Sudan’a doğru yola çıkar.* Grubun kervanbaşısı zenci Abdulla Darî’nin ihaneti sonucu Molla Abbas ve arkadaşları çölde yolunu şaşırır ve herkesin korkuyla bahsettiği zenci-arap karışımı bir grup kadın tarafından tutsak edilir. Götürüldükleri yer ise “Kadınlar Ülkesi”dir.* Bu ülkenin askeri, memuru, kadısı, hakimi hep kadındır. Henüz hikâyenin başında Doktor Jan’ın “Kadınlar Ülkesi” için söyledikleri Gaspıralı’nın kurguladığı bu ülkenin ilk ipuçlarıdır ve ilgi çekicidir:

Bu ülkenin kadınları sen bildiğin kadınlardan değil... Bunlar kocaya varmıyorlar: Özleri erleri (kendileri kocaları) alıyorlar. Hem kırkı ellisi, bir kişi için dalaşıp ölüyorlar (birbirlerini öldürüyorlar). Kendileri cav (düşman) ve muharebe ile, erleri yurt (kocaları ev) içinde kiyim (elbise) dikip, aş bakıp (yemek hazırlayıp) vakit geçiriyorlar. Kocalar bizim kadınlar makamında bulunuyorlar... (Gaspıralı, 2014: 319)

Kadın askerler tarafından esir alınan Molla Abbas ve arkadaşları ertesi gün ülkenin kraliçesi olan Malike’nin huzuruna çıkarılır. Molla Abbas bu ülkedeki kadınların esir edilen erkekleri azat etmeyip haremlerine sevgili olarak aldıklarını, beğenmediklerini ise hizmetçi olarak çalıştırdıklarını Abdulla Darî’den öğrenir. Kraliçe Malike’nin ise kendilerini haremine alacağını duyunca şaşkınlığı büsbütün

* Özlem Nemutlu’ya göre Molla Abbas’ın, Sudan’a seyahati Gaspıralı tarafından bilinçli bir mekân seçimidir. Kadının erkeğin kölesi olduğu ve cehaletin hüküm sürdüğü bu topraklar Gaspıralı’nın kurguladığı “Kadınlar Ülkesi”nde tersyüz edilmiş bir toplum için ‘başarılı bir buluş’tur: “Molla Abbas’ın seyahati sırasında uğradığı son ülkelerden öncelikle Sudan ise Türkistan’da olduğu gibi cehaletin daha da kötüsü yabaniliğin hüküm sürdüğü bir ülkedir. Fakat Gaspıralı’nın romancı muhayyilesinin başarılı bir buluşu olarak burası, çölün ortasında kadınlarla erkeklerin tamamen rol değiştirdiği, yani erkeklerin âdeta kadınların kulu kölesi olduğu bir ülke olarak tasvir edilmiştir.” (Nemutlu, 2010: 115-116)

* Gaspıralı’nın kurguladığı bu ülke bir distopyadır. Distopya ütopyanın tam tersi, ütopyik bir toplum anlayışının antitezidir. “Ters ütopya, ütopyacı bir eğilim ve amaçlarla yola çıkıldığında ortaya çıkabilecek olumsuz ve baskıcı bir toplum düzenidir. Ütopyalarda yöneticiler yürüttükleri düzene insanların uyumunu isterler. İnsanlar kurulu düzene kendiliklerinden uyarlar. Ters ütopyada ise uyumu sağlamak için her yöntem ve zor kullanılır. Böylece düzen katı bir baskıya dönüşür, insan benliği ezilir, insan değerleri yok olur. (Bezel, 1984b: 8)

artar. Gaspıralı kurguladığı bu ters ütopya ile kadına ve erkeğe toplum tarafından yüklenen anlamı alt üst eder.* Toplumsal cinsiyet rollerini değiştirir. “Bu bedbaht ülkede her şeyin başı aşağıda, ayağı yukarıdadır.” (Gaspıralı, 2014: 317) Erkekler evde çocuk bakar, temizlik yapar, yemek yapar, sığır sağlar ve elbise diker. Kadınlar ise Molla Abbas’ın tabiriyle “Türkistan’daki erkekler makamında” olup ok atar, at biner, güreşir, genç erkeklere şarkılar söyleyip onları izler. Erkeklerin yüzü tıpkı Türkistan’daki kadınlar gibi peçe ile örtülüdür. Yani bu ülkede durum Molla Abbas’ın ülkesindeki durumun tam tersidir. Kadınların erkek gibi kuvvetli ve cesur; erkeklerin ise kadınlar gibi nazlı, korkak ve kuvvetsiz olmasını ‘garip bir hâl’ olarak niteleyen Molla Abbas, bu durumu verilen eğitime ve toplum yaşamına bağlar. Gaspıralı burada Molla Abbas’ın “Terbiye ne büyük şey imiş, âdet ne tesirli oluyor imiş! Ağaç ve hayvan, tesirât-ı diyar, ab ve hava ve terbiye ile haylice tebdil ediliyor (oldukça değiştiriliyor). İnsan evladı daha ziyade tebdil olunabileceği bedihîdir (değiştirilebileceği açıktır). Ahlak, tabiat, âdât (âdetler) vücutta kuvvet, yürekte cesaret ve sair hâller hep maişet ve terbiye semeresi (sonucu) olduğu bu kadınların hâlerinden anlaşılıyor.” (Gaspıralı, 2014: 350) sözleriyle eğitimin toplumu değiştirici ve dönüştürücü gücüne de vurgu yapmış olur.³

Gaspıralı, “Kadınlar Ülkesi”nde bir çeşit empati ortamı oluşturur. Kadınlar toplumda erkek rollerini, erkekler ise kadın rollerini üstlenir. Müslüman toplumda kadına yapılan haksızlıkları, kadın olmanın zorluklarını, kadının düştüğü durumları cinsiyet rollerini değiştirerek kurguladığı “Kadınlar Ülkesi” ile anlatmaya çalışır. Müslüman toplumun kadına bakış açısını ve kadın algısını ironik bir dille eleştirir.* “Kadınlar Ülkesi”nde erkeğin düştüğü durum aslında kadınlar için gerçeğin

* Anti-ütopyalarda insan, ütopyaların tersine olumsuzlanan, sistemin içerisinde küçültülen ve yönetim erkinin istediği gibi yaşamaya zorlanan bir yapı gösterir. Anti-ütopyalar, kişiyi benliğinden kopararak kendisine ve içinde yaşadığı topluma yabancılaştıran, tabiatı koparan, insanlığın ortak kültürel mirasından uzaklaştıran, edilgen, iradesiz, robot varlıklara dönüştürür. (Küçükcoşkun, 2006: 29-30)

³ Gaspıralı terbiye kelimesini eğitim manasında kullanmaktadır.

* Anti-ütopyalar ütopyaların taşlanması, eleştirilmesi, hatta küçük düşürülerek yeniden yorumlanması fikri üzerine kurulur. Bu ütopyalar, kendinden önce tasarlanan mükemmel ülkelerin var olamayacağını, belirlenen ilkelerin insanlığı mutlak kötülüğe ve felakete sürükleyeceğini ironik bir dille ve çoğu zaman gülünçleştirerek verirler. (Küçükcoşkun, 2006: 19)

kendisidir. Edebi eserlerin faydacı ve eğitici olması gerektiği üzerinde özellikle duran Gaspıralı bu hikâyesinde de Mösyö Marten’in “Çok güzel memlekete tüştü! Ahiri hayrola! Ama kaygı etmeniz (etmeyiniz); hâlimizden ders ve ibret alalım. Bizim taraflarda kadın-kızın hâl ve hissiyâtlarını (duygularını) ve bazı çektiklerini öz başımız ile çekip anlarız. Bu da bir ilim ve bilik olur ki ne Taşkent medresesinde ne Fransız darülfünununda (üniversitesinde) ders ve tedris olunur (okutulur).” (Gaspıralı, 2014: 336) sözleri aracılığıyla okurlarına mesajını verir. Hikâyenin sonunda Molla Abbas ve arkadaşları bu ülkeden kurtulmanın yolunu bulur. Arkadaşları Paris’e, Molla Abbas İstanbul’a dönmeye karar verir.

4.3.4. Çocuk Eğitimi ve Annenin Rolü

Toplumdaki değişimin kadınlarla başlayacağını iyi bilen Gaspıralı’nın roman ve hikâyelerinde özellikle üzerinde durduğu konulardan biri de daha önce bahsettiğimiz gibi kadınların eğitimidir. *Frengistan Mektupları*’nda aldığı eğitimle, bilgisi ve görgüsüyle erkeğin yanında yer alan, erkekle eşit hak ve şartlara sahip Avrupalı kadınlardan sonra kadın hak ve özgürlükleri konusunda kendi toplumuna eleştirilerde bulunan yazar, “Kadınlar Ülkesi”nde erkeklerin kadın algısını tamamen yıkar ve tersyüz edilmiş bir toplum yaratır. Bir ütopya olan *Darürrahat Müslümanları*’nda ise ideal kadın tipini Müslüman topluma uyarlar ve olması gerekeni ortaya koyar. *Darürrahat Müslümanları*’nda bilgisi, becerisi, ahlakı ve görgüsüyle dikkat çeken kadın Feride Banu’dur. Feride Banu, Gaspıralı’nın olmasını istediği Müslüman kadın tipi ve modernleşmenin simgesidir. Yazarın bunun dışındaki “Gündoğdu”, “Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan”, “İvan ve Süleyman” adlı hikâyelerinde ise kadınlar anne rolüyle karşımıza çıkmaktadır. Bu üç hikâyede de Gaspıralı’nın üstünde durduğu ortak konu annelerin çocukların eğitiminde, gelişiminde ve toplumun dönüşümünde üstlendiği ya da üstlenemediği misyondur.

4.3.4.1. Danyal Bey ve Anne Mergube Hanım

Anne rolüyle karşımıza çıkan kadın kahramanlardan ilk dikkat çeken “Gündoğdu” hikâyesindeki başkişi Danyal Bey’in annesi Mergube Hanım’dır. Danyal Bey’in babası Ali Bey Dağlarof ise toprak sahibi bir asilzade ve Rus memuriyeti görevinde bulunmuş bir yüzbaşısıdır. Türkçe okuma yazma bilmeyen, çok az da olsa Rusça bilen Ali Bey, Müslüman çocukları çeşitli hizmetlere atayarak eğitmek ve Rus kültürüne alıştırmak amacıyla olan General Gubernator (Genel Vali) tarafından çeşitli görevlere getirilir ve General’in resmî tercümanlığı hizmetinde bulunur. Danyal Bey’in yetiştirilmesinde babası Ali Bey’in etkisi yok denecek kadar azdır. Aile içinde sözü geçen ve her zaman Ali Bey’e üstün gelen Mergube Hanım çocuğunun eğitiminde etkili bir annedir. Yedi, sekiz yaşına geldiğinde mektebe gönderilen Danyal Bey’in eğitim hayatının anlatıldığı satırlar ise Gaspıralı’nın Müslüman mekteplerdeki eğitim sistemini açık bir şekilde eleştirdiği satırlardır:

Birkaç aylar elifba (alfabe) ile, bir sene Heftyek-i Şerif⁴ ile uğraşıp Danyal Bey güç hâl ile (zorlukla) iki senede kara tanıyıp (alfabeyi, yazıyı öğrenip) yartı yurtu (yarım yamalak) Kur’an okumaya başladı. Geçmiş zamanlarda bu kadarcık okuv (eğitim), büyük bir terakkî addolunuyor (gelişme sayılıyor) idi. (Gaspıralı, 2014: 437)

Danyal Bey Kur’an okumaya başladıktan sonra Ali Bey onun Rusça öğrenmesini, Rus memuriyetinde bulunmasını, kaymakam veya albay olmasını arzu eder. Ali Bey için makam ve mevki önemlidir. Ancak anne buna karşı çıkar. Oğlunun kendine yetecek kadar Rusça öğrenebileceğini, ama daha fazlasına ihtiyaç olmadığını söyler. Modern bir eğitim görmemiş olan Mergube Hanım bilmeye ve öğrenmeye karşı değildir. Aksine kararlılığı ve dindarlığı ile oğluna etkisi büyüktür. Danyal Bey cahil olan babasından ziyade annesinin anlattığı dinî ve millî hikâyelerle beslenir, o hikâyelerdeki kahramanlar gibi olmak ister ve onlardan etkilenir. Hikâyeler Danyal için bir ders niteliğindedir:

Validenin dersleri, Danyal’m ruhuna pek müfid (faydalı) rızık ve gıda oluyor idi. Bade (sonra), tabiat ve işlerinde (karakterinde ve davranışlarında) her ne yahşilik (iyilik) görüldü ise, hep valide

⁴ Heftyek-i Şerif: Türkistan, Kırım ve Kazan muhitlerinde Kuran’ın yedide birine verilen isim. Medresede Kuran yedi küçük cüze bölünerek okutuluyordu.

derslerinden aldığı maneviyâtın semerâtı (terbiyenin meyvesi) idi. Akranı olan karye (köy) çocukları ile oynadıkta, Danyal'ın bir taraftan merhameti, diğer taraftan ciddiyet ve gayreti görülmekte idi. (Gaspıralı, 2014: 437)

Doğruluğu ve milletini sevmeyi Danyal'a öğreten de yine annesidir. “Danyal, validesinden hem çok korkar hem çok sever idi. Doğruluğa, ciddiliğe, başladığı işi bitirmeye ve bade (sonra) millete muhabbet etmeye (milletini sevmeyi) öğreten, alıştıran hanım valide idi.” (Gaspıralı, 2014: 436) Ancak Mergube Hanım'ın okul ve eğitim konusundaki fikirleri farklıdır. Rusça eğitimden korkmaktadır. Çünkü geleneklere bağlı bir kadın olan Mergube Hanım oğlunun millî kimliğini yitirmesinden korkar. Ayrıca ona göre Rusça eğitim almış kişilerin durumu da herkesçe malumdur:

Rusça okuvdan (öğrenimden), hanımın korkusu asılsız ve bildiği nakıs (eksik) ise de malumâtına (bildiklerine) göre korkmaya hakkı var idi. Rusça okumuş beylerin, ağaların ata-baba mal ve mülkleri satılıp israf olundukları, birçok emsali ile müsbet olduğu (örnekleri ile apaçık bilindiği) ve apolet ile medal (nişan) karın toydurmadıkları (doyurmadıkları) hanıma malum olduğundan, Rus ilminden pek korkar idi; lâkin zatında (doğasında) ilim ve marifete (bilime ve öğrenmeye) düşman değil idi. (Gaspıralı, 2014: 440)

Danyal Bey'in eğitimine dair Ali Bey ve Mergube Hanım arasında süren tartışmalar sonucunda Danyal klasik batı dillerinin öğretildiği lise seviyesindeki İl Merkez Gimnazyası'na verilir ve sekiz yıl burada eğitimine devam eder. Mergube Hanım bu süreçte okumak için hevesli olan oğlunun bu isteğine ve hasretine sabırla dayanır. Bu okuldan sonra Danyal Bey hukuk fakültesini bitirir. 1870 senesinde Rusya'da yenileşme ve ıslahat fikirlerinin en ateşli zamanında hukuk fakültesini bitirdikten sonra bir süre dinlenmek için köyüne dönen Danyal Bey, Rus gençlerinin hatta kızlarının millet ve eğitim için çalışmalarından etkilenir. Bütün ömrünü ve gücünü millete harcamaya karar verir. Danyal'ın amacı Rus, Polonyalı, Ermeni aydınları ve gençleri gibi “Ya millet” diyerek kendi toplumuna hizmet etmektir. Mergube Hanım da çıktığı bu yolda oğlu için en iyi rehberdir. Danyal annesinden büyük ölçüde faydalanır:

Validesiyle ettiği müşaverelerden (annesiyile yaptığı görüşmelerden), Danyal Bey pek çok istifade ediyor (yararlanıyor) idi.

Birçok fikir ve tasavvurâtı (tasarıları), validesi tarafından muaheze ve reddolunup (eleştirilerek reddolunup) âdât ve efkâr-ı milliyeye (millî geleneklere ve düşünceye) muhalif (zıt) oldukları gösteriliyor idi. Bu mükâlemeler (konuşmalar) sayesinde Danyal'ın gözü açılıp hizmet edeceği milletin hâl ve ahvaline aşına olmadığını (durumunu bilmediğini) anladı.

Bundan böyle işe tutunmazdan evvel (işe başlamadan önce) millet arasına tüşüp (halkın içine girip) hâlini, gereğini, varını, yoğunu görüp öğrenmek lüzumuna kani oldu (öğrenmek gerektiğini kavradı). (Gaspıralı, 2014: 443)

Annesiyle yaptığı konuşmalardan Danyal Bey, aslında milletin durumunu çok iyi bilmediğini anlar. İşe başlamadan önce halkın arasına girmeye, toplumu anlamak için toplumun bir unsuru olmaya karar verir. Neticede Danyal Bey aldığı eğitimle ve annesi Mergube Hanım'ın etkisiyle milletinden, iyilikten ve doğruluktan ayrılmamış, aksine milletine olan bağlılığı ve çalışma azmi güçlenmiştir.

Huy ve ahlâk güzelliğinin, namus, edep ve daha birçok şeyin çocuğa küçük yaşlarda anne tarafından kazandırıldığına inanan Gaspıralı için insanları doğuran, büyüten, büyütürken terbiye eden kadınların topluma etkisi büyüktür. Yetiştirdiği çocukların vatana hayırlı olmasını isteyen anneler için de ilim ve bilgi şarttır. Oğlunun karakterinin ve dolayısıyla milletin geleceğinin şekillenmesinde büyük rol oynayan Mergube Hanım ise “Atanın ilmi özüne; ananın ilmi nesline” (Gaspıralı, 2008a: 303) diyen Gaspıralı için yüklendiği misyon bakımından önemli bir kadın karakterdir. İsmail Bey istediği kadın tipini “*Kadınlar*” başlıklı yazısında, kadınlar toplumda ne kadar güçlü olursa millî yapının da o kadar güçlü olacağını belirterek onları şöyle tasvir eder:

Mâlumdur ki bir milletin kadınları kavî bedenli (sağlam vücutlu), ehl-i namus (namuslu), ehl-i gayret (çalışkan) ve ehl-i ulum (bilgili) olursa bütün heyet-i millîye (millî yapı) daha kavî bedenli, namuslu, gayretli ve âlim olur. (Gaspıralı, 2008a: 288)

4.3.4.2. Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan

Kadınların sadece okuryazar değil; kimseye muhtaç olmayacak şekilde her konuda donanımlı olmalarını isteyen Gaspıralı'ya göre eğitim ailede anne rolündeki

kadın için daha da önem kazanmaktadır. Bu yüzden yazarın hikâyelerinde ve fikir yazılarında özellikle işlediği temalardan biri de annenin çocuk eğitimindeki yeridir. “Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan” ile “İvan ve Süleyman” adlı hikâyeler de Gaspıralı’nın çocukların ve toplumun geleceğinin inşasında kadının üstlendiği misyonu anlattığı diğer hikâyeleridir. Her iki hikâyede de Müslüman ve gayrimüslim anneler karşılaştırılmıştır. Çocuklarının eğitimlerini önemsemeyen, onların başarısızlığa uğramasına yol açan Müslüman anneler karşısında çocuklarının eğitime önem veren ve çocuklarının başarısını, yükselişini gören gayrimüslim anneler bu kısa hikâyelerin temelini oluşturur. Yine her iki hikâyede de iki farklı kadının çocuklarının eğitimleriyle ilgili farklı bakış açıları ve aldığı kararların sonuçları üzerinde durulur.

“Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan”da Ahmet Bey toprak sahibi varlıklı biridir. Ahmet Bey’in eşi de kendisi gibi soylu bir aileden gelmektedir. Bedros Ağa ise Ahmet Bey’in Ermeni kahyasıdır. Ahmet Bey oldukça sevilen, çevresi geniş, iyi niyetli bir insandır, fakat eğitimsizdir. Buna karşın Bedros Ağa arabacılıkla işe başlamasına rağmen Türkçe ve Rusça okuma-yazma bildiği, yani eğitilmiş olduğu için bir süre sonra Ahmet Bey’in kahyası olmuştur. İşini iyi yapan, kurnaz bir adamdır; çok para biriktirmesine rağmen etrafına bunu belli etmemekte ve daima eski kıyafetlerle dolaşmaktadır. Bedros’un Ohannes ve Mıgırdıç adında da iki oğlu vardır. Bir kız bir de erkek çocuğu olan Ahmet Bey’in oğlunun adı Cevat’tır. Aslında Gaspıralı’nın bu hikâyede üzerinde durduğu asıl konu anneler ve annelerin çocuklarına etkileridir.

Ahmet Bey’in oğlu Cevat’a, mahalle mollası Türkçe-Arapça, polis tercümanı da Rusça eğitim vermektedir. Ancak hocalar oldukça lakayttır. Çocuk da ancak istediği zaman derse katılır. Anne ve babası da oğullarını bu konuda pek fazla zorlamazlar. Ahmet Bey oğlunu uzaktaki okullara göndermek istemez. Annesine göre ise Türkçe tahsili imam olacaklar için Rusça tahsili ise memur ve papaz olacaklar için uygundur. Bu kadına göre fazla okumak mal düşkünü beyler ve kahyalar için geçerlidir. Oysa oğlu Cevat’ın ona ömrü boyunca yetecek kadar malı mülkü vardır. O yüzden oğlunun eğitime çok da ihtiyacı yoktur. Bedros Ağa’nın eşi Meryem ise Ahmet Bey’in eşinin tam tersidir. Ermenice okuma yazma ve bir miktar

da Rusça bilen Meryem kocasıyla birlikte mükemmel bir Ermeni ailesi meydan getirmeye çalışmaktadır:

Bedros Ağa'nın kadını Meryem, Ermenice pek güzel ve bir miktar (biraz) Rusça okup (okuyup) yazmak biliyor idi. Hanım, Cevat Bey'i ilim ve tahsil ile yorultmak (yormak?), zahmete koymak istemediği hâlde Meryem, gece gündüz oğullarını terbiye ve tahsil ettireceğini (okutacağını) fikreder (düşünür) idi. Bu zamanda ilimsiz, marifetsiz yol ve meydan alınamayacağını (ilerlenmediğini; mevki sahibi olunamadığını) iyi fehmlemiş (anlamış) idi. Mal ve akça dahi insana kuvvet ve kemal verdiklerini bilip, hanesini gayet hesap ile göçürüp (evini oldukça hesaplı idare edip), Bedros Ağa tıyardan getirdiğini, Meryem pek güzel idare ve hıfz ediyor (koruyor) idi.” (Gaspıralı, 2014: 452)

Ahmet Bey'in ölümünün ardından tüm varlığı oğlu Cevat'a kalır. Bedros Ağa ise kahyalığı bırakır ve ticaretle uğraşmaya başlar. İşleri iyi giden Bedros Ağa zamanla zengin olur. Bedros Ağa ve Meryem çalışan, hesabını bilen, tutumlu aynı zamanda da çocuklarının eğitimine gereken önemi veren bir ailedir. Oğulları Ohannes ve Mıgırdıç'ın eğitimleri için anne ve dedelerinin gayretinin yanısıra babaları Bedros Ağa da tüm kazancını harcamaktadır. Lise eğitimini tamamladıktan sonra üniversiteye gönderilen çocuklar burayı da başarıyla bitirirler. Ahmet Bey'in karısı ise Meryem ve Bedros Ağa'nın eğitime verdikleri bu önemi anlayamaz. Eğitimi çocukları yakmak olarak görür: “Aman Meryem! Bu ne bitmez okum (okuma) oldu! Biçareleri okum (okul; eğitim) ile yaktınız?” (Gaspıralı, 2014: 454) Cevat'tan üç gün bile ayrılamayacağını ayrılırsa dünyanın başına yıkıldığını söyleyen ve Meryem'e çocuklarının hasretine nasıl dayandığını soran Ahmet Bey'in karısına Meryem'in verdiği cevap ise saygılı olmakla beraber biraz da ironiktir ve Meryem'e göre Cevat adam olamamıştır:

Ne yapalım hanım, bu zamanda ziyade okumayan adam olamıyor... Sağ olsunlar da okusunlar... Siz böyle terbiye olmuşsuz, efendim... Evet, bizler gibi olmayacaksınız... Naz ve merhametiniz bizlerden ziyadedir (daha çoktur). (Gaspıralı, 2014: 454)

Nitekim hikâyenin ilerleyen kısımlarında Meryem haklı çıkar ve Cevat Bey babasından kalan malı mülkü yönetemez. Zaten vefatına kadar malın üçte ikisini Ahmet Bey yok etmiştir. Geri kalan malı da oğlu Cevat, babası kadar bile idare

edemez. Zevk ve sefa düşkünü Cevat Bey annesiyle beraber yoksulluk içinde kalır. Yazar'ın babası Ahmet Bey ile oğlu Cevat'ı karşılaştırdığı satırlar ise dikkat çekicidir ve Gaspıralı'ya göre Cevat eğitim alsaydı durum bundan daha farklı olurdu:

Vakıan (gerçekten de) merhum Ahmet Bey, Rus ve Frenk tarzında pek okumuş ve malumâtlı değil ise de şan sahibi ve istikametli (tutarlı), sözünde sabit ve salim (sözünün eri) bir hanedan (soylu) idi. Cevat Bey, pederi gibi fûnun ve terbiye-i cedideden (bilimler ve yeni ahlaktan) bîbehre kaldığı hâlde (nasibini almadığı için), pederinin sebat ve istikametini ve şanını ziyade aşağı düşürmüş idi. Ahmet Bey, hiç yalan söylemez bir bey idi. Sözüne herkes amel eder (uyar) idi. Cevat Bey, bazı yalan söylemeğe tenezzül ettiğinden sözüne emniyet edilmiyor (güvenilmiyor) idi. Ahmet Bey, hiç bir vakit şanından aşağı (kendine yakışmayan) iş etmiyor idi. Cevat Bey, muhalif-i şan ve şöhrat (adına ve şöhratine yakışmayan) işlerde bulunuyor idi. Ahmet Bey “şarap haramdır” deyü içmez idi. Cevat Bey “haramdır” deyü içer idi. Ahmet Bey yalnız “hanedanlığı” (soyluluğu) ile gururlanır idi. Cevat Bey, hem beyzadelik ile mütekebbir (kibirli) hem kendini bilici ve “malumâtlı” (bilgili) zanneder idi. Çünkü pederi kâğıt oyunu (kumar) bilmez idi. Cevat öğrenmiş idi: Aktris (artist bayanlarla) ve oyuncu kızlar ile ünsiyet (yakınlık) edip şampanya içer idi. Nizamât-ı devletten (devletin yasalarından) beş-on madde görüp hıfza almış (ezberlemiş) idi! Bunlara göre kendini ehl-i hukuktan (hukukçu) zanneder idi.” (Gaspıralı, 2014: 455-456)

Cevat Bey her ne kadar zengin bir ailenin kızı ile evlenmişse de onların da Cevat'tan pek farkı yoktur: “Pek büyük düğünler edip aldığı haremi (karısı) zengin bir beyzade evladından ise de gelin hanımın pederi (babası) ve karındaşları, mal ve mülkü bitirmeye pek gayret ettiklerinden Cevat Bey'e bu taraftan dahi fayda olamayacağı malum idi.” (Gaspıralı, 2014: 455) Yazarın bu bilgiyi vermesi bizce pek tesadüfî değildir. Cevat Bey babasından kalma malı mülkü har vurup harman savurmada bir istisna değildir. Diğer zengin Müslüman ailelerin de aynı şekilde davrandığı bu örnekle okuyucuya aktarılmaktadır.

Her şeyini kaybeden Cevat Bey, annesi ve karısını da alır; küçük bir eve yerleşir. Annesinin ve eşinin mücevherlerini satarak gününü geçiren Cevat her gün sarhoş gezer. Baba dostu olan belediye başkanı kendisini tercümanlık görevine alırsa da onu işten çıkarmaya mecbur kalır. Annesi ise içine düştükleri bu durumu “idaresizlikten ve israftan” diye değil, “günahımızdandır” diye cehaleti cehaletle yorumlar. Burada da olduğu gibi kader ve tevekkül fikrinin İslam âleminde yanlış

yorumlanması Gaspıralı'ya göre Müslümanları tembelliğe itmiştir. Gaspıralı *Belâ-yı İslâm*'da da emek ve gayret gösterilmeden her işi Allah'a bırakmayı ve bunun sonuçlarını hikâyenin eksenine oturtur. "Gelir bir gün, gün doğar" (Gaspıralı, 2014: 475) ümidi ile her işi Allah'a bırakma ve tevekkül fikrinin yanlış algılanması Gaspıralı'nın bir başka hikâyesi "İvan ve Süleyman" da tekrar karşımıza çıkacaktır.

Cevat Bey ve annesinin düştüğü zor durumu annesi Meryem'den öğrenen oğlu Ohannes, Cevat Bey'i yanına çağırır ve kendi yazıhanesinde ona tercümanlık görevi verir. Bedros'un diğer oğlu ise mahkeme üyesi olmuştur. O da annesi Meryem vasıtasıyla Cevat Bey ve ailesine hediyeler gönderir. Bir zamanlar yardım veren el, artık yardım almaya muhtaç olmuştur. Bedros Ağa ve çocukları ise çevrede sözü geçen, itibarlı ve varlıklı kimseler haline gelmiştir. Hikâye Gaspıralı'nın "Biçare valide (zavallı anne) oğluna bakıp ağlar idi; tedbirli Meryem, oğullarını görüp ferahlanıyor (sevinir) idi." (Gaspıralı, 2014: 457) cümleleriyle biter ve âdetâ okuyucuya ibret dersi verir. Her iki annenin de eğitim konusundaki farklı tutumları farklı sonuçları doğurur. Takındıkları tavrın neticeleri hikâyenin sonunda yazar tarafından verilir. Cevat Bey'in annesi oğlunun eğitime destek vermeyerek kötü sonu hazırlar. Meryem ise çocuklarının eğitimi için elinden gelen her şeyi yapar ve onlara iyi bir gelecek hazırlamaya çalışır. Çünkü o, iyi geleceğin anahtarının eğitim olduğunun farkındadır. Kadın eğitiminin çocukları üzerinde inanılmaz etkilere sahip anne için ne kadar gerekli olduğunu Gaspıralı bu hikâyesiyle ve ibretlik sonla okurlarına anlatmaya çalışmıştır. Diğer bir husus Bedros Ağa ve Meryem'in Ermeni olmasıdır. Gayrîmüslim ailenin çocuklarının eğitime verdiği önem neticesinde yükselişini ve Müslüman ailenin tam aksi tavır neticesinde çöküşünü konu alan "Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan" adlı hikâyede Gaspıralı kendi toplumunun eleştirisini yapmıştır.

4.3.4.3. İvan ve Süleyman

Gaspıralı'nın kendi toplumunu eleştirdiği bir başka hikâyesi de "İvan ve Süleyman" dır. İvan ve Süleyman birbirine komşu iki ailenin çocuklarıdır. İvan'ın annesi Marya Kadın ve Süleyman'ın annesi Halime Hanım sevgi dolu, merhametli,

şefkatli anneler olup çocuklarını en iyi şekilde terbiye etmeye çalışmaktadırlar. Komşu oldukları için de çocuklar birbirleriyle görüşüp dostluk ederler. Her iki çocuğun da babası yoktur ve hemen hemen benzer özellikler taşıyan bir ailede büyümüşlerdir. İvan ve Süleyman aynı şartlardaki evlerde yetişmelerine rağmen aralarındaki en büyük farklılık aldıkları eğitim olacaktır. İvan ve Süleyman sekiz yaşına geldiğinde Süleyman mektebe, İvan Rus okuluna verilir. İvan okuma-yazmayı, hesap yapmayı öğrenir ve İncil'i anlayarak okur. Süleyman ise mektepte bir sene alfabe ile uğraştıktan sonra Kur-an'ı üç defa hatmettiği halde anlamından habersizdir:

Sekizer yaşına geldikte, bunları “tahsil-i uluma” koydular (ilkokula okumaya gönderdiler). Süleyman mektebe ve İvan, şkolaya (Rus okuluna) verildi. “Ulûma” (öğrenime) devam dört sene sürdü. İvan, okuyup yazmak ve hesap öğrendi, İncil'i anlamaya muktedir oldu (İncil'i anlamayı başardı); mektup yazmaya, defter tutmaya bildi (mektup yazmayı, defter tutmayı öğrendi). Süleyman ise, bir sene elifba (alfabe) ile uğraştıktan sonra üç senede üç defa Kelâm-ı Kadim'i (Kuran'ı) hatmederek “Bu çocuk artık bildi, maşallah!” ile mektepten alındı. Yazı bilmezdi, hesaptan hiç; üç defa hatmettiği Kitab-ı Mukaddes'in (kutsal kitabın: Kuran'ın) birinci sahifesinin birinci satırının bile manasından (anlamından) haberi yok idi. Bildirmediler (öğretmediler) ki... (Gaspıralı, 2014: 459-460)

Gaspıralı'nın bu satırlardaki “*Bildirmediler ki*” ifadesi Müslüman okullardaki eğitim sistemine yönelttiği eleştirinin özüdür ve bu okullarda çocuklara hiçbir şey öğretilmediğinin ifadesidir. Oysa Marya Kadın ve Halime Hanım'ın çocuklarından beklentisi vardır:

Böylece çocuklar on ikişer sinnine (yaşma) geldiler. Fena çocuklar değil idiler. Marya Kadın İvan'a, Halime Hanım Süleyman'a bakıp ferahlanıyorlar (seviniyorlar) ve en ciddî ümitlerini bunlara bağlıyorlar idi. Birkaç senelerden (birkaç yıl sonra) bunlar adam olacaklar ve kendilerini ve validelerini rahat ve mesut (mutlu) edecekler idi... Hoş ümitler ile bir sene daha geçti. İvan ile Süleyman on üçer yaşı buldular. (Gaspıralı, 2014: 459-460)

Çocuklar on üç yaşına geldiği zaman Mısır'da ticaretle uğraşan Fransız Mösyö Bardo bir gün şehre gelir. Şarklıları seven ve güvenen Mösyö Bardo yanında çalıştırmak üzere İvan ve Süleyman'ın annesiyle görüşür. Ayrıca teorik ve pratik bilimler ile ticaret usulünü de çocuklara eğitim olarak verdireceğini söyler. Başlangıçta her iki anne de buna razı olmaz ve çocuklarını uzaklara göndermek

istemezler. Ancak İvan'ın annesi akrabalarının da ikna etmesiyle çocuğunun istikbali için onu Mısır'a göndermeyi kabul eder. Halime Hanım ise Süleyman'ı göndermez ve Süleyman, Ahmet Ağa'nın hanında kahveci olarak boğaz tokluğuna çalışmaya başlar. Annelerin bu farklı davranış şekillerinin altında dinî inançlarının etkisi vardır. Hristiyan anne, *“Burada olan Cenab-ı Hak, Mısır kıt'asında (ülkesinde) da vardır”* diye düşünürken Müslüman anne, *“Kısmeti veren Cenab-ı Hak'tır, verecek ise burada da verir”* fikrinde hareket eder. (Gaspıralı, 2014: 459-460) Aslında Müslüman anne Halime Hanım'ın düşüncesi İslâma aykırıdır. Kader ve tevekkül fikrinin yanlış yorumlanmasından ileri gelmektedir. İslam dininde önce çalışma ve gayret, elinden geleni yaptıktan sonra Allah'a tevekkül fikri vardır.

Annelerin aldığı bu kararın sonucunda İvan Mısır'a gider, Süleyman ise kalır. Bir yıl sonra İvan annesine ayda bir lira göndermeye başlar. Annesi bu paralarla birinci yıl iki, ikinci yıl üç inek alıp “mükemmel” bir sütçü olur. Süleyman kahvecinin yanında önce boğaz tokluğuna bir yıl, sonra da altmış kuruş aylıkla çalışır; ama bu para kendilerine yetmez. Halime Hanım oğlunu Mısır'a göndermemekle hata ettiğini kabul etmek yerine *“kısmet bu imiş”* diye teselli bulur ve o da Cevat Bey'in annesi gibi cehaleti cehaletle yorumlar. Oğlunu evlendirme muradını göremeden bünyesi aklıktan zayıf düşen anne, bir süre sonra bu zor şartlar altında ölür. Bu sırada İvan Mısır'da Arapça, bir miktar Fransızca ve İngilizce öğrenir. Mösyö Bardo'nun vekili olarak seyahatlerde bulunur. Annesini ziyarete geldikçe dostu Süleyman'ı da görür, ona hediyeler getirir. O artık herkesin dilinde “İvan Çelebi” olmuştur. Süleyman ise geçim sıkıntısı çekmeye devam eder, para biriktiremez ve yaşına hürmeten “Kahveci Süleyman Ağa” diye anılır. “Valideciğim müsaade buyurmuş olsa idi (anneciğim izin verseydi) belki ben de şimdi bir tüccar vekili olup kül ve kömür karıştırmaz idim. Hayır ola.” (Gaspıralı, 2014: 459-463) diyen Süleyman, annesi Halime Hanım'ın yanlış kararlarının kötü sonuçlarını yaşamaktadır.

Süleyman'ın hayatını etkileyen hikâyedeki bir diğer kadın, eşidir. Bir kez de Süleyman ve eşini Mısır'a götürme teklifi İvan'dan gelir. Süleyman yaşadığı geçim sıkıntısından yılgın İvan'ın iş teklifine sıcak bakar. Akşam eve döndüğünde bu durumu karısına açar, iş teklifini duyan karısı sevinir. Başlangıçta “Allah versin, pek güzel efendim. Ömrünüzün sonuna kadar kahveci kalacaksınız (kalacaksınız), böyle

güzel bir iş bulacağınızı bekliyorum idim.” diyen kadın, işin Mısır’da olduğunu öğrenince “Aman efendim, siz şaşırdınız mı nedir? İnsan hazır işini bırakır da kalkar Mısır’a gider mi? Ben zannettim ki mağazanız buradadır.” (Gaspıralı, 2014: 464-465) şeklinde tuhaf bir savunma mekanizmasına geçer. Karısının akrabaları da karısıyla bir olup Süleyman’ı Mısır’a gitmekten vazgeçirirler. Kahveciliğe devam eden Süleyman güçlkle geçimini sağlar ve hikâye -devamı olduğu söylenmesine rağmen- burada son bulur.

Bir toplumun kalkınmasında ve geri kalmasındaki en önemli unsur ve toplumdaki değişimin en belirgin göstergesi kadındır. Bunun bilinciyle Gaspıralı, çocuklarının kararlarını ve dolayısıyla geleceğini etkileyen annelerin toplumun inşasında ne kadar önemli olduğunu bu hikâyesiyle de ortaya koymuş olur. Burada dikkat çeken iki husus vardır: Biri eğitilmiş nesiller için kadının eğitilmesi meselesi ve annelerin çocuklarının eğitime önem vermesi gerektiği, diğeri ise Müslüman annelerin hayata bakışı ile gayrimüslim annelerin hayata bakışı arasındaki farklılıktır.

Edebî eserlerinin dışında İsmail Bey’in fikir yazılarının toplandığı kitapta kadın eğitimi ve kadının anne rolü üzerinde durduğu iki küçük hikâyesi daha vardır. Gaspıralı bu kısa hikâyelerini beş bölümden oluşan “*Kadınlar*” başlıklı yazısının sonuna eklemiştir. “Bir kızın terbiyesi iki oğlanın terbiyesinden efdaldır.” (Gaspıralı, 2008a: 300) cümlesiyle başlayan “*Hacının Feraseti*” adlı ilk hikâyede Müslüm Babay’ın Celal, Sabit ve Cemil adındaki üç oğlunun başından geçenler anlatılır. Zengin ve rahat bir yaşam süren bu ailenin büyük oğlu Celal Efendi, babası vefat ettikten sonra Hac niyetiyle yola çıkar ve uzun süre dönmez, uzak ülkelere seyahat eder. Dünyanın haline ibret gözüyle bakan bu adam, her gördüğünü akıl ve vicdan süzgecinden geçirip neyin faydalı neyin zararlı olduğuna karar verir. Hacı Celal Efendi sekiz yıl sonra vatanına geri döner ve kardeşleri tarafından muhabbetle karşılanır. Bu geçen zaman içerisinde Sabit ve Cemil kardeşler evlenip yuva kurmuşlardır. Her ikisinin de birer oğlu olmuştur. Celal Efendi her iki çocuğu da görür görmez dizine oturtur, sever, okşar, onlarla konuşur ve onlara uzak memleketlerden getirdiği hediyelerden verir. Akşam yemekten sonra Celal Efendi kardeşlerine eşlerinin iyi bir anne olduklarını söyler ve “*maşallah*” diyerek ömürlerini hep böyle geçirmeleri dileğinde bulunur. Kardeşleri, gelin hanımları hiç

görmeden buna nasıl karar verdiğine şaşırır. Hacı Celal Efendi bu sözlerinin kuru bir övgü olmadığını söyler ve anneler hakkındaki hükmünün nedenini açıklar. Çocukların temiz olmasının annelerinin de temiz ve marifetli olduğunun, bu zenginlik içinde kıyafetlerinin basit olmasının ise annelerin müsrif olmadığını göstergesi olduğunu söyler ve çocuklara bakıp annenin hâlini anlamamanın mümkün olduğunu sözlerine ekler. (Gaspıralı, 2008a: 300-302) Bu kısacık hikâyede Gaspıralı, annenin çocuğun üzerindeki etkisinin ne kadar büyük olduğunu vurgular.

“Kadınlar” başlıklı yazısının ilk bölümü *Yarım Dünya*’da Gaspıralı huy ve ahlâk güzelliğinin, edebin ve daha birçok şeyin çocuklukta anne tarafından kazandırıldığını söyler. *Yarım Dünya*’nın giriş kısmında “Her haneye bir kadın nasıl lazımdır/ her kadına ilim şöylece lazımdır” (Gaspıralı, 2008a: 287) sözü Gaspıralı’nın kadın eğitime ne kadar önem verdiğinin göstergesidir. Bu bölümün devamında İsmail Bey’in üzerinde ısrarla durduğu konu yine eğitimidir. Toplum bir bütün olarak kabul edilirse bu toplumun yarısı kadınlardan oluşmaktadır. Gaspıralı’ya göre bir milletin kadınları cahilse o zaman toplumun yarısı da cahil demektir. Kadınlar cahilse onların elinde yetişecek yeni nesiller de cahil kalacak demektir. Çünkü çocuk hayatının ilk on iki senesinde annenin etkisi altında kalır ve bu etki çocuğun hayatında bir ömür boyu devam eder:

İnsan, doğduktan on-on iki yaşlarına kadar kadın elinde, kadın nüfuzunda (etkisi altında) ve terbiyesinde bulunur. Şu on-on iki senelik tesirât bütün ömür boyu hükmeder. İnsan ve insaniyet, balalıkta yasalır (çocuklukta oluşur) Sonra tahsil ve talim edilen(öğrenilen) ilim, hüner ve sanayidir (sanatlar, zanaatlardır). (Gaspıralı, 2008a: 289)

Gaspıralı’nın kadın eğitiminin gerekliliği ve önemi üzerinde duran bir diğer kısa hikâyesi “İki İmam” adını taşır. Çin’deki Gansu ve Sinanko vilayetlerinde yaşayan Müslümanların başına gelenlerin anlatıldığı hikâyede her iki vilayetin de dinî lideri kabul edilen birer imamı vardır. Gansu’da Müslüman halkın nüfusu çoğunlukta olmasına karşın Sinanko’da daha azdır. Bu iki vilayet arasındaki en büyük fark imamların zihniyet farklılığıdır. Gansevî imamı, halkını kız ve erkek çocukların eğitim almaları konusunda teşvik eder. Çocuklar başka bilimlerden çok fazla haberdar olmasa da dinî bilimlere aşinadırlar. Sinanko imamı ise tam tersine kadın-kız okumak bilse kötülüğe sebep olur korkusuyla onların çok az şey bilmelerine müsaade eder ve kızların eğitimine rıza göstermez, halkı da bu yönde

teşvik eder. Halk da imamın sözünü Allah emri zannedip her işini onun sözüne göre yapar. Bunun sonucunda “Gansu müslimleri âlime olmuş, Sinanko Müslimleri cahile kalmışlar” (Gaspıralı, 2008a: 304)

Hikâyenin devamında bir gün Çinli bir çobanın sürüsünden kaçan bir domuz camiye girer. Caminin bekçisi hayvanı görünce taş atar, taşın acısıyla bağırarak domuzun sesini duyan çoban cami avlusuna gelir ve bekçiyle aralarında kavga çıkar. Bunların sesini duyan Çinliler ve Müslümanlar caminin avlusuna akın ederler. Meseleyi anlamaya zaman kalmadan cami avlusunda daha büyük bir kavga çıkar. İki taraf olan Çinliler ve Müslümanlar arasındaki çatışma büyür ve bir savaşa dönüşür. Kısa bir zaman sonra Gansu ve Sinanko Müslümanları da savaşa dahil olur ve Çinlilere karşı ayaklanır. Çin askerini ve valilerini kaçırmaya mecbur ederek kendileri bir hükûmet kurarlar. Bunu duyan Çin padişahı bu bölgenin yönetimini ele geçirmek için buraya asker sevk eder ve ilerleyen zamanlarda tekrar böyle bir durumla karşılaşmamak için kadın-kız ve çocuktan başka bütün Müslümanların öldürülmesini emreder. Bunun üzerine vilayetleri istilâ eden Çin askerleri tüm Müslüman erkekleri katleder ve kadınları esir alır. Katliamdan kurtulan kız ve erkek çocuklar bundan sonraki süreçte anneleri tarafından yetiştirilir. Eğitimli annelerin çocukları İslamiyeti annelerinden öğrenirken cahil annelerin çocukları ise İslamiyetten habersiz büyür ve sonunda da Çinlilerin dinini benimser. Bunun sonucu olarak İslamiyet Gansu’da yeniden ilerleyip gelişirken Sinanko’da sönüp gider.

Hikâyenin başlangıcında “*Atanın ilmi özüne/ Ananın ilmi nesline*” diyen Gaspıralı, iki imamdan hangisinin daha büyük ve iki yoldan hangisinin daha doğru olduğunu bu olayın sonuçlarıyla ispat eder. “Analara ilim, bilgi ve hüner gerekmez deyü kim söyleyebilir?” diyerek kadın eğitiminin ne kadar gerekli olduğunu tekrar vurgular ve hikâyesini sonlandırır. (Gaspıralı, 2008a: 305)

4.4. TÜRK -İSLAM DÜNYASINDA ve AVRUPA'DA EĞİTİM

4.4.1. Kırım'da Eğitim ve Tatarların Eğitim Durumu

Gaspıralı'nın yaşadığı dönemlerde Kırım'da eğitim, tamamen Kırım-Tatar kaynaklarından karşılanan sıbyan mektepleri ve medreselerde verilmekteydi. Geleneksel tarzda eğitim veren sıbyan mektepleri dinî esaslara dayanan ilkokul mahiyetindedir. Bu mektep ve medreselerde eğitim ücretsiz olup geliri vakıf kaynaklarından ya da Müslümanların yaptığı bağışlardan sağlanır. Asıl amaç çocuklara Kur'an-ı Kerim'i ve İslamî esasları öğretmektir. (Kırımlı, 2010: 27) Hakan Kırımlı'nın da ifade ettiği bu durum Gaspıralı'nın *Rusya Müslümanları* başlıklı yazısında şöyle yer almaktadır:

Her bir Müslüman cemaati, cemaat veya vakıflar tarafından yönetilen mektep ve camilere sahiptir. Müslüman mektebi, cemaate çok sıkı bağlıdır ve aile mektebine ilave olarak hizmet etmektedir. Bu aile mektebinde çocuk beşikten itibaren İslam ruhuna uygun terbiye içinde anne ve babanın karşı konulmaz etkisi altındadır. Şöyle ki 7-8 yaşlarındaki bir çocuk, çok güçlü, herhangi bir gözlemciyi şaşırtacak derecede İslamî ve kavmî mayaya sahiptir; onlarca cemaatin, Müslümanların tüm bilgi kaynaklarının toplandığı ve içinden kadılar, mollalar, ahundlar, öğretmenler ve genelde âlimlerin yetiştiği bir medresesi vardır.

Ahlakî olarak Kur'an-ı Kerim'le, maddi olarak ise cemaat ve onun ahrette ödüllendirilmeye ümit besleyen zengin üyeleri tarafından desteklenen bütün bu kurumlar ve konulan sosyal kurallar, aralıksız ve yorulmadan yıldıan yıla işlemektedir. (Gaspıralı, 2008a: 104)

Gaspıralı'ya göre İslamiyet öncelikle iki şeyi gerektirir: Biri tahsil, diğeri ibadet.* Müslüman olan her yerde tahsil için mektep, ibadet için cami bulunur.

* Gaspıralı'ya göre İslam dini medenileşmenin yolundaki engel değil; aksine ilerleme ve medenileşmenin kaynağıdır. “Evvelce görülmüş terakkimizin belki baş sebebi ve muharrikidir. Dinimiz bir kanun-ı mukaddestir ki ‘cümleiniz çalışınız’, ‘cümleiniz okuyunuz’, ‘cümleiniz tedbir ve sînâât ile yaşayınız’ kaidelerini âmirdir.” (Gaspıralı, 2008a: 363)

Darürrahat'ta, Emir Hazretleri, Molla Abbas ile sohbetleri sırasında ilim ve sanat öğrenmenin İslam'ın bir gereği olduğunu bunun yine Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin sözlerini örnek göstererek anlatır. Emir İslam dünyasında görülen geri kalmışlığın bu gerçeğin göz ardı edilmesinden

Müslüman toplumda her köyde, her caminin içinde ya da yanında bir mektep vardır. Sıbyan mekteplerinin sayısı çoktur, fakat bu mektepler eski usûlde. Sadece dinî eğitim verilmektedir ve ortak bir müfredat olmadığı gibi öğrencileri hayata hazırlayacak yeterlilikte de değildir. Öğretmenlik yaptığı yıllarda mekteplerin hâlini yakından gören İsmail Bey, bu durumu kendine dert edinir; hatta “Mebadi-i Temeddün-i İslâmiyân-ı Rus” başlıklı yazısında bu yüzden geceleri uykularının kaçtığını bile ifade eder:

Müslümanların her karyesinde birer mektep bulunuyor idi... Lâkin geçmiş zamanlarda bu mektepler yeterlik ve kâfi olmuşlar ise de bu zamana göre muhtac-ı ıslâh bir hâlde oldukları, herkesçe teslim edilmek lâzımdır.

Birkaç seneler muallimlik ettim; şkola ve mektep ahvaline aşına oldum. Biçare sıbyanın beş-altı seneler, günde altı-yedi saat mektepte rahle önünde sallanıp yalnız Arabî ibare çıkarmaktan gayri bir şey hasıl edemediklerini ve yazıdan, ilm-i hâlden ve saireden mahrum kaldıklarını görüp açık ve teessüften uyuklayamadığım geceler çok olmuştur. (Gaspıralı, 2008a: 251)

“Frengistan Mektupları’nda” Avrupalıların yanında kendini bilgi bakımından on yaşındaki bir Fransız öğrencisi derecesinde gören Molla Abbas’ın, *Darürrahat Müslümanları*’nda kadı ile aralarında geçen konuşma, Taşkent’teki çocukların aldığı ilk eğitim ve öğretimin yetersizliğini ifade etmesi bakımından önemlidir:

Kadı Efendi bana çevrilip:

- Siz nerede ilim tahsil kıldınız, dedi.
- Taşkent’te, medresede 12 sene ders baktım, dedim.
- Nice fen tahsil ettiniz?
- Arabî, Farsî, sarf, nahiv, beyan, bedi, lügat, mantık ve tefsir.
- Daha (başka) ne okudunuz?

kaynaklandığını ifade eder. Her türlü ilim ve sanatı öğrenmek Müslümanlara mahsusken bu ‘yüce kural’ terk olunmuştur. Bu hâl ise çöküşün başlangıcıdır: Bu asırda görülen haraplık; seyahat, ticaret, kesp ve kâr meydanlarında ehl-i İslam, Efrence (Avrupalılara) mağlup düştüğü, yalnız bu âcizliğin semeresidir (sonucudur). Eğer ehl-i Türkistan göz açıp, dünya görüp, hâb-ı gafletten turmaz (gaflet uykusundan kalkmaz) ise ve bir nerse (şey) bilmediklerini fehmedip (anlayıp), bilmeye gayret etmezler ise azar azar mal ve servet, kesp ve ticaret ziyade bilici, ziyade kemalâtlı (daha çok bilen, usta), olan halklara geçeceği tabî bir hâldir. Bu hâl ise küllî inkırazın mukaddimesidir (bütünüyle çöküşün başlangıcıdır). (Gaspıralı, 2014: 268)

- Artık okuduğum yok (başka bir şey okumadım). Bizim medreselerde ulum-ı edebiye ve şer’iyeden maada (edebiyat ve din bilimlerinden başka) fûnun tedris olunmuyor (bilim okutulmuyor).

- Acayip! 12 yıl tahsilde kalıp (öğrenip görüp) hesap, hendese (geometri), hikmet-i tabiiye (fizik), tarih ve bu misilli fûnun (buna benzer bilimler) görmediniz mi?

- Hayır, efendim, görmedim.

- Belki ulum-ı sınaiyeden (sanayi bilimlerinden), tıp, mühendislik, kimya ve mimarlık tahsil etmişdiniz?..

- Hayır, efendim, ancak Fransız ülkesinde bir nice fûnundan (bazı bilimlerden) ders aldım...

....

- Sizi kim terbiye etti?

- 10 yaşıma gelinceye kadar merhume anam elinde idim, sonra medreseye düştüm. Terbiyem ve bildiğim bu yüzdendir, efendim.

- Hoş (pekiyi), terbiyeniz neden ibarettir?

Hazret... Bizim yurdumuzda sıbyana (küçük çocuğa) aş verirler, giyim verirler, bazı sögerler, bazı horlar ve döğerler, bazı okşar ve severler, eğlendirir nazlandırırılar... Terbiyemiz böyle hâsıl olur. (Gaspıralı, 2014: 233)

Gaspıralı, Müslüman toplumda verilen eğitimi bir başka hikâyesi “Gündoğdu”da “Eski zamanın sıbyan mekteplerinde (ilkokullarında) “ilm-i din” (din bilimi), Kur’an okumak ile beş farzı bilmekten ibaret idi. Yazı, hesap (matematik), mufassal (ayrıntılı) ilmihâl, imlâ ve saire ders edilmek (okutulmak) âdet değil idi.” (Gaspıralı, 2014: 438) cümleleriyle anlatır.

Öğretmenlik yaptığı sırada mektep ve medreselerin durumunu yakından gören İsmail Bey, birçok yazısında da mekteplerin bu durumunu ve Rusya Müslümanlarının Rus hükûmeti tarafından cehalete terk edildiğini dile getirmiştir. “Mektep ve medreselere karşı Rusların tavrı genellikle küçümseyen bir kayıtsızlık veya ilgisizlik şeklindeydi. Bunların Rus idaresine yönelik bir tehdit teşkil etmediklerinden başka, Müslüman ahaliyi pasifize ettikleri için yararlı oldukları dahi söylenebilirdi.” (Kırımlı, 2010: 31-32) diyen Hakan Kırımlı’ya göre bu okullar Rus denetiminin dışında kalan ‘yegâne önemli müesseseler’dir. Bu açıdan Rus hakimiyetinden ve çocuklarının Ruslaşmasından korkan geleneksel kitle için bu okullar, millî kimliklerini koruma içgüdüsünün bir yansımasıdır. Rus okullarına ve

Rusça öğrenmeye karşı gösterilen direnç, mekteplerde pozitif bilimlerin okutulmaması, çağın ihtiyaçlarını karşılayan, çocukları hayata hazırlayan eğitim anlayışının olmaması, eski usûllerle eğitime devam edilmesi bir süre sonra Tatar halkının kendi kabuğuna çekilmesine ve doğal olarak dış dünyaya uyum sağlayamamasına sebep olur. Tatarların kavmî dayanıklılığını ve Rus dilini öğrenmeye karşı gösterdikleri direnci yazar şu cümlelerle ifade eder:

Rus kitleleri içerisinde asırlık birlikte yaşayışa rağmen Tatar-Müslüman çizgilerini hiç kaybetmemişlerdir ve onlar arasında Rus dilinin yayılması nispeten çok azdır, o da erkekler arasında. Müslüman kadınlara gelince, onlar, çok nadir istisnalar dışında Rusça hiç konuşmazlar. (Gaspıralı, 2008a:105)

Gaspıralı *Rusya Müslümanları* adlı eserinde Müslümanların eğitime bakışını ve Rus-Tatar okulları konusundaki düşüncelerini şöyle ifade eder :

Müslüman Allah kitabından (Kur'an'dan) başka kitap, ilâhiyattan başka ilim tanımaz. Coğrafya, tarih, matematik vs.den hiç anlamaz. O Rus okulunun –mektep, gimnaziya ve başkalarının- Rus medresesi olduğuna inanıyor. Bir hâlde ki onun kendi mektep ve medresesi vardır ve papaz yahut hâkim değil, molla yahut kadı olmak arzusundadır; bu durumda ne Rus okulu ne Rus kitapları onu ilgilendirmez, hatta cahilliğinden dolayı onlardan biraz korkar. (Gaspıralı, 2008a:112)

İsmail Bey'e göre Müslümanlar için kim tarafından yönetildiği fark etmez. Önemli olan onun dinî ve sosyal hayatının engellenmemesidir. Yine *Rusya Müslümanları* 'nda kendi toplumunu şu cümlelerle eleştirir:

“Kendisine ait olmayan hiçbir şey onu ilgilendirmez. Onun bilgi, alışkanlık ve inanç çerçevesine girmeyen şeyler ona yabancısıdır ve gerekli değildir. Hayatın bütün hadiseleri, aklın ve kalbin bütün meseleleri için o, tecrübenin, tenkidin ve bilimin yardımına muhtaç değildir. Hayatın ve ölümün tüm soruları karşısında bunların yerini hiç değişmeyen cevap ve emirleriyle ebedî Kur'an alır.” (Gaspıralı, 2008a:100)

“Müslüman ahali düşünüyor: Kendi mektebimiz olduğu hâlde Rus okulu bize neden lazım olsun? Kur'an varken Rus kitabı neyimize lazım? Lahanalar, ağaçlar, atlardan söz eden kitaba inanılır mı?” (Gaspıralı, 2008a:70) sözleriyle Gaspıralı Tatar Müslümanlarının Ruslara soğuk ve mesafeli durmasını ve dış dünyadan

kendini soyutlamasını eleştirirken bu durumun İslam'ın ruhu ile açıklanmasına karşı çıkar.

Gaspıralı'ya göre mektep ve medreselerde eğitim için geçen zaman boşa harcanmaktadır. Başka bilimleri ya da farklı dilleri öğrenmek bir yana beş yıllık mektepli daha bir mektup yazmayı ya da doğru düzgün namaz kılmayı bile becerememektedir:

Zaman-ı tahsil fevt olunuyor (eğitim zamanı boşa harcanıyor): Hünar, kemâlat, lisan-ı Rus ve saire tahsili kayda kaldı ki beş senelik mektepli, dürüst namaz kılmaya ya da bir bet mektup yazmaya muvaffak olamıyor idi. Bu derde bir devâ (ilâç) lâzım idi. Malûmât-ı diniyeyi (dinî bilgileri) az zamanda oldukça mükemmel tahsil edip bade (sonra) dünyamız için zarur olan (gerekli) hünar (sanat, zanaat), lisan ve malûmâtı peydaya (dil ve bilgileri edinmeye) yol bulmak gerek idi. (Gaspıralı, 2008a: 256)

Müslüman halkın eğitim durumu sadece Kırım'da değil, tüm Türk-İslam dünyasında aynıdır. Darürrahat'ta “bilimlerle şeref kazanmış bir ülke ve âlimler bahçesi olan” Buhara'nın medreselerinde bütün bilimlerin okutulup okutulmadığını soran köyün imamına Molla Abbas'ın “...din ve şeriattan maada (başka) fen ve ulum tahsil olunmuyor.” (Gaspıralı, 2014: 223) cevabı Buhara'da eğitimin niteliğini ortaya koyar. İmam ise bu durum karşısında şaşkınlığını gizleyemez:

“Sizin diyarlarda tabip, kimyager, mimar ve mühendis gerek olmuyor mu? Sizin hanlar ve hükûmetler idare-i mülk (ülke yönetimi) ve devlet için umur-ı idareye (yönetim işlerine), fûnun-ı mâliyyeye (malî bilimlere), mahir memurlara ve törelere hacet görmüyorlar mı (soylulara ihtiyaç hissetmiyorlar mı)? Senin sözüne göre medreselerde ulum-ı diniyeden (dinî ilimlerden) maada (başka) bir fen tahsil olunmayıp, tıp, hendese, kimya, hikmet-i tabiiye, ilm-i servet ve gayri... Bu gibi fûnundan ders olunmayıp, ehl-i ruhanîden maada (din adamlarından başka) erkân-ı mülk ve millet (milletin ve memleketin ileri gelenleri, seçkinleri) yetişmiyor, böyle mi?” dedi. (Gaspıralı, 2014: 223)

Buhara'ya ilk seyahatini 1893 yılında, ikinci seyahatini de 1908 yılında gerçekleştiren Gaspıralı'nın amacı usul-i cedid eğitimi yaygınlaştırmaktır. İkinci seyahatinin sebeplerinden bir diğeri ise eski Buhara ile o günkü Buhara'yı karşılaştırmak ve arada güzel bir fark olup olmadığını görmektir. Fakat ne yazık ki

geçen bu süre zarfında Buhara’da güzel bir değişim yoktur, her hâli eskidir ve geri kalmıştır:

Geçmiş zamanlarda çeşme-i ulûm ve fûnun (fenlerin ve bilimlerin kaynağı) olan ve bu sayede cümlemizce vatan-ı manevî olan Buhara’nın bugünkü inhitatını (geri kalmışlığını) ve düşkünlüğünü gören ecnebilerin ve Rusların yazdıkları âlem-i medeniyete su-yi tesirler etmektedir (medenî dünyada kötü etkilere sahip olmaktadır). (Gaspıralı, 2008b: 442)

Gaspıralı, Buhara’ya seyahatleri sırasında Buhara Emiri ve onun yanındakilerle geleneksel eğitim sistemi ve yeni usûl mekteplerin eksikliği hakkında görüşme imkânı bulur. Usûl-i savtiyye ve düzenli mekteplerle ilgili birçok defa ayrıntılı bilgi vermesine rağmen, meseleyi anlatmaya gücünün yetmediğini söyler. Hatta Buhara’ya ikinci seyahati sırasında Gaspıralı burası için arzu ettiği gelişim ve ilerlemeyi bir rüya durumu içinde ifade eder. Haberleşme yaygınlaşmış, ziraat ilerlemiş, ticaret ve sanayi gelişmiştir. Eğitim ise yapılan reformlarla can bulmuştur:

Maarife gelince, bilcümle mahalle ve kışlaklarda usul-i savtiye mektepleri, büyük beldelerde rüştiye mektepleri ve nefis-i Buhara’da kadimden kalmış medrese-i tıbbiye taze can bulup terakkiyât-ı asra muvafık bir surete getirilmiştir... Bilim kitapları mahallî şiveye tercüme edilmiştir. (Gaspıralı, 2008b: 427)

Gaspıralı’ya göre Türk-Müslüman dünyasındaki geri kalmışlığın sebeplerinden biri de Müslümanlar arasındaki çekememezlik ve fesatlıktır. Yazar *Darürrahat Müslümanları*’nın giriş kısmında Endülüs Emevi Devleti’nin tarihinden kısaca bahsederken özellikle bu konu üzerinde durur. Arap komutan Musa ibn Nusayr İspanya’yı fethetmek için halifeden izin ister. İspanya’yı aldıktan sonra Almanya ve Fransa’yı fethetmek ve Avrupa’yı dolaşarak İstanbul’a gelmek fikrindedir. Mağrip valisi olan Musa ibn Nusayr bu amaçla Tarık bin Ziyad adlı komutanı fetih için görevlendirir. Kuzeybatı Afrika ile İspanya arasındaki denizi gemilerle geçen Tarık bin Ziyad askerleriyle birlikte Endülüs kıtasını fetheder. Bunu duyan Musa ibn Nusayr da topladığı askerlerle birlikte İspanya’ya gider ve bazı yerleri alır. Fakat gerçek fatih Tarık bin Ziyad’dır. Bunu kıskanan Musa ibn Nusayr, Tarık bin Ziyad hakkında çeşitli suçlamalarda bulunur ve hilebazlıkla haklı çıkar. Tarık bin Ziyad ise görevden alınır, İspanya’da fakir hâlde yaşamaya devam eder:

Tarık ibn Ziyad'ın fütühât (fetihler) ve işlerinden haber aldığı ile Mağrip valisi Musa ibn Nusayr dahi bir fırka asker ile Endülüs'e tüşüp (gidip) hayli yerleri aldı ise de hakikat (gerçek) fâtihi, Tarık cenabları olduğu malumdur. Bu zatın maharet-i harbiyesi (savaş becerisi) ve usul-i idare-i âdilânesi (adaletli yönetim usulü) ile kesbettiği nam (kazandığı ad) ve şöhret Musa'nın haset ve küncülüğüne (çekememezlik ve kıskançlığına) sebep olup Tarık hakkında hazret-i halifeye hayli isnadât (suçlamalar) yazdığı sebepli ikisi dahi Şam-ı şerife çağrılıp muhakeme olundular. Hilebazlık ile Musa haklı çıkıp Tarık ibn Ziyad azlolundu (görevden alındı). İşbu namdar-ı cihan ve fatih-i ekalim (bütün dünyanın tanıdığı ve ülkelerin fatihi), Endülüs'te fakir hâlde, doksan yedi senesi vefat etti. “Yurt yaşamış balta tışta kalır” (Ev yapan balta dışarıda kalır) misali tamam oldu. (Gaspıralı, 2014: 186-187)

Müslümanlar arasında yayılan fesatlık üç yüz yıl sonra Müslümanların buradaki hakimiyetinin ve Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılmasının sebebi olur.

300 sene kemal-i şöhret (tam bir şöhret) ve nam ile devam ve saltanat edip (hüküm sürüp), devlet-i Endülüs, ahirisi gayri yola bindi (sonunda başka bir yola girdi)... Efkârlar (düşünceler), âdetler ve hissiyâtlar (manevî duygular) akırtın akırtın tegayyüre (yavaş yavaş değişmeğe) başladı... Tuğyan (azgınlık), tembellik, kaygısızlık, kibir, kin ve tefrika yılan ağusu gibi vücut-ı devlet ve milleti (devlet ve milletin bedenini) çürütmeye başladı. “Hâlsizlenmiş (hasta) ağaçta sağ meyve olmaz” fehvasınca (sözü uyarınca) adaletsiz kadılar, akçaperver (paragöz) valiler, akli noksan ve gayretsiz hükümdarlar zuhur edip (ortaya çıkıp), fitnebazlar ulemaya (sahtekârlar bilginlere); hoş (tatlı) yalan söyleyenler sadık bendelere; nefsanîyet ve menfaat-i şahsiye (nefsine düşkünlük ve çıkarıcılık) fevaid-i umumiyeye (toplumun yararlarına); riya-bazlık ve gösteriş namazları amel-i hayriyeye (hayırlı amellere) ve milletperverliğe galip geldiler!... Bu zehir ve ağı 200 sene Endülüs'ün vücuduna işlep harabını getirdi (işleyip harabına sebep oldu). Bir devlet, üç-dört idareye münkasım olup (bölünüp) birbiriyle iddia ve muharebeye tutundu (çekişmeye ve savaşmaya başladı). Şehir şehir ile, vilayet vilayet ile aks ve düşman düştü! Birbirine kanlı çukurlar, namsız, şansız kabirler (mezarlar) hazırladıklarını bilmez oldular! İnsan işi bu ya, yahu! (Gaspıralı, 2014: 208-209)

Müslüman-Türk toplumunun çağın gerisinde kalmasının diğer nedenlerinden biri de Türk toplulukları arasındaki birlik ve beraberliğin zayıf olmasıdır. Buna yol açan en büyük etken de eğitimsizliktir. Aynı milliyete mensub olmalarına rağmen dayanışma içerisine girememektedirler. “Gündoğdu” adlı hikâyede Moskova

sergisinden bahseden yazar, sergiye katılan Azeri, Kazak, Özbek, Nogay, Yakut, Çerkes, Kumuk, Kafkas Müslümanlarının birbirleriyle ilişki kurmadıklarından yakını ve ilişkilerinin bir selamdan ve cuma günü birlikte kıldıkları namazdan ibaret olduğunu söyler:

Sergi münasebeti ile kırk yılda bir kere bir mahalle (yere) tesadüfen cem' olmuş din ve til (dil) kardaşları, böyle bir meclis-i kebirden istifade edip (büyük toplantıdan yararlanıp) söyleşmek (konuşmak), anlaşılmak, birleşmek fikirlerinden pek uzak dolanıyorlar idi.

Bu cihetten istifade edilmiyor (bu yönden yararlanılmıyor) ise de, Moskova'nın sair bereketlerinden (nimetlerinden), belki lazımdan ziyade (gereğinden fazla) hisse alınıyor idi. Traktirlere (içkili lokantalara, gaziolara), temaşahanelere (tiyatrolara), cilveli misafir can (dost, geçici sevgili) marca ve matuşkalara (Rus bayanlarına) oldukça revaç (önem) veriliyor idi. Akşam sergi bağlandıktan (kapandıktan) sonra Kırgızlar (Kazaklar) Şartları, Şartlar Kırgızları (Kazakları) ve bunlar da sairleri ozacak gibi (diğerleriyle yarışircasına) Moskova traktirlerinde (meyhanelerinde) avuç avuç akçalar sepmekte (saçmakta) büyük gayret gösteriyorlar idi. (Gaspıralı, 2014: 429)

Hikâyenin kahramanı Danyal Bey hukuk fakültesini bitirdikten sonra köyüne döner. Memuriyetten hoşlanmayan Danyal Bey avukatlık işini kendine daha uygun görür. Bu yolla millete hizmetin daha kolay olacağını düşünür. Ömrünü bilgisini ve gücünü millete vermek ister. Halkın içine karışıp durumu öğrenmeye, toplumu anlamak için toplumun bir parçası olmaya karar verir. Fakat milletin hâline aşına oldukça cehaletin milletin varlığını kara bir duman gibi kapladığını görür. Gaspıralı'nın bu satırları hem içinde bulunduğu toplumun iyi bir tahlili hem de eleştirisidir:

Danyal Bey bir sene kadar halk arasında gezip dolanıp köy, avul ehlinin (köy halkının), esnaf, tacir (tüccar), bey ve beyzade sınıflarının hâl ve ahvaline ve ahlaklarına aşına oldu (yaşayışlarını ve ahlaklarını tanıdı). Her sınıfın yahşi cihetlerini (iyi yönlerini) ve uygunsuz hâllerini görüp öğrenip, ahval ve zaaf-ı milliye (millî durum ve eksikliklerin) neden ibaret ve neye hacetli ve muhtaç olduğunu anlamıştı. Alim sıfatında cahillerin (bilgin görünen cahillerin); kâsîp (emekçi), mahir (usta) sıfatında şarlatanların; karıncabasmaz, takva sıfatında zânilerin (dindar görünümlü zina yapanların); halk önünde abdest alıp tenhada (yalnızken) namaz kılmazların; kart babaylardan (atadan-babadan) kalmış mal ve mülk sayesinde boştan, kuru ağalık, ümeralık satanların (beylik taslayanların); yirmi yıl tahsilde yatıp (eğitimle vakit geçirip) yine yazı yazmazların (yazı yazmasını bilmeyenlerin); her şeyden

bîbehre olup (hiçbir şey bilmeyip) özünü (kendini) Eflâtun zannedenlerin kesret üzere bulunduğunu (çoğunlukta olduğunu) görüp hayli meyus (ümitsiz) olmuş idi. Lâkin muhabbet-i milliyesi (millet sevgisi) ve ötkün (keskin) gözü ile milletin sağ olduğunu sezmiş ve görmüş idi. (Gaspıralı, 2014: 443-444)

Yazara göre aydınlar okumuş sınıfı, devlet memuru ve askerî memurlardan; bilginler ise mollalardan ibarettir. Bunların çoğu dünya işlerinden ve çağın şartlarından habersiz olmanın yanı sıra din konularında da zayıftır. Müslüman aydınlar ana dillerinde okuma yazma bilmez, millî edebiyattan habersiz ve milletinden kopuktur. Ulema ise makam derdinde ve kendi keyfini düşünmektedir:

Ziyalı Müslümanlar öz memuriyetleri ile meşgul olduklarından maada (işlerinin haricinde) ana dilinde yazı ve kitabet (okuyup yazmayı) bilmezler ve edebiyat-ı milliyeden (millî edebiyattan) habersiz idiler. Bu hâlde, bunlar millet başı (önderi) olmaktan çok uzak bulunuyorlar idi ve milletin hâlini fikretmek âdetlerinden değil idi. (Gaspıralı, 2014: 446)

Ulema (din bilginleri) kısmı ise cami ya medresede bir orun almak (makam edinmek) ve böylece yerleştikten sonra öz (kendi) rahatlarına bakarlar idi. Cemaat ancak toyda (düğünde), at koşusunda ya da cenaze namazında birleşir ve bade (sonra) dağılır giderdi. Başka türlü, cıyın (toplantı), cemiyet bilmezler, etmezler idi. (Gaspıralı, 2014: 447)

Kâsip (zanaatkâr) ve tüccar sınıfı keza (yine) öz işi ile meşgul olup toyda, pilav sofrasında ya da cenaze duasında bulunmak ile umur-ı millîye (millî işler), ihtiyacât (ihtiyaçlar) ve maişet-i cemiyet (toplum hayatı) tamam olur zannında idiler. Herkes de böyle zannederdi. (Gaspıralı, 2014: 447)

diyen Gaspıralı aydın Müslümanların, din adamlarının, ticaretle uğraşan zengin kimselerin kısacası halka yön gösterecek olan kişilerin eleştirisini yapar. Yazarın eserlerinde eleştirdiği bir diğer kesim ise zengin ve nüfuzlu Türk Beyleridir:

Ziyalı ağalar, beyler, töreler (asilzadeler) bu kadarcık olsun bile millet işine karışmazlar idi. Yaşlıkta (gençlikte) kanselaryalarda (devlet dairelerinde) ya da polkalarda (polka danslarında), kulüp ve bal meclislerinde (balolarda) ve bade mülklerinde (sonra da kendi evlerinde) gün geçirirler idi. Ancak yılda iki mertebe (defa), Ramazan ve Kurban bayramlarında biraz halklara koşurlar (topluma katılırlar) idi. Bu da bayram hayırlatmak (bayram tebrik ettirmek); kol (el), etek öptürmekten ibaret olup geçer giderdi. (Gaspıralı, 2014: 447)

O dönemde Rus yöneticileri, ileri gelen Türk Beylerinin çocuklarını çeşitli hizmetlere atayarak eğitim yoluyla onları Rus âdetlerine ve geleneklerine alıştırdı. Türk Beyleri ise buna karşılık ilimlerini artırıp kendi milletinin yararına çalışmak yerine müzik, kağıt oyunu, şampanya, bale ve tiyatroyu tanıyarak, Rus meclislerinde bulunarak aydın olduğunu zanneder. Rus toplumuna bu şekilde girmeyi kutsal sayar ve bütün malını mülkünü bu yolda israf eder:*

Güçlü, nüfuzlu (etkin) General Gubernator, Rusların en büyük familyalarından (ailelerinden), gayet zengin bir knaz (prens) idi. Üç-beş vilayeti birden idare ederek, yarım hükümdar kadar müstakilen iş görür (yarı hükümdar gibi bağımsızca hareket eder) idi. Muteber (itibarlı) Müslümanları özüne (kendine) yakın tutup, oğullarını türlü hizmetlere nasbederek (atayarak) terbiye (eğitmek) ve böylece Rus âdetlerine ve medeniyetine (gelenek ve kültürüne) alıştırmak usul-i idaresinde idi (metodunu uygular idi). General Gubernator’un sarayında, sofrasında, meclislerinde, temaşalarında sair memurlar ile aralaş (birlikte) bulunan bizim beyzadelerin aklı, ilmi artmasa da oyun, muzika (müzik), karta (kâğıt oyunu), şampanski (şampanya), bal (bale) ve tiyatro ne olduklarını öğreniyorlar idi. Başlarında kakarda (kokart), omuzlarında apolet, göğüslerinde bir iki orden (nişan) olarak bizim beyler ve ağalar dahi münevver (aydın) ve obrazovanniy (aydın) olmuş gibi Rus cemiyetine dâhil olurlar (Rus toplumuna girerler) idi ve bu payeyi gayet takdis ederler (bu makamı çok kutsal sayarlar) ve bunun için de ata ecdattan kalmış mal ve mülkü israf ederler idi. (Gaspıralı, 2014: 433)

“Gündoğdu”da, Danyal Bey vasıtasıyla İslam âleminin durumunu, sosyal hayatını, eğitim sistemini eleştiren ve bu konudaki fikirlerini söyleme fırsatı bulan Gaspıralı, meseleyi halletmek her ne kadar zor olsa da Danyal’ın içindeki millet sevgisinin ona sabır ve umut verdiğini söyler. Danyal’a göre millet ölü değil, derin bir uykudadır.

Danyal Bey duygu ve düşünceleri ile İsmail Bey Gaspıralı’nın kendisi gibidir.* Her ikisi de bütün ömrünü milletine adanmış, milletini uykudan uyandırmak, ileri bir

* “Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan” adlı hikâyedeki Ali Bey’in oğlu Cevat Gaspıralı’nın bu düşüncelerinin iyi bir örneğidir. Yalnız buradaki durumun aksine Cevat Bey eğitimsizdir.

* Gaspıralı ve Danyal Bey arasındaki ortak noktalardan biri de babaların işleri dolayısıyla üstlendikleri görevdir. Her ikisi de valinin yanında tercümanlık hizmetinde bulunur. İsmail Bey’in babası Mustafa Ağa, Kafkasya Genel Valisi Kinaz Varantsof tarafından Odessa’daki önemli bir lisede okutulmuş ve Kinaz’ın yanında tercüman olarak görev yapmış, teğmen rütbesine ulaştıktan sonra ise emekliye ayrılmıştır. Aynı şekilde “Gündoğdu” adlı hikâyenin başkışısı Danyal Bey’in babası Ali Bey Dağlarof da Rus memuriyeti görevinde bulunmuş bir yüzbaşısıdır. Türkçe okuma yazma bilmeyen, çok

toplum düzeyine taşımak hevesi ve gayretiyle harcamıştır. Yazar birçok fikir yazısında da dile getirdiği gibi Müslüman toplumun derin bir uykuda olduğu düşüncesindedir ve uyanırsa ayağa kalkacağına, diğer milletler gibi ileri gideceğine inancı tamdır. Milletin ilerlemesinin yolu ise eğitimden geçmektedir.

4.4.1.1. İslamın İki Belası : Âlim Mat Molla ve Şair Şad Molla

İsmail Bey'in bir başka fantastik hikâyesi Bela-yı İslam'dır. Fantastikte, gerçekte olmayan, imkansız gibi görünen, hayal ürünü kişi ve olaylar masalımsı bir tarzda ele alınır. “Bela-yı İslam, bir masaldır. İsmail Gaspıralı “yetişkin” okuyucularına bir zamanlar bütün dünyaya insanlığın ne olduğunu öğretmiş olan İslam âleminin hal-i hâzırdaki duruma nasıl geldiğini bir masal içinde anlatmayı tercih etmiştir.” (Uğurlu, 2015: 147) Yazar hikâyenin başlangıç kısmında Müslüman toplumun dört halife zamanından başlayarak gelişme içerisinde olduğunu, bilim ve teknikte ilerlediğini, siyasî nüfuzunun arttığını, askerî başarıları ve medenî şöhretiyle her geçen gün daha da olgunlaştığını ifade eder:

Halifelerde gayret; mahkemelerde adalet; dersanelerde ilim ve maarifet; pazarlarda hünerli emtia (ustalıkla işlenmiş mallar) ve ticaret, cümlede (herkeste) hak ve hakkaniyete ciddî muhabbet (hakkı ve doğruluğu sevmek); def‘-i zulüm için daimî himmet (zulmü ortadan kaldırmak için devamlı gayret); cehl ve istibdattan (cehaletten ve zulümden) nefret, her işte yekdiğerine (birbirine) hususî ve cem‘î muavenet hükmeder idi (özel ve toplu yardım hüküm sürerdi). Hulasa-i kelâm (sözün kıyası) birlik, dirilik ve bilicilik, sade bir köylüden, ta halifelere kadar görülüyor ve işliyor idi. (Gaspıralı, 2014: 467-468)

İslam medeniyeti bu zamanlarda bütün insanlık âlemine kaynak ve örnek olacağı sırada Müslümanların bu mutlu hâlini çekemeyen Şeytan ortaya çıkar, taraftarlarını bir meclise toplar ve Müslümanların başına uğursuz belalar açmayı tasarlar. Görüşmelerden sonra İslam âlemine karşı birleşip kanlı savaşlarla onları yok etme kararı alınır. Bunun üzerine Hristiyan birliği oluşturulur. Yüz sene devam eden Haçlı Seferleri'ne karşı Müslümanlar dayanır ve bir karış toprak parçası dâhi vermezler. Bunun üzerine Şeytan üzgün şekilde başka yollar arar ve bu kez de

az da olsa Rusça bilen Ali Bey, General Gubernator (Genel Vali) tarafından çeşitli görevlere getirilir ve General'in resmî tercümanlığı hizmetinde bulunur.

doğuda Moğollar'ı Müslüman âlemine karşı kıskırtır. Cengiz Han önüne gelen her yeri istila eder, ateşe verir, askerleri ve âlimleri öldürür. Mektep ve medreseler yakılır; İslam kitapları, edebiyat ve bilim eserleri yok edilir. Şeytanlar 'İslamiyet söndürüldü' diye sevinip ziyafetler verirler ama aradan kırk elli yıl geçer geçmez Moğollar İslamiyeti kabul ederler. Bununla beraber İslam âlemi eski medeniyetini kazanmaya başlar. Bu durum karşısında ne yapacağını şaşırان Şeytanlar grubu bir de en yaşlı Şeytana sormaya karar verirler. Üç dört yüz seneden beri yaptıkları hilelerle, fesatlarla Müslümanları yenemediklerini söyler ve Müslümanları yoldan çıkarmanın çaresini sorarlar. Yaşlı Şeytan'ın başkanlığında büyük meclis kurulur. Herkesin görüşünü aldıktan sonra yaşlı Şeytan, Müslümanların durumunu üç maddeyle ortaya koyar:

Birinci madde: Hâkim-i İslam (İslam yöneticileri) zulmetmez ve ettirmez. Şer'-i şerif (Kutsal Şeriat) ve nizam (kanun) ve millet huzurunda mesul (sorumlu) olduğunu bilir. Vazifesini, umuma (herkese) hizmetten ibaret ve ibadullahın (Allah kullarının) sahibi değil, hâdim-i ekberi (en büyük hizmetçisi) olduğunu bilir ve buna göre ömür eder, iş görür.

....

İkinci madde: Bunların uleması, üdebası ve şuarası (âlimleri, edipleri ve şairleri) garaz ile (art niyetle) bir söz söylemez, bir satır yazmaz. Her söyledikleri, yazdıkları ve işledikleri ya hakikate ya millet faydasına müstenittir (dayanmaktadır). İlim ve bilgiye âşıktırlar, Şark'tan, Garp'tan (Doğu'dan, Batı'dan) ilim ve fikir cem' ederek neşrederler (toplayarak yayımlarlar). Milleti ilim, say' ve gayret (emek ve çaba) yollarına sevkederler (yöneltirler). Orunsuz, yersiz tevekküle meydan vermezler (tedbir almadan işlerini Allah'a bırakmazlar).

....

Üçüncü madde: Bu millet efradının (fertlerinin) her biri izzet-i nefis (şeref, onur), haysiyet, vicdan ve cesaret sahibidir. Meydan-ı harpte (savaş meydanında) arslan gibi arka göstermeyip uruştuğu (kaçmadan savaştıkları) gibi, kadıda, valide hatta hâkimde bir hata ya hıyanet (ihanet) görürse gözüne bakıp söyler; zulmünden korkup zalime baş eğmez; zalimden vefa ve merhamet ümit etmez; hakkım, nefisini müdafaada (korumada) kusur etmez; bunun ile beraber her biri mülayim (yumuşak), edepli ve tevazuludur (alçak gönüllüdür). (Gaspıralı, 2014: 471-472)

Burada çalışmamız açısından dikkat çeken en önemli husus Müslümanların ilme verdiği önemdir. Müslümanlar 'ilim ve bilgiye âşık'tır. Bilim ve hakikat dostu,

hak ve adaletin koruyucusu, çalışkan, emek ve gayret sahibidirler. Yaşlı Şeytan'ın Müslümanların yolunu kesmeye ne Avrupalı'nın ne de Moğollar'ın gücünün yettiğini, Şeytanların bile çaresiz kaldığını söylemesi üzerine herkesi derin bir üzüntü kaplar. Tam bu sırada Pir Şeytan tek bir çare olduğunu, fakat bu yolda üç erkek ve bir kız çocuğun feda edilmesi gerektiğini söyler.

Şeytanlar toplantısından sonra aradan ne kadar bir zaman geçtiği bilinmez ama İslam memleketlerinde yavaş yavaş değişim görülmeye başlanır. Mat Molla adında bir âlim ortaya çıkar, ilmî şöhreti ve şerefli ahlâkı uzak doğudan uzak batıya kadar yayılır. Mat Molla'nın iki görevi vardır: Biri matematik ve aklî bilimlerin dine ve imana zararlı olduğunu yaymak, diğeri ise kötü bir sultanın ya da şahın yedi peygamber kadar kerameti olduğuna âlimleri ve halkı inandırmaktır. Nitekim Mat Molla amacına ulaşmada başarılı olur. İslamın ilk yıllarında eğitimi kendine kural kabul etmiş olan Müslümanların gözüne perde iner. İnsanlar bilimden uzaklaşır, düşünme gücünü kaybeder. Yöneticiler halka zulmeder, savurganlık yapmaya başlar. Halk da *“Bizim aklımız almaz, belki keramettir”* diye boyun eğer.

Bu durum böyle devam ederken bu kez de Şad Molla adında bir şair ortaya çıkar. Şairlerin tacı ünvanını almış bu şair Arapça, Farsça ve Türkçe kasideler, gazeller ve methiyeler yazar. En önemli kasidesinin özeti ise:

“Gelmez faide kimseye sa’y ü gayretten;
Her ne alsan alırsın kader ü tevekkülден”

(Hiçbir kimseye emek ve gayretten fayda gelmez, her ne elde etsen ancak kader ve tevekkülден elde edebilirsin) ibaret idi. (Gaspıralı, 2014: 475)

Yazara göre düşünce ve kültürden uzak kalan insanlar için bu kaside büyük bir teselli olur, çünkü sabır ve tevekkül edip (her işi Allah'a bırakıp) *“Gelir bir gün, gün doğar”* ümidi ile ömür geçirmek yasak değildir. Gaspıralı her işi Allah'a bırakıp emek ve gayret göstermemeyi ve sonuçlarını bu hikâyenin de eksenine oturtur. Oysa yazara göre zenginlik ve gelişmeyi sağlayan para değil; çalışma ve hünerdir. Bir başka hikâyesi *Darürrahat Müslümanları*'nda buna örnek olarak da hazır yiyen İspanyollar ile çalışan İngilizleri karşılaştırır. İspanya bir zamanlar zengin bir ülke

olmasına rağmen işsizlik ve beceriksizliği yüzünden dünyanın ikinci derecede devletlerinden biri haline gelmiştir:

İspanya büyük emsal (örnek) ve ibrettir: Millet ve halk için baylık (zenginlik) ve rahat, altında değil, iş ve hünerde imiş. Ülke dolusu altınlar bitti; ama, altını olmayan İngiliz toprağı, halkların (halkın) marifet ve işi ile dünyanın hâzinesi oldu! İspanyollar mirasyediler gibi aç kaldılar. İşgüzar (işbilir) İngilizler cümleye fâik (herkesten üstün) olup, cihanın malını topladılar. (Gaspıralı, 2014: 185)

“Bela-yı İslam” adlı hikâyede Gaspıralı’nın eleştirdiği durumlardan biri de İslam memleketlerindeki övgü kültürüdür. Şairlerin tacı Şad Molla yazdığı methiyelerle ‘boyun eğmeye’ örnek olur ve şairler aldıkları altınlar ve hediyeler karşılığında methiyeler yazmaya başlar, cilt cilt defterleri hakikat ile değil yalan ile doldururlar. “Zalime âdil (adaletli); mağluba muzaffer (zafer kazanmış); başı taz (kel) olana sırma saçlı; cahile allâme (bilginler bilgini) demek şu vakitlerde âdet oldu. Ucunda bir dinar, biraz mangır akça varsa yalanlara, mübalâğalara (abartılara), hakikat yaldızı urarlardı (vururlardı).” (Gaspıralı, 2014: 475) Halk ise ne yapacağını, kime inanacağını şaşırır. Gaspıralı bu durumu tek bir cümleyle açıklar. “Ahali bütün bütün (tamamen) şaşırdı. Çünkü maarifi (bilimi, kültürü), fikri ve insanlığı mukaddemce (önceden) söndürülmüş idi.” (Gaspıralı, 2014: 185) Yani yazara göre eğitimsizlik her türlü kötülüğe kapı açmaktadır.

İslam âlemi böyle içten içe çürürken bir de “Çubar Vezir” ortaya çıkar, vezirin kız kardeşi de devlet yöneticisinin odalığı olur. Vezir dışarıda, kız kardeşi içeride işleri eline alır. Neticede şeytanlar meclisi, Müslüman halkı bozmak için onların arasına gönderdiği âlim Mat Molla ve şair Şad Molla ile emeline ulaşır.

Gaspıralı geleneksel masal anlatımını kullandığı “Bela’yı İslam”da bir işin yapılması için üç yola başvurur. Bilindiği gibi masallarda yapılması gereken bir iş ilk ikisinde başarısızlığa uğrarken, üçüncüde başarılı olur. Gaspıralı da bu yapıyı kullanır ve bunu yaparken olayların ilk ikisini tarihî gerçeklere dayandırır. Burada birinci olay Haçlı Seferleri, ikincisi ise Moğol seferleridir. Bunların her ikisi de İslam dünyasına zarar vermişse de bu zararlar kalıcı olmamış, tersine Müslümanları birbirine daha çok bağlamıştır. Yazarın ilk iki olayı tarihte gerçekleşmiş olaylardan alması boşuna değildir. Böylece ilk iki olayda okuyucuyu, gerçek olaylarla yüzyüze

getirip inandırdıktan sonra; okuyucunun üçüncü olarak karşısına çıkan fantastik, hayali bir olayı gerçek olarak kabul etmesi kaçınılmaz bir hale gelir. Böylece yazar istediği mesajı vermede başarılı olur.

Prof. Dr. Alev Sınar Uğurlu “İsmail Gaspıralı’nın Edebi Eserleri” başlıklı yazısında “Bela-yı İslam” hakkındaki görüşlerini şöyle ifade eder:

Bir masal olarak kendini lezzetle okutan bu metin ne yazık ki içerdiği fikirler açısından aynı ölçüde lezzetli değildir, tam tersine düşündürücü ve rahatsız edicidir. İsmail Bey, Hristiyan dünyasının Müslüman dünyası üzerinde uyguladığı sömürge siyasetini eleştirmekle kalmamış, milleti uyandırma ve aydınlatma görevi üstlenmesi gereken bir dönemde, Ziya Gökalp’in ifadesiyle “şuur devrinde” edebiyatın sanat sanat içindir anlayışıyla hareket etmesini de doğru bulmamıştır. İsmail Gaspıralı 19. yüzyıl İslam dünyasının içinde bulunduğu perişan durumun sebeplerini tıpkı çağdaşı Mehmet Akif gibi cehalette, batıl inançlara saplanmada, yanlış tevekkül anlayışında, çalışmayı bırakmakta bulur. (Uğurlu, 2015: 152)

4.4.2. Avrupa’da Eğitim

İsmail Bey Gaspıralı’nın yaşadığı dönemde üzerinde ısrarla durduğu iki kavram vardır: Maarif ve medeniyet. Batı’nın gücünün arkasında eğitilmiş bir toplum olduğunu fark eden Gaspıralı, edebî eserlerinde ve fikir yazılarında sık sık Avrupa medeniyeti ve Doğu medeniyetini konu almış ve bu iki kavramı karşılaştırmıştır. İsmail Bey’in 1872-1874 yılları arasında Paris’te kaldığı dönemde Avrupa’ya dair gözlemlerini ve Avrupa medeniyetini anlattığı en önemli yazısı *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene*’dir. “Avrupa medeniyetinin özü cedit (yeni) ve başlıca (müstakil) değil ise de rengi, tüsi (rengi, alâmeti) cedit olduğunu inkâr etmiyorum.” (Gaspıralı, 2008a: 162) diyen Gaspıralı, Avrupa medeniyetinin yeni bir medeniyet olmadığı ‘eski medeniyetin sonu’ olduğu görüşündedir. Ona göre Avrupa medeniyeti, Roma ve Yunan medeniyetlerinden doğmuştur, fakat son ve üstün bir medeniyet değildir. Yeni medeniyet ise ileridedir:

Avrupa medeniyeti (medeniyetinin), mucib-i saadet ve medeniyet-i uhra (mutluluk sebebi ve son medeniyet) olamayacağını kat’iyen itikat etmişimdir (olamayacağına kesin olarak inanmışımdır). Eğer bu maişet (yaşam biçimi), bu medeniyet, suret-i âhire (son biçim) ise insanlar çok talihsiz imişler! Eğer bu medeniyetten a’lâ (daha iyi) ve

parlak medeniyet ve parlak medeniyet meydana gelmeyecek ise insanoğlu, rahat ve kıvanç, muhabbet ve hakkaniyet (hakka uygunluk, adalet) göremeyecek bir mahlûk imiş. (Gaspıralı, 2008a: 161)

Yazara göre; medeniyetin parlaklığını büyük köyler, kiliseler, fabrikalar, demir köprüler, saray gibi mekteplerle ölçmemek gerekir. Avrupa medeniyetinin dışı parlak ve güzeldir, ama bir de iç yüzüne bakmak gerekir. Avrupa medeniyetinin dışına bakarsak hiçbir şey anlamayız sadece şaşırıp kalırız. “...medeniyetin mikyası (ölçüsü), umumun ondan istifadesidir.” (Gaspıralı, 2008a: 162) diyen Gaspıralı’ya göre insanlar bir medeniyet sayesinde ne kadar rahat yaşarsa medeniyetin derecesi o kadar ileridedir.

Gaspıralı’nın, fikir yazılarının dışında edebî eserlerinde de Avrupa’ya dair gözlem ve düşüncelerini görmek mümkündür. Yirmi iki yaşında Avrupa’yı görmek ve Avrupa’da Müslümanlardan kalma eserleri, azizleri ziyaret etmek hevesiyle yola çıkan Molla Abbas Fransevî’nin Taşkent’ten ayrılıp Fransa’ya gelişini ve burada başından geçenleri konu edinen *Frengistan Mektupları* adlı hikâyede kahramanımız Fransa’da gördükleri karşısında hayran kalır. Bir gün “akça pazarı” (borsa) ile “mücevherat pazarı”na giden Molla Abbas, bu pazarları anlattığı satırlarda Paris’te gördüğü hayat tarzını, sosyal ve ekonomik hayatı çok beğendiğini ifade eder. Aslında bu övgünün arkasında dolaylı da olsa bir Doğu-Batı karşılaştırmasını sezmek mümkündür:

Akça pazarı yurt (ev) ve hane içi gibi temiz, asfalt eczası (asfalt maddesi) ile töşelmiş (döşenmiş) bir meydandır. Dört tarafı görkem (gösterişli) taş binalar ile çevrilmiş ve ortasında büyük ve saltanatlı şekilde taş saray olan bir mahaldir (yerdir). Ortası akça pazarı yani borzadır (borsadır). Pazar meydanında hiçbir vakit balçık, toz olmaz. Çorap ile cürmek (yürümek) mümkündür! Parij’in gayri pazarları ve yolları, çarşıları dahi hep böyle temizdir. Beş-on bin işçi her gün sabah erte şehri süpürüp kırk adımda bir olan çeşmelerden su alıp cumaktalar (yıkamaktalar). Her zaman şehrin letafeti ve paklığı, giyinip çıkmış gelin kız gibidir! Frenklerin temizliğe ve paklığa çok akçalar sarf ettikleri şayan-ı dikkattir (dikkati çekiyor). Şehrin tübi (altı) hep kemer, taş lağımlardır ki, bunlar ile şehrin her mahalline su varır ve ikinci lağımlar ile çörçöplük şehirden tışka (dışarıya) akıp gider. Şehir içinde hiçbir pislik ve çöplük kalmaz. Şehir ve mahall-i ikamet (oturulan yer) ne kadar temiz olur ise insan şu kadar sağlıklı ve vebalardan hıfzolunmuş (bulaşıcı hastalıklardan korunmuş) olur kaidesi; Frenk ulemasının muteber kavlidir (bilginlerinin değerli sözüdür). (Gaspıralı, 2014: 169)

Molla Abbas akça ve mücevher pazarını gezerken Paris'in zenginliği ve altınları karşısında şaşkınlığını gizleyemez. “Bunca akçayı nasıl ve ne zaman topladınız?” (Gaspıralı, 2014: 171) diye bir Fransız'a sorduğunda aldığı cevap eğitim, zanaat, hüner ve sanayi açısından o dönemde Batı'nın ne kadar ileri gittiğinin göstergesidir ve her şey çalışma sayesinde:

Üstatlık hüner ve maarifet ve gayret iledir... Bizim üstatlar yasadığı (yaptığı) şeyler, bizim kârhaneler (fabrikalar) imal ettiği emtialar (ticarî mallar) ve eşyalar dünyanın her cihetinde muteber olup cümle (bütün) ülkelerden su gibi altın akıp geliyor ve pazarımız altın denizi oluyor... Bî-hüner (beceriksiz, zanaatı olmayan) ve medeniyetsiz halklar altını topraktan kazarlar, bizim ise hâzinemiz sanayi ve marifettir. Altını hazır ve yengil (kolay) toplarız. Hazine anahtarı ve açkıcı (anahtarı) elimizdedir, efendim! (Gaspıralı, 2014: 171)

Avrupa bilimde, teknikte, eğitim ve sanayide İslam toplumlarına göre oldukça ileri düzeydedir. “Gündoğdu”da Moskova Sergisi'nden bahseden yazar, Müslümanların sergilerinin daha ilginç ve renkli görünmekle beraber diğer sergilerden oldukça zayıf olduğunu ifade eder, çünkü onların sahip olduğu sanayi aletleri, ticaret malları, iş makinaları Müslümanlarda yoktur. Müslüman âlemi gelişen teknolojinin gerisinde kalmıştır, fakat ne yazık ki bu durumu gören ve anlayan Müslüman sayısı azdır. (Gaspıralı, 2014: 428)

Darürrahat Müslümanları'nda ise Molla Abbas'ın, Fransa'dan İspanya'ya seyahatini anlatan Gaspıralı, Fransa'nın medeniyet ve yaşam tarzı bakımından gelişmişliğinin yine insanların hünerli ve gayretli oluşundan ileri geldiğini ve çalışmanın önemini Molla Abbas aracılığıyla bir kez daha vurgular:

Fransa'nın bir çetinden bir çetine (bir ucundan bir ucuna) çıktım. Ne acayip ülke! Zannedersin ki bir uluğ bahçedir. Bahçelerin, bağların letafeti (güzelliği), kır ve bostanların ziynet ve yakışığı (süsü) cümle (bütün) ahalinin gayretli ve kâmil ve işgüzar (işinin ustası) olduğuna şahit idiler. Kaysı (hangi) tarafa baksan taş yollar, her geçitte köprüler, kayık cürer (kayıkların dolaştığı) pek çok harık (ark) kanallar Fransızların hünerini gösteriyorlar idi. Hepsi binalar cedid (bütün binalar yeni), taze gibi. Her tarafta iş ve gayret, hüner ve marifet zahir olup (beceri ve bilgi görünüp), bozuk ve harabât (harebe), boş ve beyaban (işlenmemiş) bir mahal, bir yer görmedim. (Gaspıralı, 2014: 182)

Molla Abbas'ın Fransa'da tanıştığı ve onlar sayesinde Avrupa'yı daha yakından tanıma imkânı bulduğu iki kadın vardır: Jozefin ve Margarita. Daha önceki

bölümlerde bahsettiğimiz gibi her ikisi de bilgili, eğitilmiş ve kültürlü kadınlardır. Molla Abbas için bu kadınlar âdeta Batı'nın birer simgesi gibidir. Hayatına giren bu Avrupalı kadınlar sayesinde bilgi ve görgüsünü artırmış, Avrupa yaşam tarzı hakkında birçok şey öğrenmiştir. Onlarla yaptığı sohbetler ve yaşadığı tecrübeler neticesinde Molla Abbas, Avrupa'nın eğitime verdiği önemi "Bilmek ve öğrenmek hususta Frenklerin heves ve gayretleri çok taaccüplüdür (şaşırtıcıdır). Kart-yaş (yaşlı-geç), bay-fakir (zengin-yoksul) herkes okumak ve bilmek kaydındadır." (Gaspıralı, 2014: 127) cümleleriyle ifade eder.

Molla Abbas, "Gül Baba" adlı ziyaret yerini görmek isterken, bu sırada Viyana'da büyük bir üniversiteyi de ziyaret eder ve Türkçe, Arapça, Farsça bilen hocalarla tanışır. Viyana Üniversitesi'ndeki hocaların dil konusundaki bilgileri ve okulun kütüphanesinde bulunan kitaplar Molla Abbas'ı şaşırtır. Bu satırlarda "Taaccüp olunacak (şaşılacak) budur ki bu Nemseler benden yahşı Arapça, benim kadar Türkçe biliyorlar." (Gaspıralı, 2014: 116) sözleriyle Molla Abbas bu şaşkınlığını ifade eder.

Viyana'da bulunduğu sırada Molla Abbas, ünlü Türkolog Vambéry ile tanışma imkânı bulur. Macar bilgin Vambéry'ye göre Avrupa "dünyanın dershanesi", "ilim ve marifet hazinesi"dir. Paris için "Tahsil-i ulum (bilimleri öğrenme) için en muteber şehirdir." (Gaspıralı, 2014: 121) diyen Vambéry, Molla Abbas'a, Paris seyahati sırasında çeşitli bilimleri öğrenmesini, yani Paris'te eğitim almasını tavsiye eder. Molla Abbas da Paris'te kaldığı bu dönemde Fransızcasını iletir ve dersanelerde tarih, coğrafya, hikmet, ilm-i servet (iktisat) ve fûnun-i siyasiye dersleri almaya başlar. Fakat Taşkent'te aldığı eğitimin ne kadar yetersiz olduğunu ve bir Fransız öğrencisi yanında hiçbir şey bilmediğini dile getirir. Molla Abbas'ın bu ifadeleri İslam toplumunda ve Avrupa'da eğitimin ne seviyede olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

Taşkent'te olduğumda özümü molla ve bilici ve her işe, her umura (işe) mahir hesap eder idim. Ne gaflet imişim ey kardeşler! Meğer on yaşarlık (yaşında) bir Fransız şakirdi (öğrencisi) kadar dünyayı ve insanları bilmiyor ve ahvalât (durumları) ve maişeti (yaşayışı, geçimi) anlamıyor imişim!

İlm-i tarih derslerinden geçmişleri bilip, ahvalât-i hazırâyı fehmettim (şimdiki durumu anladım). Coğrafya ilminden devlet ve

insanların, ülke ve beldelerin ahvâline aşına oldum. Hikmet (fizik) ve kimya sayesinde mevcudâtın terekkebât, hâsiyet (varlıkların oluşumu karakteri), hareket, ziyan ve faydasından haber aldım. Şöyle ki pek çok karangı şeyler gün gibi zahir oldu. İlm-i servet (iktisat) dersleri insanların ve milletlerin kavaid-i kesp ve maişetlerini (geçim ve çalışıp kazanma kurallarını) ve sebep-i terakki ve inkırazlarını (çöküş ve ilerlemelerinin sebebini) gösterdi. Ne acayip hâller var imiş de benim hiç haberim yok imiş! Ey gaflet, vay gaflet! (Gaspıralı, 2014: 139)

Daha önce de bahsettiğimiz gibi *Frengistan Mektupları*’nda, Molla Abbas ve Jozefin’in evliliği fazla uzun sürmez. Kültür farklılığından dolayı anlaşılamaz ve ayrılırlar. Hikâyenin başlangıcında Avrupa’yı merak eden ve öğrenmeyi amaçlayan, Avrupa’daki düzen karşısında hayran kalan Molla Abbas için Jozefin ile yaptığı evlilik bir hayal kırıklığı ve Avrupa’ya karşı uyanışın bir başlangıcı olur.

Frengistan Mektupları’nın ikinci kadın kişisi olan Margarita da Jozefin gibi eğitilmiş ve kültürlü bir kadındır. Babasının ölümünden sonra ticaret işleriyle uğraşan Margarita aynı zamanda politika ile de ilgilenmektedir. Başlangıçta kadınların bilgisi, görgüsü ve toplumda üstlendiği roller karşısında şaşırarak Molla Abbas zamanla bu durumun sebebini Fransa’da uygulanan eğitim sistemi olduğunu anlar:

Avrupa’da mekteplerde kız ve er balalara (erkek çocuklara) hem ulum- ı diniye (dinî bilimler) hem fûnun-ı saire tedris ettiriyorlar imiş (diğer bilimleri öğretiyorlarmış)! Şöyle ki Frenk kadınları tarih ve siyaset ve ticaret ahvaline aşına oluyorlar. (Gaspıralı, 2014: 122)

Margarita’nın Fransız mektepleri hakkında verdiği bilgiler de batıdaki eğitim sistemini göstermesi bakımından dikkat çeker:

Cümle (bütün) ufak ve uluğ mekteplere dikkat ve nezaret ve muavenet (yardım) için mahsus vezir (özel görevli, eğitim müdürü) ve divanhane (büro) vardır. Her vilayette, her uyezde (kazada) gene mektep nazırları (eğitim müdürü) ve tedris meclisleri (öğretim kurulları) vardır. Kız ve er balalar bir kalmayıp (bir kişi bile dışarıda kalmayıp) okurlar. Fransa ahalisinde okumak, yazmak bilmeyen adam hiç yok gibidir. Yaşlıkta okuvdan (gençlikte okumadan) mahrum kalmışlar var ise bunlar kartlıkta (yaşlılıkta) gene okumak gayretinde bulunurlar. Her gün iş güç ile meşgul fukara için “Yekşembe mektepleri” (Pazar okulları) mevcuttur ki Fransızlarda yekşembe ehl-i İslam’da “Cuma” makamında olup yekşembe günleri iş işlemeyip rahatlandıkları sırada iki üç saat “Yekşembe mektebi”ne varıp okumak-yazmak talim ederler (öğrenirler).

Bu mekteplerde bilâ-hak ve bedel (ücretsiz ve karşılıksız) ders edilir (verilir). Hocalara maaş ya cemaatten ya hayrattan (hayır kuramlarından) ya devletten verilir. (Gaspıralı, 2014: 136)

“Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene” adlı eserde Gaspıralı, Avrupa üniversitelerini ve batıdaki eğitimi ise şu cümlelerle anlatır:

Neler tahsil olunmuyor! Akıllardan hariç (akla sığmayacak) gibi... ne kemalât, ne fehm (nasıl olgunluk, nasıl anlayış), ne efkârlar bu (nasıl düşünceler bunlar)? Firavunların nizamnamelerinden (kanunlarından) asırbeasır (yüzyıldan yüzyıla) Mösyö Gladstone’un bazı tekliflerine gelince (gelinceye kadar) ilm-i hukuku hıfz etmiş (hukuk bilimini ezberlemiş) olan avukatlar; bin atın kuvveti yetişmeyecek işi, bir yük yer kömürüne işleten makineciler; beş-on dirhem ecza (kimyasal madde) ile koca dağı alt üst edecek kimyagerler; deryalar üstüne köprü tutuşturacak mühendisler, işbu fûnunhanelerde (bilim yurtlarında) yetişirler! Bu hanelere hayran olmamak mümkün mü? (Gaspıralı, 2008a: 169)*

Yazara göre Fransa’da cahil kalmak büyük ayıp olarak görülür. “Nâdan (cahil) kalmak büyük ayıp hesap olunur. Nâdan adama ne erler rağbet eder ne kadınlar muhabbet! “Cümle yamanlığın (bütün kötülüğün) başı ve sebebi nâdanlıktır.” derler.” (Gaspıralı, 2014: 137) Herkes okumak, yazmak bilir ve eğitime önem verir. Aslında bu “İlim cümleye farzdır” hükmünce İslamiyetin bir gereğidir; fakat Müslümanlar arasında uygulanmamaktadır. Bu durumdan şikâyet eden Gaspıralı’ya göre yüz Müslümandan ancak on beşi okur-yazar iken yüz Fransız içinden on beş cahil bile çıkmaz.* Fransızların savaşa, ticarete, eğitimde, hünerde ve yaşam tarzında birinci millet olmasının sebebi mektep ve ilme rağbetlerindendir:

* Gaspıralı’nın “İki Bahadır” adlı hikâyesinde de Jonh Walter’in ağzından söylenen “Kendim İngiliz, vatanım İngiltere, bildiğim hüner ve ilim İngiliz mektebinin yemişidir ve bu yemiş sayesinde şahın rağbetini, kızın muhabbetini kesbettiğim (kazandığım) hâlde vatanıma nasıl düşman olayım?” cümleleri Batı’daki eğitimin ne kadar ileri seviyede olduğunun ve “Aşıkâr hâldir... Hindistan’a hâkim olduğumuz zor (büyük) kuvvet sayesinde değil, Hintlilerin fehimsizliği (akılsızlığı), şahların dünyadan bî-haber oldukları sayesinde...” (Gaspıralı, 2014: 481) cümleleri Doğu’nun geri kalmışlığının ifadesidir.

* Aynı şekilde Gaspıralı bu konuda Japonları da örnek gösterir. Onların Avrupa’da eğitim aldığını fakat çalışarak rahatı, mutluluğu ‘milliyetleri dairesinde’ bulmaya çalıştıklarını söyler ve Japonlardan övgüyle bahseder: “Ey kardaşlar Japonya’dan ibret alalım: Bunlar biz gibi birerleple (teker teker, bir bir) okumadılar; yüzer yüzer Avrupa ve Amerika darülfünunlarında ikmal-i tahsil ettiler (üniversitelerinde öğrenimlerini tamamladılar). Bizler gibi “imiş, demiş” ile kesb-i malûmat etmediler (bilgi edinmediler). Avrupa’nın cümle (bütün) kazanlarına girip kaynap (kaynayıp)

Bunların bu gibi hâllerini görgeç (görünce) acayip bir fikre düştüm (kanâate geldim). Bunlar İslam değil; ama, hayli hâlleri kavaid-i İslamiye (İslam kuralları) üzere bina olunmuş gibi görünüyor. Zannedirim ki İslamlardan çok hisse almışlardır. Meselâ, cümlelerin (herkesin) okumak yazmak ve ilim tahsil etmesi “İlim cümleye farzdır.” hükmünce âdet olmuş gibi... Bu kaide İslam kaidesi; lâkin beynellİslam icrası (Müslümanlar arasında uygulanması) görülmediği hâlde Fransızlar buna kemalen rağbet etmişler (oldukça değer vermişler). Yüz Müslümandan ancak on beş kişi okur-yazar, yüz Fransızdan on beş nâdan (cahil) çıkmaz. Bundan ibret almalıdır. (Gaspıralı, 2014: 137)

Fransa’da çocuk eğitimiyle ilgili önemli uygulamalardan biri kadınların da çalışmasına imkân sağlayan kreşlerdir. Yoksul ailelerde kadınların da çalışması ve kazanç sağlaması için çalışan annelerin çocuklarına, açılan kreşlerde az bir miktar para karşılığında bakılmaktadır. Gaspıralı kadının toplumsal hayata iki yönden de katılmasını destekleyen bu uygulamanın gayet iyi bir fikir olduğunu “Hoş, zeki millet, fikirli (düşünceli) millet! Her müşküle bir çare, her derde bir deva buluyorlar.” (Gaspıralı, 2014: 136) cümleleriyle dile getirir ve orada çalışan bir kadından bu kreşler hakkında bilgi edinir:

“Ezil” (asile: barınak; kreş) derler. Bunlar fukara balalarıdır (yoksul çocuklarıdır). Anaları bütün güne (gün boyunca) hizmete ve fabrikalara gittikleri sebepten (gittikleri için) sabah balaları (çocukları) bu yere getirip taşlarlar (bırakırlar) ve akşam yurtlarına kayttıkta (evlerine dönerken) her biri gelip balasını alıp gider. Üç beş akça ile bütün gün balalar bu yerde hoş bakılır. Hıfz olunur (korunur), anaları ise bala bakıp, işten, kespten (çalışmadan) kalmayıp kısmetlerini talep ederler. (Gaspıralı, 2014: 135)

Frengistan Mektupları’nda işlemediği bir suçtan dolayı hapishaneye düşen Molla Abbas’ı şaşırtan durumlardan biri de Fransa’daki hapishanelerin mahkûmlara gösterdiği ilgi ve özendir. Çünkü onlara göre her kabahatin sebebi cehalettir. Suçlular eğitilir ve bir meslek sahibi edilirse kötülüklerin de önüne geçilmiş olur. Bu sebeple Fransa’da hapishaneler ceza çekilen yer değil, birer özel okul mahiyetindedir.*

Nazırın (müdürün) dediğine göre, her kabahatin ve cinayetin büyük sebebi cehl (cehalet) ve ihtiyaç olduğundan ehl-i tecrübe ve insaf

çıktılar... Nam, şöhret, rahat ve saadeti, milliyetleri dairesinde bulmaya ve vücuda getirmeye çalıştılar ve getirdiler.” (Gaspıralı, 2008a: 218)

* Bilindiği gibi böyle bir uygulamayı Ahmet Mithat Efendi sürgüne gönderildiği Rodos Adası’nda yapmıştır. Gaspıralı bu konuya “İki Bahadır” adlı hikâyede temas etmiş ve hapishanedeki bu uygulamasından dolayı Ahmet Mithat’tan övgüyle bahsetmiştir.

kararma binaen (adaletli ve tecrübeli insanların kararma dayanarak) kabahatli düşmüş biçareleri (suçlu zavallıları) hapisanede bulundukça okutmaya ve terbiye etmeye ve hâlince bir zanaata usta etmeye lazım (bir sanatta, meslekte usta olmasına gerek) görülüp, beş-altı ay hapisanede ceza görüp çıkan adamlar hem okur-yazar hem bir usta olup çıkıyorlar. Bu hâlde bunların ekserisi yamanlığı (kötülüğü) terk edip, öğrenmiş zanaatlar ile (öğrendikleri sanatlar ile) nafakalarını talep ediyorlar. Aşayacağı (yiyeceği, nafakası) helâlden kesp olundukta (kazanıldıkta) insan haram yolundan kaçacağı şüphesizdir. (Gaspıralı, 2014: 151-152)

“Dilenmek haramdır. (...) ama memalik-i İslamiyede (İslam ülkelerinde) dilencilerden yol açıp camilere girilmez.” (Gaspıralı, 2014: 137) sözleriyle Gaspıralı yine Fransa’da gördüğü uygulamalar neticesinde kendi toplumuna eleştirilerde bulunur. Fransa’da bir dilenci dâhi görülmediğini, herkesin çalışıp nafakasını kazanmaya çalıştığını, çalışma imkânı olmayanların ise düşkünler yurduna toplanıp orada bakıldığını, hayır kurumları vasıtasıyla bu insanların rahat ettirildiğini söyleyen yazar, bu uygulamalardan övgüyle bahseder:

Fransa’da bir dilenci görülmez. İşi olmayanı, işten kaçanı ve nafakasını kesbetmeyen (kazanmayan) tutup hapsederler ve hapiste işletip aşatırlar (yedirip içirirler); ama elden, gözden, ayaktan olup hizmet etmeye çaresiz olanları (çalışma imkânı olmayanları) “şefkathane”lere cemedip (düşkünler yurduna toplayıp) rahat ederler (ettirirler). Yolda, pazarda hor, fakir cürgüz- mezler (yürütmezler), rahat ederler (ettirirler). Her vilayette, her belde cemiyet-i hayriyeler (hayır kurumları) vardır ki devlet hâzinesi verdiğinden daha ziyade akça toplarlar. (Gaspıralı, 2014: 137-138)

Acayip Frenkler! Taştan su çıkarmak gayretindeler! Bir oğru (hırsız) ya edepsizi tutarlar, hapsederler. Bir türlü zahmet etmeyi (zahmet saymayıp) töre (soylu) ve mirza gibi asrarlar (beslerler). Kamçı ve zincir yerine ders ve terbiye ile nefis ve bed (nefsini ve kötü) ahlakını zaptederler (kontrol altına alırlar). Zanaat, hüner öğretip kesp ve kâre koyarlar (kazanma ve iş yapma imkânı verirler). Ne büyük adalet, ne büyük insaniyet ve insaf bu! (Gaspıralı, 2014: 152)

cümleleriyle Gaspıralı, çalışma konusunda da Doğu ve Batı’yı karşılaştırır, Avrupa’yı takdir etmekle beraber aslında Frenklerin ehl-i İslam’dan olmuş olsalar “en yahşi Müslümanlar” olacaklarını söyler ve yine de her şeye rağmen bu medeniyetin “kusurlu ve nahoş hâllerinin” de az olmadığını vurgular.

Molla Abbas’ın tanıştığı Fransız tüccar Mösyö Şalon’un bir akşam yemeğinde kızı Margarita’ya hitaben söylediği “İslamlar din emirlerine ziyade dikkat ve hürmet

ederler, barekallah (aferin)! Bundan (bunun) için Avrupa ülkelerinde olan pek çok edepsizlik diyar-ı İslam'da görülmemektedir.” (Gaspıralı, 2014: 131) cümleler Gaspıralı'nın kendi fikirlerinin bir yansımasıdır.

Frengistan Mektupları adlı hikâyenin sonunda Molla Abbas, bir gün pazarda gezerken kendisi gibi ticaretle uğraşan Endülüslü Şeyh Celal ile tanışır. Gaspıralı, *Avrupa Medeniyetine Eleştirel Bir Bakış* yazısındaki düşüncelerinin aynısını roman kahramanlarından Endülüslü Şeyh Celal vasıtasıyla bu satırlarda ifade eder. Burada Şeyh Celal'in Avrupa hakkındaki düşünceleri aslında Gaspıralı'nın kendi fikirleridir. Avrupa seyahatlerindeki gözlemlerini Molla Abbas ile paylaşan Şeyh Celal, başlangıçta Fransa'ya ve oradaki hayat tarzına hayran olsa da zamanla bu fikirleri değişmiştir:*

-Oğlum, dedi Şeyh, medeniyetin ve usul-i maişetin (hayat tarzının) derece-i âliyesi insanlara bahş (bahşettiği, verdiği) ve temin edebildiği rahat ve saadet nispetindedir. Medeniyetin ölçüsü ve mizanı insanların hâlidir. Avrupa medeniyeti Yunan ve eski Frenk medeniyetinden doğup esasen bunlardan çok ileriye gidememiştir.

....

* Gaspıralı roman mahiyetindeki bir dizi hikâyesinde başkişi Molla Abbas vasıtasıyla Avrupa'daki yaşam tarzı, sosyal hayat, teknolojik ve bilimsel gelişmeler karşısında hem şaşkınlığını hem de hayranlığını dile getirir. Fakat burada dikkat çeken önemli nokta Gaspıralı'nın bu hayranlığının körükörüne bir bağlılık şeklinde olmamasıdır. O Avrupa taklitçiliğinden, süsünden, gösterişinden yana değil; Avrupa'nın biliminden, sanatından, eğitim sisteminden yana olduğunu yazılarında her zaman ortaya koyar ve Avrupa'da ne görülürse bir çocuk gibi taklit edilmemesi, eleştiri süzgecinden geçirildikten sonra Batı'nın iyi yönlerinin örnek alınması gerektiğini ifade eder: “Avrupa bir ihtiyardır, tecrübesi çoktur. İhtiyarlığına hürmet edelim. Tecrübesinden hisse alalım da hatalarını tekrar etmeyelim: Mekteplerini, darü'l-fünunlarını (üniversitelerini) bizler de tesis edelim (kuralım); velâkin, funun (teknikî bilgiler) ile akıllarımızı ziyalandırdığımız (aydınlattığımız) kadar hakkaniyet ile yürekleri doldurmağa çalışalım. Avrupa'da ne görsek çocuk gibi alıp çapmayalım (alıp kaçmayalım). Bâliğ gibi (ergin bir insan olarak) nedir, neye varacak, vicdan ve hakkaniyet haricinde değil mi muvazenesini etmeye (eleştirisini yapmaya) dikkat edelim. Avrupa medeniyeti bilâmuvazene (ölçülüp biçilmeden, eleştirilmeden) kabul olunacak bir şey olmuş olsaydı, bu medeniyete Avrupa'nın nısfı (yarısı) düşman olmazdı.” (Gaspıralı, 2008a: 181)

Frenklerin maişet hatalarından bir emsal (örnek) nakledeyim: Memalik-i Efrenkiye'nin (Avrupa ülkelerinin) her kaysında (her hangi birisinde) sene ve sene milyonlar ile akça tayin ve sarf olunup mekteplerde nice türlü ilim ve marifet talim olunur (öğretilir). Bu tahsilden ve taallümden (öğretim ve öğrenimden) muratları yalnız kesp (çalışma) ve kâr için alet-i maddiye ve akliye peyda etmektir (aklî ve maddî aletler ortaya koymaktır). Tahsil ve mektepleri ile Frenkler birinci üstatlar, birinci işçiler oluyorlar; ama birinci insanlar olmak için tahsilleri kâfi ve yeterli değildir. Şöyle ki marifet, terbiyeye; akıl, ahlaka; mencilik (bencilik) ve nefis, hakkaniyete galip geliyor! (Gaspıralı, 2014: 175)

Molla Abbas'ın da, Şeyh Celal ile sohbetinden sonra fikirleri yavaş yavaş değişmeye başlar, Avrupa'ya daha eleştirel gözle bakar:

“Bilmiyorum Şeyh Celâl efkâr (Ş. Celal'in düşüncelerini) ve muradını lazım derece anlayabildim mi? Lâkin müzakereden şu kadar müteessir oldum (etkilendim) ki şu akşamdan son başımda pek çok taze fikir ve oylavlar (düşünceler) peyda oldu. Frengistan'a nazar ve dikkatim tenkit ve muvazene (dengeyi sağlama, ölçme) yoluna tüşdü.” Gaspıralı, 2014: 175-176)

Gaspıralı *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene* adlı yazısında Avrupa'nın ilmi ve teknik zenginliklerini takdir etmekle beraber bu medeniyetin sosyal neticelerini de tahlil eder. Bilim ve teknolojiye ilerleyen Avrupa, adalet ve ahlâkta geri kalmıştır. (Gaspıralı, 2008a: 169)

İsmail Bey Gaspıralı'ya göre hakkaniyet üzere kurulan hayat biçimi onun deyimiyle “en pak maişet”tir. İnsanlar davranışlarında birbirlerine karşı ne kadar adaletli olursa o kadar rahat yaşayacaktır. Hakkaniyete dayalı bu yeni medeniyeti ortaya çıkaracak birikime ise en çok Müslümanlar sahiptir:

Medeniyet-i cedide (yeni medeniyet), hakkaniyet üzere tesis olunan (adalet-doğruluk üzerine kurulan) bir maişetin semeresi (bir yaşam biçiminin sonucu) olacaktır. Bu medeniyet-i cedideyi meydana getirmeye İslâmlardan ziyade sermayedar (Müslümanlardan daha çok sermayesi, birikimi olan) bir millet görmüyorum. Bu sermayemiz ise Kelâm-ı Kadim'dir (Kuran'dır) ki icmal-i hükmü “hakkaniyet”tir (hükümlerinin özü “adalet-doğruluktur”). (Gaspıralı, 2008a: 179-180)

Geçmişte İslam dünyası ticaret ve servet bakımından bütün dünyada önde iken artık her bakımdan geride kalmış ve Avrupa öne çıkmıştır.* Fakat buna rağmen Avrupa medeniyeti sanıldığı kadar ‘selâmet’ değildir. Darürrahat’ta Seydi Hasan’ın Molla Abbas’a sorduğu “Seydi Abbas, Türkistan, İran, Arabistan ve Mağrip kıt’aları (ülkeleri) umur-ı maişette (geçimi sağlama işlerinde) çok geri kaldıkları hakikat mi?” sorusuna Molla Abbas’ın verdiği cevap ve aralarında geçen konuşmalar bu açıdan dikkat çeker:

- Evet, efendim, bildiğime göre mezkûr kıt’alar (bu ülkeler), Darürrahat’a nisbeten vahşî hâldeler.

- Cenab-ı Hak yardımcıları olsun; atalarımız bunca ileride idiler. Cehl ve nâdanlık (cehalet ve bilgisizlik) Frenklere mahsus (özü) idi. Bu zamanda bunlar İslamları ozup (geçip) gittiler ve İslamlar umur-ı maişette geride kaldıkları taaccüplü vakıâdır (şaşılacak bir gerçektir).

- Evet, efendim, zamanımızda sanayi, ticaret, servet ve nüfuz hep Frenk akvamındadır (Avrupa kavimlerindedir).

- Bunların dünyaya âmir oldukları bizlere de malumdur; lâkin, maişet ve medeniyetleri noksanlıdır (eksiktir). Frengistan’ın vücudu (bedeni), zannolunacak (tahmin edildiği) kadar selâmet değildir. (Gaspıralı, 2014: 247-248)

İslam medeniyetinin geçmişte yaşadığı parlak günler Gaspıralı için Müslümanlara verdiği hem iyi bir örnek hem de umut ışığıdır. İspanya’da Endülüs Emevi Devleti kurulmadan önce ülke harap, halk ise gayretsizdir; fakat Endülüs kıtası Müslümanların eline geçtikten sonra akılcı ve âdil yönetim, ilim, çalışma ve çaba sonucunda Endülüs Emevi Devleti dünyanın birinci ülkelerinden biri olur. Ülke bayındır bir hale gelir, ticaret ve sanayi gelişir, devlet ve dolayısıyla millet zenginleşir. Gaspıralı’ya göre de bu zenginlik ve refah, güzel yönetim, hüner, sanayi

* “*Rusya Müslümanları*” adlı eserinde Gaspıralı, hilâfetin parlak dönemlerindeki Arap medreseleri ile kendi dönemindeki Müslüman medreselerini karşılaştırır ve bu geri kalmışlığın yanlış eğitim sisteminden kaynaklandığını söyler: “Müslümanların kendi medreselerinde ilm-i tıp, ilm-i hikmet (fizik), ilm-i kimya, ilm-i nebatat (botanik, bitki bilimi), ilm-i nücum (astronomi, gök bilimi), ilm-i hendese (geometri) vs. öğrendikleri zamanlar (ki bunu bütün okur-yazar Müslümanlar, en azından onların % 50-60’ı bulanık da olsa bilmektedirler) olmuştur. Bunlar hilafetin parlak dönemlerindeki Arap medreseleri hakkında karanlık hatıralar ve efsanelerdir. O zamanlar Bağdat’ta, Kurtuba’da ve Müslüman Şark’ın diğer şehirlerinde yirmi otuz profesörün (müderrisler ve muallimlerin) çeşitli teorik ve pratik bilimleri okuttukları medreseler vardı. Günümüzdeki Tatar medresesinin programı ise Arap yazı dili, teoloji ve skolastikten ibarettir. Öğretim metodu ise: kafayı şişirme ve ezberleme, ezberleme ve kafayı şişirme! (Gaspıralı, 2008a: 116)

ve gayretten gelir. Darürrahat'ta bu ülkenin gerçek tarihini soran Molla Abbas'a, Feride Banu Endülüs Emevi Devleti'ni şöyle anlatır:

Yahu, Müslimîn (Müslümanlar), atalarımız Mağrip- zeminden fütühat (kuzeybatı Afrika'dan fetih) bayrakları açıp ric'at (geri çekilme) nedir bilmeyip Endülüs kıt'asını fethetmişler. Sa'y (emek), gayret ve nizam ile umum kıt'aya (bütün ülkeye) hükmedip uluğ beldelerde, binlerce karyelerde (köylerde) mesut ve bolluk ile ömür ve maişet kılmışlar (yaşamışlar). Endülüs âleme dersane, özleri emsal ve muallim-i cihan (örnek ve dünyanın öğretmeni) olmuşlar. Bahtiyarlık ve mesudiyetin delâleti (mutluluğun belirtisi) olan şiir, ebyat ve nagamât (beyitler ve şarkılar) ülkenin bir başından bir başına kadar ötüp (yayılp) uluğ dağların ikinci tarafında vaki (bulunan) Frenkleri hâb-ı gafletten (gaflet uykusundan) uyandırmıştır...

...

Sa'y (emek) ve gayret ile mesut, hüner ve sanayi ile namlı, ilim ile münevver (aydınlanmış), cav cürek (korkusuz) atalarımız dünyaya nam verip, 500 sene Endülüs'te hüküm ve saltanat etmişler. (Gaspıralı, 2014: 207-208)

İspanya topraklarında büyük bir medeniyet kuran Müslümanlar arasında eğitim-öğretim yaygınlaşmış, bilim ve teknikte ileri gidilmiştir. Molla Abbas vasıtasıyla Avrupa'nın bu İslam medeniyetini kendisine örnek aldığını, kütüphanesinden, mekteplerinden yararlandığını dile getiren İsmail Bey; İspanyolların ise, kendisinden beş yüz sene önce İslamların oluşturduğu bu medeniyete hâlâ ulaşamadıklarını, bu gelişmiş medeniyeti sürdüremediklerini ve tahrip ettiklerini eleştirel bir dille ifade eder:

Avrupa ülkelerinden Endülüs'e Frenkler gelip, İslam mekteplerinde ilim ve hüner (sanat) tahsil ederler idi ve bundan için (bundan dolayı) Endülüs İslamları Avrupa'nın medeniyet-i cedidesine (yeni medeniyetine; rönesansına) büyük sebep olmuşlardır. Avrupa'nın hocaları, üstatları hesap olunsalar caizdir (uygundur); ama inkıraz-ı devlet-i Endülüs (Endülüs devletinin çöküşü) ile İspanyol nâdanlığı (cehaleti) ve karangısı İslamın nam ve nişanını coymak (yok etmek) gayretine düşüp Endülüs asar-ı medeniyesinden (uygarlık eserlerinden) hemen bir şey kaldırmadılar (nerdeyse hiç bir şey bırakmadılar). (Gaspıralı, 2014: 190-191)

“Frenkler kaysı (hangi) ülkede bir hüner, bir kitap ya bir hoş usul ve âdet görsek bilip anlap (anlayıp) hisse almak” ister. (Gaspıralı, 2014: 116) Bu açıdan Mevlana'yı Hafız-ı Şirazi'yi, Lugat-ı Kamus'u, İbn Haldun'u bilir ve okurlar. Viyana

Üniversitesi'nde, Molla Abbas'ın sohbet ettiği bir hoca birçok şeyi Müslümanlardan öğrendiklerini ise şu cümlelerle kabul eder:

İslam tabipleri hocalarımız ve üstatlarımız olmuştur. Kâğıt yasamak (yapmak), bağ bahçe asramak (yetiştirmek) vesair hüner ve usulleri İslamlardan öğrendiğimiz gibi bazı gayri şeyleri sair halklardan talim ettik (öğrendik). İlim ve hakikat ve marifet ziya-yı şems (güneş ışığı) gibidir. Cümle (bütün) âleme aydınlık ve kuvvet verir. (Gaspıralı, 2014: 117)

Molla Abbas sohbetleri esnasında hocaya İslam dilleri ve ilimleri öğrenmekteki amaçlarının ne olduğunu sorar ve sorusuna “bilmek ve hisse almaktır” cevabını alır. “Özünüzde ulum ve marifet az değil, kâfi ve yeterlik değil mi?” (Gaspıralı, 2014: 116) diyen Molla Abbas'a, hocanın verdiği cevap, Batı'nın eğitim anlayışını ortaya koyması açısından dikkat çekicidir:

Elhamdülillah; lakin, dünyada doyulmayan ve doyulmayacak bir şey var ise ilim ve marifettir. Ne kadar kesbetsek (elde etsek) gene az görülen bunlardır. İlim ve marifet nur ve altındır. Kaysı (hangi) ülkede çıksa da cümle dünyada kıymettar ve makbuldür. Ne kadar köp ve çok olsa hep az görünür. Bunun içindir ki biz Frenkler kaysı (hangi) ülkede bir hüner, bir kitap ya bir hoş usul ve âdet görsek bilip anlap (anlayıp) hisse almak isteriz. (Gaspıralı, 2014: 116)

Gaspıralı, *Frengistan Mektupları*'nda Margarita'nın babası Mösyö Şalon vasıtasıyla Endülüs Emevi Devleti'nin yaşam biçiminin ve geliştirdikleri medeniyetin zamanında Avrupa tarafından örnek alındığını şu cümlelerle belirtir:

[...] Parij'de olan letafet ve temizlik ve bazı usuller İslamlardan alınmış ibret ve hisse semeresidir. Pazarlarda, çarşılarında geceleri fener yakmak, yolları taş ile töşep çamur ve balçıktan kurtulmak, şehir içinde gül bahçeler yetiştirmek, çeşmeler bina etmek gibi âdetler Endülüs hilâfet-i İslamiyesi zamanında kurulmuştur. Kurtuba, Sebilye, Gırnata medreselerinden ve üstatlarından çok hisse aldık, çok fikir öğrendik. (Gaspıralı, 2014: 129)

Mösyö Şalon'un bu sözlerine karşılık Molla Abbas da, Avrupa'ya verdiklerini geri almak temennisinde bulunur:

Evet Mösyö, Endülüs medeniyet-i İslamiyesi Avrupa'nın terakkisine (ilerlemesine) büyük sebep olduğu malumdur, barekallah! Hoş ve münasip hâlden hisse ve ibret almak hem hüner hem fazilettir. Bu

cihetten sizlere verdiğimizizi kaytarıp almayı (geri almayı) Huda-yı teala müyesser eyleye (yüce Tanrı nasip etsin)! (Gaspıralı, 2014: 129)

Fakat Molla Abbas'ın bu temennisi bir umuttur, çünkü Taşkent'te Batı medeniyeti örnek alınmamaktadır, kendi bilgilerinin en iyi bilgiler olduğunu düşünmektedirler. Darürrahat'ta Emir'in, Molla Abbas'a "Türkistan'da Rus ve Efrenç (Avrupa) halklarından hüner (sanat) ve sanayi öğrenmek efkârı (düşüncesi) var mı?" (Gaspıralı, 2014: 267) sorusu üzerine Molla Abbas "Hayır efendim, çünkü ilim, bilik ve hünerde özümüzü birinci hesap kılamız (hesap ediyoruz)" cevabını verir. Emir ise bu durumu utanılacak bir hâl olarak görür ve bunun çöküş sebebi olacağını söyler ve bu çöküşe örnek olarak Çinlileri verir:

Ahval-i Çin (Kıtay) büyük ders ve ibrettir. Bu kavim yalnız kendini insan bilip, ulum ve hüneri (bilimler ve sanatı) yalnız özünde olduğunu itikat kılıp (inanıp) sair milletleri hep aşağıda ve vahşî hesap ederek, bunlarla muhaberât (haberleşme) ve ünsiyet (yakınlık) etmeyip, ne hâle geldi? Cümlesi bala ve sıbyan fehminde (hepsi küçük çocuk anlayışı seviyesinde) kalıp, koca dört yüz milyonluk bir devlet ve bir avuçluk Beljika (Belçika) hükûmet-i efrençiyesi (Avrupa hükûmeti) kadar nüfuz ve kudreti olmadığı malumdur (bilinmektedir)... Nasıl olsun ki 400 milyon Kıtay (Çin) ahalisi 400 milyon sıbyan makamındadır (çocuk seviyesindedir). (Gaspıralı, 2014: 268)

Gaspıralı'ya göre Doğu medeniyetleri ve Avrupa arasındaki en büyük farklardan biri de kadınların durumudur. Çin, Hint, Babil, İran dünyanın en eski medeniyetleridir. Avrupa devletleri ise henüz yenidir. Fakat buna rağmen eski Asya toplumlarında erkeklere verilen hakların onda biri kadınlara verilmemektedir. Kadınlar hürriyetten ve eğitimden mahrum edilmişlerdir. Yazar, "Kadınlar" başlıklı yazısında Çinlilerin 'kadına gezmek gerekmez deyip' çocukluktan ayağına demir ayakkabı geçirerek sakat kalmalarına sebep olmasını, Hint kavminin kız çocuk doğduğunda onu boğmasını, kocası vefat eden kadını yakmasını; İranlıların ise kadınları 'aşağı mahluk' kabul edip ev içinde bağlamasını, dışarıda baştan ayağa kadar örtünmesini, erkekler ile aynı sofrada bulunmamasını kendilerine âdet edinmiş olmalarını eleştirel bir dille ifade eder. Ayrıca kadınların –sözde fitneyi ortadan kaldırmak için- cahil kalmasını, okuma-yazma öğretilmemesini, eğitim görmemesini isteyenlerin suç işlediklerini de söyler. İsmail Bey'in eleştirdiği durumlardan biri de Avrupalıların, Şark kadınlarının bu durumunu İslamiyete yüklemeleridir. Ona göre

Avrupalıların bu düşüncesi çok yanlıştır. Müslüman bir kadın ile Asya kadını arasında dağlar kadar fark vardır. İslamiyetin ortaya çıkışıyla birlikte kadınlara her bakımdan birçok hak verilmiştir.

“Devlet nizamları nazarından (kanunları açısından) Müslimelerin hukukları keza (hakları aynı şekilde) mukemmel surette temin edilmiştir. Nizamen (kanunen) koca, kadını dövmeğe hakkı yoktur. Kadını, hâline göre bakıp beslemeğe borçludur. [Kadın] mal ve mülküne kendi bildiği ve istediği gibi buyurmaya muhtaredir (kullanma hakkına sahiptir). Miras cihetinde şer’ en hissesi ne ise nizam-ı devlet (devlet kanunları) dahi anın verilmesini emir buyuruyor.” (Gaspıralı, 2008a: 299)

Kadın ve erkeğe Allah’a ibadet aynı derecede farz olduğu gibi sevabı da aynı nispettedir. Kadın varislikte erkeğin aldığı yarısını alır ve eşi kadına bakmak, korumak ile yükümlüdür. Hiçbir kadın zorla, istemediği biri ile evlendirilemez. Malını ve mülkünü istediği gibi idare edebilir, mal tasarrufunda tam hak sahibidir. Almak, satmak, kiraya vermek kadının kendi isteği ve görüşü doğrultusundadır. Oysa Fransa’da kadın kendi mal ve mülkünün tam sahibi değildir. Kocasının izni olmadıkça mal mülk alıp satamaz. Buna rağmen Fransa’da kadına verilen en önemli haklardan biri eğitimde, ilimleri öğrenmede ve yönetimde, siyaset işlerinde erkeklerle eşit haklara sahip olmaktır. Gaspıralı’ya göre eski zamanlarda Garp kadının hâli de bir dereceye kadar Asya; yani Çin, Hint, İran kadınlarının hâline benzemektedir. Fakat son birkaç yüzyılda Avrupa’da kadına hürmet artmıştır. Sanayi ve ticarete kendi rızkını kazanma, mahkeme huzurunda erkeklerle eşit sayılma, yönetim ve siyaset işlerinde yer alma, çeşitli bilimleri öğrenme ve meslek edinme gibi haklar elde etmişlerdir. (Gaspıralı, 2008a: 296-297)

İslamiyette ise şer’-i hükümlere göre kadının çalışıp kazanması ve eğitim görmesi günah değildir. “Tahsil-i ulûm (bilimleri öğrenme) ve maarife gelince “Küll-i Müslim ve müslimeye ilim farzdır” kaide-i âliyesi mucibi (yüce kaidesi gereğince) kesb-i kemalât (olgun bir insan olma) yolları açılmıştır.” (Gaspıralı, 2008a: 298) diyen Gaspıralı’ya göre kadının örtünmesi ise bu haklardan hiçbirine engel değildir.

Mesturiyet ve kaçgöç, ifrat derecelere varmış yerler var ise hikmet-i şer’iyeden ziyade âdât-ı cahileden (cehaletten doğan âdetlerden) ileri gelmiştir; şer’-i şerif âdildir (şer’î hükümler adaletlidir). Helal kesbe tahsil-i ulûma gayet müsaadelidir. (Gaspıralı, 2008a: 299)

İsmail Bey’e göre bir milletin gelişmişliğinin şahidi kadının toplumdaki yeri ve eğitim düzeyidir. O kendi döneminde, Osmanlı toplumundaki gelişmeleri bu açıdan takdir eder ve her fırsatta kendi toplumunun eleştirisini yapar:

İstanbul’da yahşı rasathane; sanayi-i nefise (güzel sanatlar) mektebi; kızlar için mekteb-i sanayi ve gayri mektepler açılmıştır ki hep fehm ve maişet terakkisine hizmet eden şeylerdir. Kadınlardan muallime, gazeteci, müellife peyda olduğu (kadın yazar ortaya çıktığı), cemiyetin ve milletin terakkisine şahittir. Bunlar ise İstanbul’da mevcuttur. müsaadelidir. (Gaspıralı, 2008b: 214-215)

“Gül Baba Ziyareti” adlı hikâyede anlatıcı olan öğrenci Vambery’e Avrupa karşısında İslam dünyasının geri kalma sebebini “Müslümanlar nerede bulunurlarsa bulunsunlar, nasıl yaşarlarsa yaşasınlar, Avrupalılara nispetle her cihetten (bakımdan) gerideler. Acaba bunun sebepleri ne?..” diye sorduğunda “Cehldir (cehalettir, efendim, cehl...” (Gaspıralı, 2014: 369) cevabını alır.

Gaspıralı’ya göre Müslümanların cahilliğinin en büyük nedeni Rusya’yı ve halkını yeterince tanımaması ve Rusya’nın bu cahilliği ortadan kaldırmak için gerekli tedbirleri almamasıdır. Ruslar Tatarlar için ne ve nasıl bir şey yapmak gerektiğini bilmemektedir. “Bahçesaray Mektupları” adıyla Tavrida gazetesinde yayımlanan yazısında İsmail Bey, Tatarlara karşı tavırlarından dolayı Rus hükûmetine sitem eder. Rusya Müslümanlarının geri kalmasının sebebini Rus Devleti’nin ihmâlkârlığı olarak görür ve “Evet ne ekersen, onu da biçersin. Tatarları, genelde gayrî Rusları, Ruslar ve onların düzeni ile tanıştırmak için hangi tedbirler alındı?” diye sorar. (Gaspıralı, 2008a: 70) Oysa bir zamanlar nice ünlü bilim adamı yetiştirmiş Arap medreselerini, Ruslar kendi Müslümanları için diriltebilseler, insanlığa büyük hizmet etmiş olacaklardır. Yazara göre bu işe ilk hareketi vermek zor ve pahalı değildir. Bunun için Müslüman merkezlerinde (Kazan, Ufa, Orengburg, Heşterhan, Taşkent, Semerkant, Bakû, Nuha ve Bahçesaray) dokuz on medresede küçük değişiklikler yapılması yeterlidir:

Fikrimizce, bu değişikliğin mahiyeti, medreselerin programlarına temel, genel tahsil bilimlerinin (muhtasar coğrafya, tarih, fen bilimleri, planimetri (yüzey geometrisi) ile matematik dersleri, pedagojinin esasları ve muhtasar Rus hukuku derslerinin) konulması ve bunların Tatarca okutulmasından ibaret olmalıdır. Bu dersleri verecek hocalar safece

üniversitenin Şarkiyat Fakültesi veya Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü mezunları olmalıdır. (Gaspıralı, 2008a: 117)

Rusların medreselerde yapacakları bu değişikliklerin sonucunda Tatarlarda uyandırılan heves onları Rus üniversitelerine yakınlaştıracak; cahilliklerinin sonucu olan yabancılaşma, güvensizlik ve kayıtsızlık ortadan kalkacaktır:

On beş yıl içinde Rusya Müslümanları cahil din adamlarının yerine gelişmiş din adamlarına, bilgili ve kültürlü ulemaya; şimdiki geri zekâlı hocaların yerine faaliyetlerine hazırlanmış ve gelişmiş pedagoğlara sahip olacaklar. Dolayısıyla iptidâî mektepleri, zamanın ihtiyaçları seviyesine yükseltmek, bu mekteplerde şimdiki manasını anlamadan ezberleme ve falaka yerine en iyi, gelişmiş eğitim yöntemlerini uygulamak mümkün olacaktır. Ruslara mahsus, daha doğrusu, umum beşerî ve hûmanist ülkü ve bilgiler kitlelere bu yolla daha çabuk ulaşacaktır. (Gaspıralı, 2008a: 117-118)

“Umum milletimiz hazırda fakir hâldedir. Hem bu fakirlik, naçârlık (çaresizlik, zavallılık) yalnız malda sermayede değil; ilimde, bilgide, fende, sanayi ve hünerde daha ziyade zahir ve numayan olmaktadır (ortaya çıkmakta ve görülmektedir).” (Gaspıralı, 2008a: 217) diyen Gaspıralı, Rusların Müslümanlarla yakınlaşması ve Müslümanların Rusya ile tanışmasını konusundaki düşüncelerini “*Rusya Müslümanları*” adlı yazısının sonunda şöyle özetler:

1. Rusya Müslümanlarının Rusya ile yürekten yakınlaşmasına bilgisizlik dolayısıyla güvensizlik engel olmaktadır.
2. Yurttaşlık bilincinin ve bilgilerin Müslümanlar arasında Rus dili vasıtasıyla yayılması asla düşünülemez; Rus eğitim kurumları, sade halk bir yana dursun, yüksek tabakadan Müslümanların yüzde birini bile cezp etmiyor.
3. Müslüman medreselerinde temel bilimlerin Tatarca okutulması gerçekleşirse bu, devlete hiçbir zarar vermeden Müslüman kitleleri arasına bilginin girmesini kolaylaştırır ve din adamlarının, orta tabakanın aklî seviyesini hızla yükseltir ve birçok kötü hurafeyi dağıtır.
4. Tatarlar arasında önemli derecede okur yazar olduğundan, Tatar dilinde basın için gerekli şartların kolaylaştırılması, onlar arasında gerekli olan faydalı ve pratik bilgileri hızla yayacaktır...
5. Müslümanları vatandan soğutan, büyük kayıplardan ve çoğu zaman devlet dairelerinde karşılaştıkları belâlardan kurtarmak için Tatar nüfuslu vilâyetlerdeki mahkemelerde kadrolu tercümanların olması çok yararlı olurdu...

6. Bu tedbirlerden dolayı ne Rus dilinin ne de Rus devletinin menfaatleri hiçbir şekilde zarara uğramaz. (Gaspıralı, 2008a: 120-121)

“Rus-Doğu Anlaşması” yazısında tahsilli Rusya Müslümanlarını Müslüman dinî mektep [medrese] programlarının genişletilmesi, ana dilde yayın, Rus okullarına ve bilimine ilgi uyandırılması yoluyla Müslümanların aydınlatılması lehine çalışmaya davet eden Gaspıralı, *Rusya Müslümanları* adlı yazısının sonunda da eğitilmiş Müslüman gençlere seslenerek onlara bazı öğütlerde bulunur:

Kardeşler, halkın bilgi ve kültür seviyesinin yükseltilmesi işiyle ciddi şekilde uğraşınız... Dinimiz hayrın üç şekilde yapılabileceğini öğretiyor: emekle, sözle ve sadaka ile. Bunların her üçü Allah katında geçerli, hayırlı sayılıyor; fakir, yakınına çalışmasıyla; âlim öğretmek ile; zengin ise sadaka vermekle yardım ediyor. Öğrenmiş iseniz, bilgiyi ve iyiliğin kurallarını elde etmiş iseniz, onları kendinizde saklamayın; bilgilerinizi yakınlarınıza, soydaşlarınıza vermeye çalışınız; iyi Rus kitaplarını Tatar diline çeviriniz; fakir, cahil Tatarlar için yazınız; okullar açmaya, okulları iyileştirmeye, sanat ve zanaatı yaymaya çalışınız. (Gaspıralı, 2008a: 120-121)

4.4.3. Avrupa ve Osmanlı’da İki İdealist: Jonh Walter ve Ahmet Mithat

1886 yılında Tercüman gazetesinde “Ahmet Mithat” hakkındaki hikâyeyi yayımlayan Gaspıralı’nın daha sonra 1889 yılında “Jonh Walter” ile ilgili yazmış olduğu hikâyeyi de ekleyerek kitapçık halinde bastırıldığı *İki Bahadır*, iki ayrı hikâyeden oluşmaktadır. (Akpınar, 2014: 477) Hikâyenin girişinde “Bu hikâyenin başı (adı) “iki bahadır” olduğundan boyları beşer arşın, kolları temirden, ayakları çelikten-polattan olan masal ve ahyat (masal) adamları ya da hayalât mübalağaları naklölünacak zannına barmanız (zannında bulunmayınız).” diyen Gaspıralı farklı bir bahadır tipi çiziceğinin sinyallerini daha ilk satırlarda okuyucuya hissettirir. (Gaspıralı, 2014: 477)

“Bizim bahadırlar cümlemiz (hepimiz) gibi kişilerdir. Başları, kolları, ayakları adidir (sıradandır, normaldir). Kuvvetleri bizlerden ziyade değildir.”

(Gaspıralı, 2014: 477) der ve bunların kuvvetinin elde ayakta olmadığını, herkeste bulunmayan manevi bir kuvvete sahip olduklarını ifade eder:

Bu kuvvetleri ise büyüklük ve uluğluk semeresi olan “ahlak” ve “muhabbet-i milliye”dir (millet sevgisidir). Bunlar öyle kuvvettir ki demirleri su gibi eritip zamanları tebdil, mekânları tağyir eder (zamanlan ve mekanları değiştirir). Milletleri revaca, düşmanları inkıraza (çöküntüye) getirip cehl ve karangıyı (karanlığı) ziya ve nura gark eder.

Hakikat bahadırların kuvvet ve aletleri; ahlak, tabiat ve muhabbet-i milliyedir. (Gaspıralı, 2014: 478)

Gaspıralı’ya göre millet sevgisini yüreğinde taşıyan, eğitilmiş ve çalışkan kişi gerçek bahadırıdır. Onun bahadırlık anlayışının iyi bir örneği İngiliz John Walter da Gaspıralı’nın iki bahadırından biridir. Hindistan, İngilizler tarafından sömürge altına alındıktan sonra 1774 senesinde Nepal şahının kızı hastalanır. Hint tabipleri kızın hastalığına bir türlü çare bulamazlar. Bunu duyan İngilizler kendi şirketlerinde çalışan John Walter adındaki alanında uzman bir doktoru şaha yollarlar. Şah, doktora kızını iyileştirirse mal ve mülkünü, taht ve tacını, kızı ile beraber ona vereceğini söyler. İki ay sonra doktor kızı iyileştirir. Şah bir gün kendisini yanına çağırır ve sözünü tutacağını söyler. John Walter bu teklifi düşünmek için üç günlük süre ister. Bu teklifi kabul ettiği zaman İngilizlerin zararına ve Hindistan’ın faydasına hizmet etmek gerektiğini düşünür:

Lâkin ben bahtiyar olacak olup cinsim olan (milletim olan) İngilizlerin harabına nasıl hizmet ederim?.. Kendim İngiliz, vatanım İngiltere, bildiğim hüner ve ilim İngiliz mektebinin yemişidir ve bu yemiş sayesinde şahın rağbetini, kızın muhabbetini kesbettiğim (kazandığım) hâlde vatanıma nasıl düşman olayım? Vatanımın hakkı yok mu? Üzerimde farz değil mi? (Gaspıralı, 2014: 481)

“Feda olsun şah kızı, feda olsun şahın tahtı ve tacı... İngilizliğim şahlıktan muteberdir. Nefsimin hoşluğu (şahsî çıkarlarım, iyiliğim) için vatan ve milletin zararını kabul edemem!” (Gaspıralı, 2014: 481) diyerek şahın teklifini reddeder. Bu fedakarlığından dolayı İngiltere’de Edinburg şehrinde John Walter adına abide taş dikilir ve üstüne altın yazı ile “İngilizlik şahlıktan bahadır” ifadesi yazılır.

John Walter’den övgüyle bahseden Gaspıralı’nın ikinci bahadırı Ahmet Mithat Efendi’dir. İsmail Bey, “Ahmet Mithat” başlıklı yazısında Osmanlı Devleti

tarafından Rodos'a sürgüne gönderilen* Ahmet Mithat'ın bu hapishanede eğitim yolunda yaptığı faaliyetleri anlatır ve daha ilk satırlarda ondan şu cümlelerle bahseder:

Bu adam erbab-ı ulum ve fünundan (fen ve bilim erbabından) ve ehl-i kalem (yazar) bir zat olup az vakit içinde arkadaşları bulunmuş (olan) kanlı katiller arasında, yıldızlar arasında güneş yerini tutup biçare hapishane cemiyetine atalık (baba yerinde) ve hoca ve hâkim olmuş gibi oldu.

Tabiatının büyüklü[ğ]ü, ilminin kuvveti, sözünün yakışığı ve ötkünlüğü (güzelliği ve etkinliği) sayesinde arestanlar beyninde (mahkûmlar arasında) memurlardan ziyade (hapishane görevlilerinden daha fazla) nüfuz ve emsalsiz rağbet ve muhabbet kesbetti (kazandı). Şöyle ki cümle (bütün) mazlum arkadaşlarına emsali ile (kendi örnek olarak) teselli, sözü ile rehber; ilmi ile hoca; tabiatının büyüklüğü ile hâkim ve hüsn-i ameli ile ibret-i âli olmuş idi (güzel işleri ve tavırlarıyla etkili bir örnek olmuştu). (Gaspıralı, 2014: 483)

Bir gün kardeşi hapishanede Ahmet Mithat'ı ziyaret eder. Onun günahsız olduğunu padişaha anlatacak bir vezir olmadığını, padişahın belki de Ahmet Mithat'ı burada unuttuğunu, buyruğu sebebiyle ölünceye kadar bu zindanda kalacağını ve kurtulmak için tek bir çare olduğunu söyler. [...] *devletinin elçisi Ahmet Mithat'ı sürgünden kurtaracağına ancak karşılığında kendi devletinin faydasına ve görüşlerine uygun yazılar yazmasını istediğine dair kardeşi aracılığıyla haber gönderir. Ancak Ahmet Mithat böyle bir şeyi kabul etmektense yok olmayı göze alarak teklifi reddeder:

Mahsus bu maslahat ile (özellikle bu iş için) gelmiş isen zahmetin malayani gidiyor (boşa), bu iş olamaz.

...

Gözümün nuru karındaşım, ölmez burun (ölmeden önce) mezara girmek başıma yazılmış, lâkin bu kara yazıdan kara yazılar da bardır... Şükürler olsun! Ben elçi değilim. Ben bir Osmanlıyım, hapisten kurtulmak için milletime hıyanet kabul etmem. Millet uğruna canım feda

* Namık Kemal'in yazmış olduğu *Vatan Yahut Silistre* oyunu 1873 yılında Gedikpaşa Tiyatrosu'nda sahnelenir. Oyun halk üzerinde etkili olunca hükûmet bundan rahatsızlık duyar ve oyunu yasaklar. Namık Kemal ile birlikte o akşam Gedikpaşa Tiyatrosu'nda olan Ahmet Mithat da tutuklanır. Namık Kemal Magosa'ya, Ahmet Mithat Efendi de Ebüzziya Tevfik ile beraber Rodos'a sürgüne gönderilir. (Durgun, 2015: 28)

* Gaspıralı hangi devletten bahsettiğini bu satırlarda açıkça söylememiştir.

olmuş. Feda olmuş cana milleti mi feda edeyim? Bir kazadır olmuş. Başımın faydası için bir milletin harabına mı razı olayım? Hayır ve hayır! Ben ateşlere yanayım, milletim selamet olsun. Ben yok olayım, milletim bar ve baki olsun! (Gaspıralı, 2014: 483)

Sürgünde geçirdiği yıllarda yazı faaliyetlerine devam eden Ahmet Mithat boş durmaz ve çalışmaya devam eder.* “İnsanlık şanı ise Cenab-ı Hakk’a ibadet ile ebna-yı cins (soydaşlarımızın) ve vatanımızın faydasına amel ve gayrettir (iş yapmak ve çalışmaktır).” (Gaspıralı, 2014: 486) diyen Ahmet Mithat, tüm mahkûmları ilmiyle ve sözlerinin etkinliğiyle nüfuzu altına alır. Halkın ve mahkûmların da desteğiyle ünlü Süleymaniye Medresesi’ni inşa eder. Bu medresede Arapça, Türkçe edebî ve dinî eserlerden başka matematik, coğrafya, tarih, felsefe, sağlık bilgileri dersleri okutulur:

Bugün de Rodos’ta Medrese-i Süleymaniye namında olan (adını taşıyan) medrese bu medresedir ve Memalik-i Osmaniye’de (Osmanlı memleketlerinde) birincidir. Medresede tedris ve talim olunan ulum ve fûnun (okutulan ilim ve teknoloji) kitapları ekseri gene hikâyeye ettiğimiz mahkûmun tertip ettiği asar-ı mergubelerdir (beğenilen eserleridir). Medrese-i Süleymaniye emsalsiz (eşsiz) bir medresedir ki Arabî, Türkî, ulum-ı edebiye ve şer’iyeden maada (Arapça, Türkçe edebî ve dinî eserlerden başka) hesap, cihannâme (coğrafya), tarih, hikmet (felsefe), ilm-i sıhhat (sağlık bilgileri) ve usul-i tedris fenleri (eğitim bilimleri) ders ve tahsil olunurlar (okutulur). Fen tekmil edip çıkan (bu bilimleri öğrenen) efendiler cümle vilayet-i Osmanî’de (bütün Osmanlı vilayetlerinde) rağbet ve şöhrat kesbettiler. Bu medreseden muteber hocalar, kâmil (mükemmel) kâtip ve memurlar yetişiyor. (Gaspıralı, 2014: 487-488)

“Süleymaniye” adını gayet hoş bulan Gaspıralı, “...lâkin biz bu medreseye “İbret Medresesi” der idik.” der ve mahkûmların medrese inşa edip arasından âlim çıkmasının mahkûm olmayan diğer insanlara ibret olması gerektiğini ifade eder. Ona

* Sürgünün ağırlığını yazı yazarak hafifletmeye çalışan Ahmet Mithat Efendi, Rodos’taki ilk yılında *Kırkambar*’ın ilk on cüzünü, *Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul’da Neler Olmuş* romanını, *Açıkbaş*, *Ahz-ı Sâr* adlı tiyatrolarını kaleme aldığını ve *Hasan Mellah* romanının planını oluşturduğunu ifade eder (1874). “Ahmet Mithat Efendi, Ebüzziya Tevfik’le beraber Rodos’a sürgüne gönderildikten hemen hemen bir yıl sonra ‘hasis bir sebeple’ arkadaşıyla odasını ayırarak hapisane bahçesindeki tek odalı bir kulübeye yerleşir. Bir süre sonra beş altı çocuğa odasında ders vermeye başlayarak 1875’te açılan Medrese-i Süleymaniye’nin âdeta tohumlarını atmış olur. “Milletimizin cidden terakki ve ihyası tamim-i maarife mütevakıftır” görüşünde olan Ahmet Mithat, İbrahim Paşa Camii avlusunda açtığı Medrese-i Süleymaniye’de derslerini, yeni geliştirdiği metotlarla verir.” (Durgun, 2015: 29-30)

göre Ahmet Mithat, “Osmanlıların birinci muharrirlerinden ve üdebasından (gazete yazarlarından ve ediplerinden) olduğundan maada (başka) âlemin dahi birinci muharirlerindendir. Bugün de Ahmet Midhat'ın kalemi gibi meyvadar (verimli) ve çabuk kalem Azya (Asya) kıt'asında bulunmadığı gibi Avrupa'da dahi yoktur.” (Gaspıralı, 2014: 488)

“Cemiyetleri, iyilikleri ziyadar eden (aydınlatan) şem' (mum) ve ziya, zindana yetiştigi hâlde (zindana ulaştığında) onu dahi münevver etmez mi ya (aydınlatmaz mı)?” (Gaspıralı, 2014: 484) diyen Gaspıralı, Süleymaniye Medresesi'nin açılış sebebi ve öncüsü olan Ahmet Mithat'ı bilgisinin etkisiyle karanlıkları aydınlatan bir ışığa benzetir ve onu gerçek bir bahadır olarak nitelendirir.

Edebiyatta faydacı tavırdan yana olan Gaspıralı'nın dil ve edebiyat hakkındaki düşünceleri Tanzimat dönemi aydınlarının -özellikle Ahmet Mithat Efendi'nin- görüşleriyle örtüşmektedir. İsmail Bey'e göre Osmanlı sosyal hayatına ve edebiyatına büyük hizmetleri olan üç önemli yazar vardır: Bunlar Şemsettin Sami, Namık Kemal ve Ahmed Mithat Efendi'dir. Ahmet Mithat'ı bir yazı makinesine benzeten İsmail Bey, onu Osmanlı'nın en güçlü gazeteci ve yazarlarından biri olarak kabul eder. Edebiyat ile ilgili yazılarında Ahmet Mithat'ın mektepte okutulmak üzere çocuklar için tertip ettiği *Hace-i Evvel* adlı ders kitabından ve her türlü bilimden, teknolojiyen çeşitli bilgiler veren *KırkAnbar* adlı bilim dergisinden övgüyle bahseden Gaspıralı, bir toplumun gelişmesinde gazeteci ve yazarların rolünü iyi bildiği için Ahmet Mithat'ın bu yoldaki hizmetlerinin önemli olduğunu da ifade eder. (Gaspıralı, 2008b: 212-213)

Her iki hikâyede de dikkat çeken ortak konu Jonh Walter ve Ahmet Mithat'taki vatan sevgisidir. Her ikisi de ilimle uğraşan, eğitilmiş kişilerdir, fakat bu kişiler bilgilerini millet yolunda kullanmakta, vatana hizmeti her şeyden üstün tutmaktadır. Vatanın faydasına çalışmayı insanın şanından sayan, “Ben ateşlere yanayım, milletim selamet olsun. Ben yok olayım, milletim bar ve baki olsun!” diyen Ahmet Mithat ve “İngilizliğim şahlıktan muteberdir.” diyen Jonh Walter, Gaspıralı'nın gerçek bahadırlarıdır.

SONUÇ

1851-1914 yılları arasında Kırım'da yaşamış olan İsmail Bey'in doğduğu yıllarda Rusya'da Çarlık yönetimi hakimdir. Rusya; Türklerin bulunduğu toprakları ele geçirmekte, çok geniş coğrafyalara yayılmaya çalışmaktadır. 1783'te Kırım'ı ilhakından sonra Kırım Türklerine karşı uyguladığı politika ise tamamen, yıkıcı ve tahrip edicidir. Bu politikalar sonucunda da Rus egemenliği zamanında Tatarların eğitim durumu ve gelişimi en aşağı seviyelere düşmüştür.

Asimile çabalarıyla kimliksizleştirilmeye çalışılan Kırım Türkleri iskân politikaları sebebiyle de göç etmeye mecbur bırakılır. Nüfus üstünlüğünü, gücünü kaybeder; her anlamda zayıflatılır. Bunun yanı sıra Rusların kültürel yönden de asimile çabaları ve faaliyetleri de Kırım Türkleri için yıpratıcı, zor bir süreç başlatır. Böyle bir ortamda dünyaya gelen ve yetişen Gaspıralı milletin çektiği sıkıntılara, baskılara, yasaklara, kayıplara şahit olur. Hiç şüphesiz yaşadıkları onun vatanına, milletine bağlılığını bir kat daha artırır.

İlköğrenimine Bahçesaray'da mahalli bir Müslüman mektebinde başlayan İsmail Gaspıralı, daha sonra Moskova'da askerî okulda eğitimine devam eder ve burada yaşadıkları sebebiyle okuldan ayrılmak zorunda kalınca bir süre öğretmenlik görevinde bulunur. İsmail Bey bu görevi esnasında Müslüman mektep ve medreselerinin ve eğitimin ne durumda olduğunu yakından görme imkânı bulur. İlerleyen süreçte de birçok yazısında mekteplerin bu durumunu ve Rusya Müslümanlarının Rus hükûmeti tarafından cehalete terk edildiğini dile getirir.

Müslüman halkın eğitim durumu sadece Kırım'da değil, bütün Türk-İslam dünyasında aynıdır. Aydınların ve okumuş sınıfın çoğu dünya işlerinden ve çağın şartlarından habersizdir. Yazara göre Müslüman toplumu derin bir uykudadır ve uyanırsa ayağa kalkacak, diğer milletler gibi ileri gidecektir. Bu ilerlemenin yolu ise eğitimden geçmektedir. Batı'nın gücünün arkasında eğitilmiş bir toplum olduğunu fark eden Gaspıralı, yazılarında sık sık Avrupa medeniyeti ve Doğu medeniyetini konu almış ve bu iki kavramı karşılaştırmıştır.

Hayatının bir döneminde Avrupa'ya seyahat eden yazar, Avrupa medeniyetini ve eğitimini yakından tanır. Rusların eğitim sisteminden, Avrupa'daki okullarda

gördüklerinden, uygulanan metotlardan, bilimsel alandaki gelişmelerden etkilenen İsmail Bey, Batı ve Doğu medeniyetlerini her yönüyle tahlil etmeye çalışır. Rusya Müslümanlarının neden bu kadar Avrupa medeniyetinin gerisinde kaldığı üzerinde uzun uzun düşünür ve bu geri kalmışlığın sebebinin milletin üstüne çöken cehalet olduğuna karar verir.

Bahçesaray'da bir süre belediye başkanlığı görevinde bulunan Gaspıralı yaptığı seyahatler, gözlemler ve yaşadığı tecrübeler neticesinde kafasında belli fikirler oluşur. Müslüman dünyasının problemlerinin ve çözümlerinin neler olduğunu belirlemeye çalışır. İşe nereden başlamak gerektiğini düşünen Gaspıralı bütün ömrünü, gücünü millete adamaya karar verir. Milletine yardım etmenin, kısa zamanda daha çok kişiye ulaşabilmenin, yani sesini duyurabilmenin ve daha önemlisi bir milleti uyandırmanın yolunun matbuattan geçtiğini iyi bilen yazar, belediye başkanlığı görevi esnasında da boş durmaz. 1879 yılında Türkçe bir gazete çıkarmak için yetkililere başvuruda bulunur ve uzun uğraşlardan sonra Rus hükümetinden Türkçe bir gazete çıkarma izni alabilen İsmail Bey, 10 Nisan 1883'te *Tercüman* adlı gazetenin ilk nüshasını çıkarmayı başarır.

Tercüman kısa zamanda çok geniş bir coğrafyaya yayılır ve Rusya Müslümanlarının en uzun soluklu gazetesi olur. İsmail Bey'in Türk-Müslüman dünyasında seyahat ederek ve gözlemleyerek tespit ettiği en güncel sorunları ve bunların çözümlerini ifade etme imkânı bulduğu *Tercüman* gazetesi yenileşmenin, modernleşmenin, ilerlemenin ve daha birçok kavramın sembolü olur.

Gaspıralı'nın en büyük amaçlarından biri Rusların cehalete terk ettiği Müslüman mektep ve medreselerin ıslahıdır. Bu sebeple *Tercüman* vasıtasıyla yaymaya çalıştığı düşüncelerden biri de bilimsellikten uzak eski usulleri bir kenara bırakmak ve bu mektep ve medreselerde yeni usul eğitime geçmektir. Gaspıralı'nın öncelikli hedefi toplumun okuma-yazma oranını ve bilgi seviyesini artırmak ve sonra da medeniyet bakımından belli bir seviyeye ulaştırmaktır. Bu yüzden üzerinde ısrarla durduğu konuların başında da sıbyan mekteplerinde usul-i cedid eğitime geçiş gelmektedir. Usul-i cedid, Gaspıralı'nın eğitimde getirmiş olduğu bütün yenilikleri karşılayan bir kavramdır. Avrupa'daki ve Osmanlı'daki yeni eğitim sistemlerini takip eden Gaspıralı usul-i cedid adı verilen bu okullarda savtî usul denilen bir metotla kısa

zamanda okuma-yazma öğretimini sağlar ve bunun neticesinde Bahçesaray’da 1883 yılında başlayan usul-i cedid eğitim mektepleri *Tercüman* gazetesinin katkıları ve Rusya Müslümanlarının gayretiyle istenilen başarıyı yakalar. Matbaasında çeşitli ders kitapları bastıran Gaspıralı, usul-i cedid eğitimi bu kitaplarla sistemli bir hâle getirmeye çalışır ve usul-i cedid okullarının yaygınlaşması için elinden geleni yapar.

Gaspıralı Rusya’daki Müslüman halkın eğitim meselesinin yanı sıra onların sosyal sorunları ve siyasî hakları ile de yakından ilgilenir. Amaçlarından biri de Rusya Müslümanlarının kalkınmasını sağlamak, Ruslarla eşit hak ve özgürlüklere sahip bir toplum oluşturabilmektir. Bu yüzden *Tercüman*’daki yazılarında hem kendi halkına hem de Ruslara sert eleştirilerde bulunmuş, sorunları açıkça ortaya koymuş ve bunlara çözüm önerileri getirmiştir. Müslümanların her zaman örgütlenmesi gerektiğini ifade eden yazar, kendisi de Rusya Müslümanları kongrelerinin içinde yer almıştır. *Tercüman*’da kaleme aldığı çeşitli yazılarda Rus hükümetini, Müslümanlara karşı sorumlulukları yerine getirme konusunda göreve davet etmiş ve onlara bu konuda çeşitli çözüm yolları sunmuştur.

Türk dünyasına hizmetleri çok sonra anlaşılan İsmail Gaspıralı, tüm bu faaliyetlerinin yanı sıra hikâye ve roman türünde de eserler vermiştir. İçinde bulunduğu toplumu çok iyi tahlil eden ve dönemine göre ileri fikirlere sahip olan Gaspıralı’nın amacı Kırım–Tatar halkının millî benliğini koruması ve hayattaki varlıklarını gösterebilmesidir. Onu amacına ulaştıracak en güçlü yanı kalemi, üzerinde ısrarla durduğu konu ise halkın eğitimi meselesidir. Yazmış olduğu roman ve hikâyeler de yine bu amaca hizmet etmektedir.

Gaspıralı’nın 1887 ile 1908 yılları arasında *Tercüman* gazetesinde tefrika ettiği *Frengistan Mektupları*, *Darürrahat Müslümanları*, “Sudan Mektupları”, “Kadınlar Ülkesi” ve “Molla Abbas Fransevî’ye Tesadüf” başlıklı bir dizi hikâye Molla Abbas Fransevî adlı kahramanın başından geçenleri anlatır. Molla Abbas Fransevî’nin Taşkent’ten ayrılıp Fransa’ya gelişini ve burada başından geçenleri konu edinen *Frengistan Mektupları*’nda, Molla Abbas yolculuğa çıktıktan sonra Odesa’da Jozefin adlı bir kızla tanışır. Bu satırlarda Gaspıralı’nın en çok dikkat çektiği konu Batılı bir kadının bilgisi ve görgüsü olur.

Jozefin ile evlenip ayrıldıktan sonra Molla Abbas bir yandan ticaretle uğraşırken diğer taraftan da bir okulda eğitim alır. Çünkü Gaspıralı'ya göre Avrupa “dünyanın dershanesi”, “ilim ve marifet hazinesi”dir. Kendini “görmemiş bir Tatar” olarak nitelendiren Molla Abbas bu okulda Taşkent’te aldığı eğitimin ne kadar yetersiz olduğunu ve bir Fransız öğrenci yanında hiçbir şey bilmediğini anlar.

Frengistan Mektupları’nın ikinci kadın kahramanı Margarita ise Molla Abbas için hem yol gösterici hem de bilginin ikinci durağı olur; çünkü Margarita da Jozefin gibi eğitilmiş ve donanımlı bir kadındır. Türkistan’da okulda ve sosyal alanda hiçbir hakkı olmayan bir kıza nazaran Margarita toplumdaki konumu itibarıyla Molla Abbas için şaşırtıcıdır. Her iki kadın da aldıkları eğitim, sahip oldukları bilgi ve kültürle Molla Abbas’tan üstündür. Molla Abbas hayatına giren bu Avrupalı kadınlar sayesinde bilgi ve görgüsünü artırır. Aynı zamanda çizdiği Batılı kadın tipleriyle Avrupa’nın yaşam tarzını ve Doğunun eksiklerini ortaya koyar. Avrupa’da gördükleri karşısında hem şaşırır hem de hayran kalan Molla Abbas, Avrupa’daki yaşam şekli ile Türkistan’daki yaşam şeklini sık sık karşılaştırır. *Frengistan Mektupları*’nda iki kültür arasındaki farklılığa ilişkin görüşlerini özellikle kadın karakterler, kadının toplumdaki rolü, kadın-erkek ilişkileri üzerinden ortaya koymaya çalışan Gaspıralı’nın Batılılaşma konusunda kendi çizdiği sınırlar vardır.

Frengistan Mektupları’nda Fransa maceralarını anlatan Molla Abbas’ın bir sonraki seyahati İspanya’ya olur. Gaspıralı, *Darürrahat Müslümanları* adıyla kurguladığı ütöpik ülke aracılığıyla ideal Müslüman toplumunu anlatma fırsatı bulur. Endülüs Emevi Devleti’nin yaşam biçiminden ve geliştirdikleri medeniyetten daha ileri olan bu toplum ne Avrupa’ya ne de Türkistan’a benzemektedir. Gaspıralı, Darürrahat’ta bilim ve teknikte ilerleyen, millî kimliğinden kopmayan, aynı zamanda İslam dininin kurallarına uygun yaşayan, her konuda eşit, mutlu, sağlıklı bir toplum yaratmıştır. Darürrahat’taki tüm bu gelişmeler eğitim ve bilime verilen önem sayesinde. Darürrahat toplumu ilime verdiği değer ve çalışkanlıkları sayesinde Gaspıralı’ya göre Avrupa’ya dahi örnek olan Endülüs İslamlarını bile geride bırakmıştır. Molla Abbas kendisini Türkistan’da önde gelen âlimlerden saymasına rağmen bu ülkede alfabeye yeni başlamış bir öğrenci derecesinde görüldüğünü anlar ve bu ülkede de kendi cahilliğinin bir kez daha farkına varır. Kurguladığı ütopya ile

aslında içinde bulunduğu gerçek toplumun eleştirisini yapan İsmail Bey'in roman boyunca üzerinde en fazla durduğu konu yine eğitim meselesi olmuştur.

Gaspıralı'nın ideal toplum düzeni Darürrahat'ın en önemli özelliklerinden biri de kadının toplumdaki yeri ve kadın eğitime verilen önemdir. Gaspıralı, Darürrahat'ta toplumsal cinsiyet konusundaki fikirlerini, Avrupalı kadın ile Doğulu kadının toplumsal rollerini, eğitim düzeylerini, erkeğin kadına bakış şeklini ele almış ve bu konudaki görüşlerini soyut bir ülkeyle ortaya koymuştur. Bu ideal toplumun ideal kadını ise Feride Banu, bilgisi ve becerisiyle Molla Abbas'ın dikkatini çeker. Feride Banu, Gaspıralı'nın İslam toplumunda bilgisiyle, görgüsüyle, yetenekleriyle olmasını istediği Müslüman kadın tipidir.

Gaspıralı'ya göre bir ülkenin geleceği kadınların elindedir. Toplumdaki değişim ve dönüşümün kadınlarla başlayacağını iyi bilen yazar, roman ve hikâyelerinde ısrarla kadın ve çocuk eğitimi konusu üzerinde durmuştur. *Frengistan Mektupları*'nda aldığı eğitimle ve bilgisiyle erkeğin yanında yer alan, erkeklerle eşit haklara sahip Avrupalı kadınlardan sonra kadın hak ve özgürlükleri konusunda kendi toplumuna eleştirilerde bulunan yazar, “Kadınlar Ülkesi”nde erkeklerin kadın algısını tamamen yıkar. Müslüman toplumda kadın olmanın zorluklarını, kadına yapılan haksızlıkları cinsiyet rollerini değiştirerek kurguladığı “Kadınlar Ülkesi” ile anlatmaya çalışır. Bir ütopya olan *Darürrahat Müslümanları*'nda ise yazar, ideal kadın tipini ve olması gerekeni ortaya koyar. Yazarın bunun dışında kadın eğitimi ön plana çıkardığı diğer hikâyeleri “Gündoğdu”, “Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan”, “İvan ve Süleyman”dır. Bu hikâyelerde kadınlar, anne rolüyle karşımıza çıkmaktadır. Bu üç hikâyede de Gaspıralı'nın üstünde durduğu ortak konu çocukların eğitiminde ve gelişiminde annelerin üstlendiği roldür. Kadınların annelik görevini en iyi şekilde yerine getirebilmeleri için iyi bir eğitim almış olması gerektiğini savunan Gaspıralı için kadına ilim ve bilgi şarttır.

“Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan” ve “İvan ve Süleyman” adlı her iki hikâyede de çocuklarının eğitimlerini önemsemeyen, onların başarısızlığa uğramasına yol açan Müslüman anneler ile çocuklarının eğitime önem veren ve çocuklarının başarısını, yükselişini gören gayrîmüslim anneler karşılaştırılmıştır. Gaspıralı, çocuklarının geleceğini etkileyen annelerin toplumun inşasında ne kadar

önemli olduğunu bu iki hikâyesiyle de ortaya koyar. Burada dikkat çeken en önemli nokta eğitilmiş nesiller için kadının eğitilmesi meselesi ve annelerin çocuklarının eğitime önem vermesi gerektiğidir. Yazara göre çocukların ve toplumun geleceğinin inşasında kadının üstlendiği görevi layıkıyla yerine getirebilmesi için eğitilmiş bir birey ve yol gösterici olması şarttır.

Gaspıralı'nın ideal kadınlarından biri de "Arslan Kız" adlı hikâyesindeki Gülcemal'dir. Gülcemal ile ilgili dikkat çeken önemli nokta almış olduğu eğitimidir. Babası tarafından erkek gibi yetiştirilen Gülcemal; Türkçe, Arapça, Farsça bilen ve bu dillerin edebiyatını okuyan eğitilmiş bir kızdır. Cesareti sayesinde insanları birleştiren, liderlik eden Gülcemal fiziksel olarak da manevî olarak da güçlü bir kadındır. Vatansever bir kadın olan Gülcemal, milletin bağımsızlığı uğrunda inançla mücadele eder. O bilgisi, donanımı, vatanseverliği ile Gaspıralı'nın "Arslan Kız"ıdır.

İsmail Bey'in hayatı boyunca gösterdiği tüm faaliyetlerdeki en büyük isteği Müslüman toplumların gelişmesini ve modernleşmesi sağlamaktır. Bunun yolunun ise eğitilmişden geçtiğini bilen yazar gazete, dergi gibi her türlü yayınla fikirlerini yaymaya, halkı aydınlatmaya çalışmış; eğitimde reform hareketlerinin öncüsü olmuştur.

KAYNAKÇA

a) İsmail Gaspıralı'nın Eserleri

Gaspıralı, İsmail, (2014), (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gaspıralı, İsmail, (2008a), (haz. Yavuz Akpınar), İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gaspıralı, İsmail, (2008b), *Seçilmiş Eserleri 3: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları* (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eserleri 4: Eğitim Yazıları*, (haz. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz)*

b) Faydalandığımız Kaynaklar

Akpınar, Yavuz, (2014), “İsmail Gaspıralı'nın Hayatı, Roman ve Hikâyeleri Hakkında Genel Bilgiler”, *Seçilmiş Eserleri 1: Roman ve Hikâyeleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 17-80.

Akpınar, Yavuz, (2008a), “İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Seçilmiş Eserleri 2: Fikir Eserleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 11-57.

Akpınar, Yavuz, (2003), “Gaspıralı'nın Edebî Eserlerine Genel Bir Bakış ve Darürrahat Müslümanları Romanı”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler, (haz. H. Dünder Akarca), Ankara: Türksoy Yayınları, s. 181-188.

* Gaspıralı'nın henüz yayımlanmamış eğitim konulu yazılarını bizimle paylaşan Prof. Dr. Yavuz Akpınar'a ve Yrd. Doç. Dr. Selçuk Türkyılmaz'a teşekkür ediyorum. Bu çalışmada faydalandığımız yazılar şunlardır:

Gaspıralı, İsmail, (23 Eylül 1883), “Bize Ne Gerek?” , Tercüman, nr. 17
 Gaspıralı, İsmail, (17 Ocak 1884), “Bahçesaray” , Tercüman, nr. 2
 Gaspıralı, İsmail, (30 Mayıs 1887), “Usul-i Tedris” , Tercüman, nr. 15
 Gaspıralı, İsmail, (8 Mart 1891), “İslahat ve Terakki” , Tercüman, nr. 8
 Gaspıralı, İsmail, (25 Şubat 1894), “Medrese Meselesi” , Tercüman, nr. 8
 Gaspıralı, İsmail, (25 Ağustos 1896), “Mülâhaza ve Haber” , Tercüman, nr. 33

- Akpınar, Yavuz, (2008b), “İsmail Gaspiralı’nın Yayımladığı İlk ‘Mecmualar’: Tonguç, Şafak”, *E. Ü., Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İzmir, nr. XIV/1, s. 21-40 (Viktor Yuriyeviç Gankeviç’le birlikte)
- Bezel, Nail, (1984a), *Yeryüzü Cennetleri Kurmak (Ütopyalar)*, İstanbul: Say Yayınları.
- Bezel, Nail, (1984b), *Yeryüzü Cennetlerinin Sonu (Ters Ütopyalar)*, İstanbul: Say Yayınları.
- Bilgin Topçu, Ümmühan, (2014Bahar), *Gaspiralı’da Kadın, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (20)*, s. 45-62.
- Caferoğlu, Ahmet, (1933), “İsmail Bey Gaspirinski” *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, İstanbul, Nisan, nr. 16, s.166.
- Çamkara, Ayşe, (2008), *Bilgiye Açılan Kapılar: Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspiralı’nın Eserlerinde Avrupalı Kadınlar*, Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Çetindaş, Dilek; (Yaz, 2013), "İsmail Gaspiralı'nın Roman ve Hikâyelerinde Kadın Kahramanlar ve İdeal Kadın Önerisi", *Turkish Studies*, nr. 8/9, s.989-1008.
- Devlet, Nadir, (1988) *İsmail Bey Gaspiralı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Devlet, Nadir, (2011), *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspiralı*, İstanbul: Başlık Kitaplar.
- Durgun, H. Harika, (2015), *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gankeviç, Viktor Yuriyeviç, (2003), “Tercüman Gazetesinin Tarihine Dair Arşiv ve Müze Kayıtları” *26-27 Ekim 2001 İsmail Bey Gaspiralı Sempozyumu-Tebliğleri*, (haz. H. Dünder Akarca), Ankara: Türksöy Yayınları, s. 46-49.
- Hablemitoğlu, Necip, (1997), *Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara: Kırım Yayınları.
- Hablemitoğlu, Necip, (2006), *Gaspiralı İsmail*, İstanbul: Birharf Yayınları.

- Hablemitoğlu, Şengül-Necip, (1998), *Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi: 1893-1920*, Ankara: Ajans Türk Matbaa.
- Kırimer, C. Seydahmet, (1996), *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları.
- Kırımlı, Hakan, (2010), *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koç, Yasemin, (2015), *İsmail Gaspıralı’nın Eserlerinde Kadın Tipolojisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Küçükcoşkun, Yasemin, (2006), *1980-2005 Dönemi Türk Edebiyatında Ütopik Romanlar ve Ütopyanın Kurgusu*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Nemutlu, Özlem, (Mart 2010), “İsmail Gaspıralı’nın Roman ve Hikâyeleri”, *Yeni Türk Edebiyatı Dergisi*, nr. 1, s.111-124.
- Prohorov, Dmitry; Topal, Komıla, (Nisan 2016), “İsmail Gaspıralı’nın İlk Yayın Faaliyetlerinin Örneği Neşriyat-ı İsmailiye: Tercüman/Perevodçik”, *Yeni Türk Edebiyatı Dergisi*, nr. 13, s.119-127.
- Saray, Mehmet, (1987), *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Sınar Uğurlu, Alev, (2014), “İsmail Gaspıralı’nın Edebi Eserleri”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri/ İsmail Bey Gaspıralı*, s.147-162.
- Todorov, Tzvetan, (1999), *Fantastik, Edebî Türe Yapısal Bir Yaklaşım*, İstanbul :Metis Yayınları.
- Türkyılmaz, Selçuk, (2013), *İsmail Gaspıralı’nın Eğitim Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.